CALCUTTA ORIENTAL SERIES

No. 5.

POONA UNIVERSITY LIBRARY

MUKTA-PHALAM

(मुक्ताफलम्)

BY

VOPADEVA

WITH THE COMMENTARY OF

HEMADRI

PART II.

EDITED BY

PANDIT ISVARA CHANDRA SASTRI

Sankhya-Vedanta-Nyaya-Darsana-Tirtha.

AND

PANDIT HARIDAS VIDYABAGISH

Bhagavatacharyya.

WITH A PREFATORY DISSERTATION

by

NARENDRA NATH LAW, M. A. B. L.

Premchand Roychand Scholar,

All rights reserved.] [Rs. 3.

COPY RIGHT
by
NARENDRA NATH LAW
Calcutta

POONA UNIVERSITY LIBRARY

ALCUTTA ORIENTAL SERIES

1. Yukti-kalpa-taru ... Rs. 2—8—0
2. Chanakya-Rajaniti-Sastram (Second Edition) 0–14—0
3. Harilila by Vopadeva ... 1—4—0
4. Inter-state Relations in Ancient India, Part I. ... 2—0—0
5. Mukta-phalam in 2 Parts ... 6—0—0
6. Chanakya-katha with Bengali Translation. ... 1—0—0
7. Yogachintamani (in Press)

To be had of the Sanskrit Press Depository,
30, Cornwallis Street, Calcutta.

Prefatory Dissertation printed by Bishnu Pada Hazra at the Sanskrit Press, 124/2/1 Maniktola Street, Calcutta, and the rest by Sukhamoy Mitra at the New Arya Mission Press, 9 Sibnarain Das Lane, Calcutta. Published by Baidya Nath Dutt, 26 Vidyasagar Street, Calcutta.

सूचीपत्रम् ।

PREFATORY DISSERTATION

Contact of western civilization with the Hindus and the effects thereof.

The contact of western civilization with that of the Hindus has brought about, in diverse directions, great changes, one of which is that in the domain of religious thought and belief. In addition to the activities of the missionaries, whose preachings acted detrimentally towards the orthodox faiths, there were various other factors that contributed to the same result. Of these, the principal were :—

(1) The sceptical, scientific spirit forming an adjunct of western education that leads one to refuse to take on trust anything that is not based on data regarded as sound by the rules of induction or deduction of European logic.

(2) The processes of historical criticism that have dissected the religious works of the Hindus from the Vedas downwards, and shown according to the rules of historical criticism (a) their limited antiquity as opposed to their eternal existence in the forms in which we see them, (b) their gradual growth, (c) their interpolations which were made to serve various purposes, (d) the emergence of the various branches of Hindu religious literature in a certain chronological order in which (the com-

position of the *Mahatmyas*, forming part of the *Puranas*, not ceasing yet) the *Puranas* stand last, and among which there is an internal connection by reason of the evolution of thought in the later branches of the literature from the former ones, and (e) the gradual evolution of the Hindu pantheon (as has also been proved in regard to other countries) showing an order of emergence of the objects of worship as opposed to the current beliefs.

(3) The mutual contradictions or dissimilarities between portions of religious books, of which, one cannot be supposed as true without considering the other to be in error *e. g.* the dissimilarities or contradictions in the lists of royal dynasties in the *Puranas* which as the fifth Veda are believed to be infallible.

(4) The modern progress of the physical sciences or the modern geographical, astronomical, or other branches of knowledge prove certain statements of the religious books to be untenable. This appears quite natural if we take into account the time when the statements were made but they militate against the orthodox belief as to those religious books.

(5) The criticisms, sometimes undeserved or even ruthless (by Jean A. Dubois, Talboys Wheeler, and others) against the manners,

customs, and institutions of the Hindus, and the ideas and beliefs underlying them carried on for the first time in the history of India their radical but fearless examination which destroyed or shook to the foundations many a fond idea or belief found in the Hindu religious books.

(6) The study of religious books in the light of historical criticism has shown that statements found in them may be such that they can be more satisfactorily accounted for by the exigencies, changes, or demands of religious thought than by the supposition of the actual occurrence of the incidents in the statements.

The influence of all these factors has been to leaven the Hindu mind with a spirit of reasoning which checks the free play of belief in regard to religious matters. Now the question arises whether after conceding the various factors all that they can reasonably claim, would there be nothing left of the contents of Hindu religious books, beliefs and practices, that can well hold up its head against the attacks? The lives and sayings of those who have attained success by proceeding along the ways prescribed by the *sanatana dharma* lead one to believe that even after leaving aside all that must be rejected, there must be left much that the acutest reasonings of scholars best equipped with modern secular scholarship cannot probe, because their conclusions leave out many premises of which they do not even

How far the spirit of scepticism is justified.

dream, but which must be duly noted to account for the actual results. Just as credulousness can be pushed too far, so also scepticism; and what we regard as opposed to the laws of nature, or to philosophy may be quite in accord with laws, or philosophy, beyond the comprehension of the present-day scholar of the college and the laboratory. The result is that the prevailing attitude of the generality of the people of the present day towards the ways by which the highest spiritual life is prescribed as attainable in the Hindu *sastras*, or towards those mortals who are widely recognized in India as successful in their pursuit of the ideals of the *sastras* such as Ramkrishna Paramahamsa, or Trailanga Svami is either of disbelief that dismisses them with curt phrases like 'lunatics' or 'mystics', and their experiences as 'visions' or 'hallucinations', or one of transient adulation that bestows praises on them for the moment and rests satisfied. The present Hindu society has ceased to keep up the provision, that was zealously maintained by it of yore, for a regular supply of people from within itself to take to the third and fourth 'stages of life', namely *vanaprastha*, and *yati*, in order that nothing might deter those who had climbed up to the highest rung of spiritual life from having suitable men to follow in their footsteps and keep alive in the country the spiritual truths and attainments that might be well-nigh or totally lost for want of adherents, who would have otherwise been unwilling to join them by sheer unbelief at the very outset.

Disorganization and disuse of 'stages of life' are responsible for the spiritual ebb among the Hindus.

Whatever might be the defects of the 'stages of life' of early Hindu society, one thing is certain that without them, India could not have attained to the degree of spiritual culture that made it 'the land of rishis', the home of realities of spiritual life that are still but enigmas to many other countries of the world. Its spiritual culture is generally supposed to be one of the causes of its decline, in view, as is alleged, of the fact that it made the people but philosophic imbeciles and dreamers, but the supposition, I think, fails to hit the right nail. India declined not because of its spiritual culture but because it could not keep its stream of spiritual life ungarbled and unabused, and could not practically act upon the scheme of individual and social life in which the material interests of the people and the country are not allowed to be overshadowed by the zeal for spiritual and religious matters. There was a class of thinkers (Kautilya) who saw that, of the four aims of human life, *dharma*, *artha*, *kama* and *moksha*, *artha* is the basis upon which rest the three other aims, which cannot be achieved if the basis be shaky and unsound. In the human body, the legs are generally regarded as occupying a very low position in comparison with the brain, but if this low estimate of their value gives rise to practical neglect of the two limbs causing them actual injury or destroying their efficiency, then the best brain has to succumb in competition with another that is not so hampered in the use of the legs, as the result of its own action, in giving effect to its

The decline of material prosperity of the Hindus, not due to spiritual culture but to its abuse and misapplication.

thoughts. The same is the case in regard to the body politic. The spiritual and religious matters came to receive the attention of the Hindus at the expense of secular matters, and this is one of the principal reasons why the body politic of the Hindus had to give way in its struggle with that of the other peoples who prosecuted it in right earnest.

Material and spiritual responsibilities of the second 'stage of life'.

The second 'stage of life' (*grihasthasrama*) of a twice-born was the only stage that was meant to be principally devoted to the secular side of human life and society, and the practical duty of maintaining or increasing the strength of the body politic in economic, financial, political, and military matters, and protecting it from evils, arising from within or without and threatening to destroy it, rested on the people in this 'stage of life', though suggestions, inspirations, additions to existing knowledge, and so forth could come from those in any of the four 'stages', from the fourth caste, or from beyond the pale of Hindu society. It is clear therefore that if the people in the second 'stage of life' grow in course of time apathetic to wordly matters under the influence of a conception of life that relegates the acquisition, preservation, and improvment (*yoga-kshema-sadhana*) of all secular matters relating to both the individual and the society to a neglectable position, and attaches the sole importance to religious and spiritual matters, though these latter cannot be maintained in a good condition without the former, the country is sure to deteriorate and succumb to powers that are more attentive to their material interests, and that would not hesitate to put on it

their yoke of subjection out of consideration for its higher spiritual attainments. The Hindu society primarily looked to its member in the *grihasthasrama* for its preservation and improvement in all matters; and if by gradual changes of thought which were not, or could not be corrected in time, their conception of the ideal duties of this portion of their life be influenced in the majority of them by an all-absorbing aspiration for divine contemplation, and not for secular work which in the proper spirit may also be pursued as religion, the result cannot but be disastrous to society. The 'stages of life' with their proper allotment of duties were so planned that each had a particular contribution to make to the ideals of human life and to minister to the necessities of the society. If, by circumstances, the second 'stage' (as also, of course, any other stage) be diverted away by a misconception from serving the purposes for which it was intended, the whole body politic falls out of gear. It must not be supposed that I mean to say that people in this *asrama* should be of materialistic tendencies, in order that they might cling to things of this earth to preserve and improve them. On the other hand, action accompanied with the thought and deliberation necessary to make it fruitful, can be characterized by a spirit that can raise it to a very high level of moral and spiritual worth, and this is a view of life that was not unknown to the Hindus. Life with action as its objective pursued in the right spirit ought to be as a rule the peculiar feature of the second *asrama*, relegating purely contemplative life to its appropriate place in the later 'stages'. In this way

alone, can the strength of a society in all spheres of its activities be maintained and increased, and not by allowing the 'stage of life' to be engulfed by the later ones. The material degeneration of the Hindu body politic was due mainly to this encroachment of the ideal of life of the third and fourth 'stages' upon that of the second, and not due to the intrinsic inanity of their spiritual belief and culture, a conclusion that is generally drawn as a corollary to the supposition that spirituality, the outstanding trait of the Hindu character, was principally responsible for their decline in material prosperity, while really it was its misapplication as shown above. One feature stands out clearly, namely, that the organization of the four inter-connected *asramas*, peculiar to India as it is, proved to be the instrument through which was expressed the peculiar Hindu psychosis with its deep spiritual tendencies, and which, by passing every member of the three higher castes through the first two 'stages of life' with their duties and obligations discharged in compliance with the generally stricter discipline of those days intended to make and keep him fit for the life that awaits him in the next two 'stages'. This organization, not found in any other country, served to maintain the regular supply of a large number of persons who were each given opportunities for entering the higher life under the direction of the adepts, who again could thus obtain greater opportunities of lifting a large number of persons from among the initiated to the highest rung of spiritual life. When the organization of *asramas* was dislocated, there ceased

to be a smooth and ordered flow of the stream. The adepts were in want of sufficient desirable candidates as the result of the defective functioning of the first two *asramas,* while the people in the *asramas* themselves deviated in a much larger measure than formerly from the prescribed duties and obligations, which were wisely meant to contribute both to secular wel fare and to spiritual benefit. Every body at any time of the first two stages of life thought himself fit for the spiritual life that was, as a rule, reserved for the last two stages, because spiritual life could easily be transformed into one of idleness without loss of public esteem, while duties for secular benefit meant physical and intellectual labour, which could not be very alluring, as they could not so easily be counterfeited and yet passed round as pure gold. I do not mean to say that any body below fifty, when usually the third stage commences, is unfit for spiritual progress ; far from that. What I mean to say is, that a thing which may be successful in individual cases may not be proper and desirable as a rule generally applicable to a community, a race, or a nation. It is essential to every country that it should always possess a desirable proportion of its members in the second 'stage of life' or its equivalent, attentive to, or even zealous in the pursuit of their secular duties, and not apathetic to their performance ; for upon them depends principally the material welfare of the country. This evil of confusion in the sequence which the duties of human life should generally follow, and the disorganization of the *asramas* in other ways, brought about, on the one hand, a paucity of virile and earnest workers in

the secular fields of activities, which was principally responsible for the material degeneration of the country, while on the other hand, they caused the failure of the country to conserve and at the same time keep distributed among a large number of people the highest spiritual attainments, which henceforth commenced to be confined to a lesser and lesser number of adepts, between whom and the people of the *grihasthasrama*, came to intervene a gulf which gradually became wider ; while formerly, it was the *grihasthasrama* that led on naturally to to the next two stages, in which the spiritual masters were, as a matter of course, ready to take within their fold the newcomers, who had completed their first two stages which were generally calculated to train their mind and body for the next stage. The consequence has been that at present there exist between the two classes a mutual mistrust and misunderstanding that have been heightened by the modern western spirit. This spirit faithful to the methods of western science appears to demand from the Hindus, 'if your adepts in *yoga*, *jnana* and *bhakti* have treasured up the highest truths, let them come, preach about, and demonstrate before the unbelieving masses the reality of their pretensions, just as the modern discoverers of truths in the physical sciences, instead of munching their truths in caves or cloisters, demonstrate before the wondering masses their discoveries in an intelligible form, or in their concrete and useful applications'.

The evil consequences of disharmony between the 'stages of life', material and spiritual.

The mode of cultivation of physical sciences radically different from that of acquisition of spiritual culture.

The aeroplane or the gramophone, the telephone, the telegraph, or the steam-engine leaves no room for doubt in the minds of the people that the western science has attained to a great height and is rising daily to higher heights, and that it is worth while spending time, labour, and money in learning the means by which the truths have been discovered and applied. Thus the people feel naturally attracted towards the sciences, which do not run the risk of being lost for want of learners, or of being confined to the fortunate few. There is much truth in these statements, which however miss a point that should be considered. Are spiritual and physical sciences of such a kindred nature that what can be demanded or applied to one can also be done to the other ? The answer, I think, should be partially negative, and partially affirmative. Let us turn to the negative portion of the answer first. The cultivation of the spiritual science is essentially an inner realization of spiritual truths, an uplifting of the whole man, a culture of the soul that tears asunder the veil that conceals from view the ultimate realities, a direct communion with the ultimate consciousness, of which the universe is but a manifestation. The learning of the physical science is not necessarily connected with the mental and moral nature of the man, and not dependent upon their uplift. A scientific man would not necessarily experience his moral depravity to be an obstacle in the way of mastering the physical sciences, for such a mastery has connexion only with the exercise of his intellect and not with his whole self.

For this reason, a man cannot make much spiritual progress, even if he be put on the track, unless he purges his self of its evil qualities and worldly propensities. Next, as to the affirmative portion of the above answer, it should be stated that spiritual progress puts within the reach of the *sadhaka* certain powers, which may be utilized for spiritual benefit in view of the new vistas by which many things that are now objects of guesses or doubts become matters of certain knowledge, offering grounds for the solution of many problems of the super-sensual world, and steadying generally his belief in many directions ; while, on the other hand, these powers are standing temptations to use them for selfish, worldly purposes, or even for working positive evil for selfish ends, which of course bring sooner or later the punishment in the downfall of the *sadhaka*. This abuse of the powers, which is so very likely to take place unless the learner is equipped by an elevation of his self and his desire for spiritual life higher than the stages at which the powers can be acquired (specially in these days of absence of preliminary training given by the first two 'stages of life') is one of the causes that make the adepts so very reluctant to admit as *chelas* any and every body that may be animated by a passing desire to be put on the track. Besides, it means, to the *Guru*, waste of time and much labour which could have been more beneficially utilized by him, if the disciple falls off in the midst of his journey. This is another deterrent. Exhibitions of the powers constitute the demonstrations that are demanded by the modern spirit ; but these demonstrations are not

altogether absent in these days, though they are liable to be misinterpreted or dismissed as products of too much credulity of the spectators. But yet there are several accounts of such manifestations of powers witnessed by the Europeans themselves with their characteristic observing habits, and sceptic attitude towards such manifestations, from which it cannot be denied that the realities were otherwise than as the accounts describe them. I leave out of consideration the accounts penned by Indian writers as they are likely to be taken at a discount in regard to the present question. I have no space for quoting from the European accounts, and suffice it to say that they relate not only to powers dominating the physique and the physical world, but also to those over the mind, which constitute the peculiar conquests of the *sadhakas* and which are but dimly seen through these occasional manifestations necessitated by the particular circumstances of each case. But as already mentioned, these powers come in the train of *sadhana*, and as they tend to be temptations on the path of the devotees, their proper place demands them either to be set aside, or utilized for further progress, but never to be used as instruments of achieving selfish ends. But even these manifestations, occasional and few as they are, are very often disbelieved ; but they are the only material and visible evidences of the internal acquisitions of an adept ; and as such an attitude fails to rouse a spirit of systematic enquiry, the gulf separating the spiritual culture from the man of today tends ever to increase, though of course there are movements at work, feeble though they be, aiming to bridge it over as far as possible.

The Hindus, from very ancient times, have thought it essential to spiritual progress that the truths which may be elicited by philosophical reasonings as well as beliefs should be combined with and expressed in *sadhana*. Mere discussions of philosophical problems as carried on by man's limited intellectual powers are ill able to grasp the nature of the Infinite that they propose to tackle, but it is *sadhana* that can effect a realization of that Infinite. A whole-hearted desire to achieve the ends of religion requiring the concentration and direction of mental and physical energies in that direction constitutes the means through which the *sadhana* is to be effected.

Sadhana, the essence of religion.

In the earliest stage of this *sadhana* in the Vedic period, it emphasized the rituals (*karma-kanda*), but soon it ran concurrent with the one that lays stress on the strenuous and constant intellectual cognition of the oneness of the self localized in the individual with the greater self constituting the universe. Later on, it was followed by the emphasis laid by the *Gita* on the *selfless performance of duties* (through which alone God's will can be done), as constituting the same, while the *puranas* utilized the emotional side of man's nature for the purpose. The 'stages' from the *Upanishads* downwards point to three paths in which the intellect, the will and actions, and the emotions of man are respectively brought into prominence, and styled *jnana-yoga*, *karma-yoga*, and *bhakti-yoga*. It must not be supposed that the stress laid on the intellect, or will, or emotions, in a particular path,

The paths of sadhana.

implies the absolute exclusion of the exercise of the other two ; for, such an exclusion is impossible. The use of the word *yoga* in the above names of the paths is significant ; for *yoga* means the concentration of the whole energies of man, while *jnana-yoga*, *karma-yoga*, and *bhakti-yoga* signify the expression of the concentrated energies principally through the application of the intellect, the will, and the feeling respectively in the prescribed way for religious purposes. The *jnana-yoga* need not always be aided by the *raja-yoga* or *hatha-yoga* but very often, a pursuer of the former course takes to the latter. Control of the senses, purity of life, and a sincere and strong desire to get out of the trammels of this world are taken as the necessary requisites in all the three paths for reaching the final goal.

The path of bhakti, the subject-matter of the Puranas, specially the Bhagavata.

Bhakti is the chief subject-matter of the *puranas*, though in the enumeration of its objectives, and in reality, other matters find a place alongside of the treatment of this principal topic. I am here principally concerned with the *Bhagavata Purana*, the work upon which this *Muktaphalam* is based, and which constitutes in theory as well as in practice the fifth Veda, which all the eighteen *puranas* are looked upon to be, to the *vaishnavas*. The practice of *bhakti* in its simplest form is much less arduous than the other two courses of *jnana-yoga* and *karma-yoga* mentioned above, though to a certain extent, and specially in its advanced stages, it does involve the constituents of both *jnana-yoga* and *karma-yoga*.

Difference between the Tantras and the Puranas though *bhkati* is their common subject-matter.

Bhakti is also the chief ingredient of the *Tantras* which, so far as I see, may be distinguished from the *Puranas* by the following differences :—

(1) The practice of non-attachment to this world (*vairagya*) is much more emphasized in the *Puranas* and is inculcated upon a follower of the path from the very beginning, while the *Tantras* try to bring about this non-attachment by allowing a greater latitude to enjoyments in the prescribed manner;

(2) In the *Puranas* we do not find the abundant use of *Mantras*, rituals, and *yoga* exercises that we find in the *Tantras* ;

(3) The *yantras* are absent in the *Puranas*.

(4) The *Tantras* principally inculcate the feeling of the son to his mother in the practice of *bhakti* by their followers, while in the *Bhagavata* is found the exercise of various other feelings.

(5) The use of matters relating to ancient history of India as well as ancient secular lore is less in the *Tantras* than in the *Puranas*.

The common ground on which both the classes meet is the adaptation of the various means prescribed by them to the capacities and inclinations of the *sadhakas*, though, of course, the lines on which it is effected are different.

The essence of bhakti.

The essence of *bhakti* lies in the establishment of a personal nexus between the devotee and the Deity, and the expression of the heart's devotion to Him in and

through that relation, which becomes to him a never-failing source of attraction and inspiration colouring all his actions and outlook on life.

In the ordinary social relations, we notice how strong are some of the feelings that underlie them. The affection of the parents for the son or *vice versa*, the attachment of a friend, the conjugal love, or the love between the lover and the beloved, the devotion of a faithful servant to his master are often seen to be characterized by a force, impetuosity, and selflessness that nothing can resist or destroy. The strength or attraction of feelings of enmity, terror, pity, wonder, mirth, disgust, &c., is also great, but their fitness for use by *sadhakas* as the basis of a permanent attitude towards the Deity is much less than the aforesaid set of feelings in view either of their occasional and temporary character, or their peculiar character which does not appeal to them for use towards the God they worship. The appropriateness of the first set of feelings for such use is recognized by the *Vaishnavas*, though in the *Bhagavata*, the other set is also brought into play. The feeling of reverence as of the son to father is recognized by some as the only feeling that should be entertained by a man towards the Creator, and in the mind of such people, the entertainment of any other feelings towards Him conflicts against this deep-rooted notion. In the *Bhagavata*, the *santa-bhava*, or the selfless devotion to the Deity corresponds to this feeling of reverence if it be deep and accompanied with the renunciation of selfishness. People to whom this attitude appeals as the best may

not imagine that there is scope for the operation of other feelings which might be equally deep-rooted but more dynamic and engrossing than the mere feeling of reverence can be. In view of the volcanic and forceful nature of the feelings, and the tendencies of the human mind to attach themselve to the Deity through the relation that appeals most to the individual concerned in accordance with his peculiar mental and physical make-up, the *Bhagavata* utilized them by chalking out or suggesting the ways of such *sadhakas* in its pages through the various incidents or stories with the philosophy or the moral underlying them, and the courses of *sadhana* to which they point, engrafted into the incidents and traditions associated with the great Krisṇa of the *Mahabharata*, and which are, of course, believed actual incidents by the *sadhakas*. The historicity of the narrations is of little importance from the religious standpoint, provided they rouse the intended emotions and prompt them to the desired courses of action. It was this kind of religious attitude with absolute indifference to the historicity of the incidents that made the Hindus so very much liable to criticisms by western scholars who assay the *puranas* by the amount of historical materials that can be extracted from them, and whose unfavourable criticisms have served to depreciate them so much in the eye of the Hindus themselves not perceiving the inappropriateness of such a criterion; but the elicitation and use of the feelings for religious purposes served capitally the object of the *Bhagavata*.

The postulates of the bhakti cult.

The harnessing of the feelings for the religious object rests upon a few premises which are believed as true by the *Vaishnavas* :

(1) It is possible to move the Consciousness behind the phenomenal world by the direction of a whole-hearted, selfless devotion of the heart towards Him as expressed through any one of the aforesaid feelings.

(2) The Deity can be moved by the heart's devotion of the *sadhaka* to assume any form in which He is contemplated and wanted by the devotee to appear and hold communion with him. The Creator of all forms in the universe need not be lacking in the power of giving himself a form if He so wishes.

(3) It is not possible to hold communion with Him unless He limits his infinite glory to adapt it to the senses of human beings with their extremely limited powers. Neither Arjuna in the *Gita* nor Yasoda in the *Bhagavata* could bear to look at His cosmic appearance.

(4) The constant pervasion of the devotee's mind by the memory of the Deity either in a friendly or a hostile attitude towards Him exercises a tremendous force in bringing about the desired form of liberation of the self.

The philosophical background of bhakti.

The *Ista-Devata* (Deity) is ultimately the Brahma of the Vedantins, and the Paramatma (Supreme Soul) of the Yogins, pervading the universe and being its efficient and material cause. He is immanent in the world but greater than the same. In short, the basic conclusions of the Vedanta in its *dvaita* form are

interwoven into the principles of Vaisnavism to supply its philosophic background, while the psychology of the Sankhya philosophy is utilized whenever needed. This process of assimilation is also extended to the principles of the Yoga-philosophy and the Tantric rituals, but of this we shall have occasion to speak later on. The outstanding feature of the *puranas* is to make concrete the abstract thoughts by expressing them through events and imagery furnished by history and tradition, and thus to make them easily intelligible to people who may not feel attracted or whose minds may not be trained to master philosophical conclusions in the abstract; but if they be dispensed to them in a mixture of the kind made by the *puranas*, the assimilation of such truths by the masses can be made more rapid. This was the work that was actually accomplished by them in early India, and that is one of the causes which served to spread and preserve mental and spiritual culture among the masses and even in the lowest strata of Hindu society.

To realize how the *Bhagavata* effected the above results by a combination of the elements already mentioned would be clear from its tenth book, which constitutes the best portion of the *purana* from the *vaisnava* standpoint. There all the feelings (*rasas*) are brought into play through the actions of its central figure Sri Krisna and the incidents connected with his life. The outlines of his career are similar to those of the *Mahabharata* but many incidents fulfilling the purposes of the *purana* appear in it without having their counterpart in the epic. In the picture thus furnished, the great personage, who in the eye

of modern history was a human being endowed, in an eminent degree, with all those qualities of head and heart that served to make him almost super-human, appears as *Bhagavan* or in other words the Brahma or Paramatma incarnating and assuming limitations upon his powers, mixes with human beings as one of them to be treated as the son, friend, enemy, master, husband, or lover, to accept the homage of the devotee, to save the distressed, to please by his light frolics, to destroy the wicked, to lay low the haughty, and in fact to do everything that was necessary for maintaining the human relations and the feelings underlying them. But interspersed through his career are super-human feats and incidents in which even the gods are shown to pay him homage with the object of keeping this idea alive that his fleshly vesture was but a cover to the infinite powers that lurked beneath, enabling the finite human beings to be tied to him by a personal nexus, which constitutes the central essence of *bhakti*. The doings of Krisna as depicted in the *Bhagavata* can be classified in accordance with the particular feeling or feelings to which they appeal, and which form, as it were, the channels along which the minds of the devotees might be set adrift to rouse in themselves the particular feeling or feelings which they have taken as the means of their *sadhana*. The classification has been done by the *Muktaphalam* in its last few chapters, the importance of which can be realized only when we take note of the high place occupied by these feelings in the *sadhana* of *bhakti*. The passages thus culled out by Vopadeva from the whole work enable the reader to see at a glance their

particular significance in relation to the various classes of feelings in order that their real bearing may not be missed by the readers.

The classification of the feelings.

In the feelings already mentioned, a broad distinction is drawn between the group of five viz., *santa* (selfless and reverent devotion), *dasya* (devotion as of servant to master), *sakhya* (friendship), *vatsalya* (paternal affection for son), and *madhura* (conjugal love, or love between the lover and the beloved) on one side and the rest of the feelings on the other in view of the occasional, temporary or disagreeable nature of the latter. The feeling of enmity, for instance, entertained by Kamsa towards Krisna stirred his inner nature to its depths and made him constantly think of Krisna which at last brought about his liberation, but a devotee would be very reluctant to entertain this unwelcome feeling towards the Deity, though, as suggested in the *Bhagavata*, the final result may be brought about by it as effectively as any one of the aforesaid group of five. Any one or more of the second group of feelings may sometimes be mixed with any one of the the first as an ingredient to make the latter more poignant; and from this also we find their secondary position in comparison with the five principal feelings.

Madhura the most comprehensive feeling.

Among these five feelings of *santa, dasya, sakya, vatsalya*, and *madhura*, each of the last four includes the elements of the preceding ones in its composition. Thus *madhura* subsumes under it the four feelings from *santa* to *vatsalya* while *vatsalya* the three feelings from *santa* to *sakhya*, and so forth. It is for

this reason that the *madhura* feeling is considered the highest in the scale and the most complete. The potency of this feeling in its ruder form among the lower animals up to its highest form among the human beings is recognized on all hands, and the use of this dynamic force combined with purity of life, control of the senses, and non-attachment to this world were discovered early by the *Vaisnavas*.

One peculiarity of this *sadhana* through love is that the Deity is invariably looked upon as the lover to whom the whole-hearted, self-abnegating love of the devotee is due. A notable departure in this respect is found elsewhere *e. g.* among the Sufis, where the Deity may be given the opposite role.

The need for concreteness in the object of love and cogitation, supplied by the delineation of Krisna's external appearance and his lila.

An effective use of the feelings requires that the object towards whom they are directed should be clearly and vividly present before the mind. Hence the necessity not only of describing Krisna's deeds (*lila*) but also of delineating his external appearance with the minutest details. This has been done in many places in the *Bhagavata* and the *Vaisnava* literature generally. The origin of the particular appearance of Krisna with the dark complexion might have had a connexion with the actual complexion of Krisna as a historical figure; but the appearance that is depicted is an ideal one, meant as it is to be perfect in all its features according to the conventional criterion of beauty in order that it might impress the mind of the *sadhaka*, at least symbolically, with the idea that he is the source of all beauty in the

universe. In the writings of *Vaisnava* authors, attempts have been made to explain the individual features of Krisna's appearance, some of which are highly appealing; but whether they represent the actual ideas in which they originated are more than can be said at this distance of time. The lute of Krisna is the theme of innumerable passages of *Vaisnava* works. It is taken to be the symbol of that *ananda* which attracts in its cruder forms the lower organisms,and in its higher, the more advanced, and in pursuit of which the whole universe is mad. It is the blessedness, which is more charming than the full aggregate of worldly attractions in the eye of the *sadhakas,* who are ready to forsake every thing material, and go through the severest penances to have its taste. A complete and vivid impression of the figure of the Deity is essential also to contemplation in both its simple and complex forms; for *sabija yoga* (*i.e.* contemplation of the figure of the Deity instead of the *nirbiia yoga* of the *yogins,* in which figure is absent) is open to *bhaktas*[1] who wish to take to it, though super-conscious stages corresponding to the highest stages in *yoga* can be attained through the awakening of the emotions themselves such as *satvika-bhava,* and *mahabhava*[2]. Combined with the memory of His deeds, His figure also works upon the mind of devotees engaged in reciting His name or singing His praises based on His acts described in the *puranas.* Needless to mention that the image that is ordinarily

1. See *Bhagavata,* XI, 14.

2. See *Ujjvala-Nilamanih* by Rupa Gosvami; also *Bhagavata* VII, 7; XI, 2.

made for worship only materializes the traditional conception.

It is around this centre of Krisna's figure enlivened by the philosophic ideas concretized into the conception, and the attractive associations supplied by the deeds and incidents of His career that appeals to the various feelings of His devotees and furnishes the channels along which to direct them, that a cult has grown that is so elastic, and adaptible to the needs of the *sadhakas* according to their character and inclinations. The highest place among the feelings, as means of influencing and directing the whole mental energies of man towards the Deity, is given to love by reason of its potency for stirring his nature to its depths and involving the elements of the other four principal feelings in its composition. A cult or a religion is nothing if it fails to influence the entire psychosis of its adherents; if a formal compliance with certain formularies, which do not touch even the fringe-area of the mind be called religion, a greater mistake cannot be made. The aim of the *Bhagavata* cult is to influence directly the heart of the devotee in order that the whole man might be easily influenced to regulate at all times his mind and actions in conformity with his real position in relation to the future world and the Deity on the one hand, and this world with its evanescent charms and imperative duties on the other, which the *Bhagavata* and its ancillary literature try to bring home to his mind by their concrete delineations.

The reason why bhakti can influence the entire psychosis of its adherents.

Conjugal and romantic love as nexus between the Deity and the devotee.

Both the aspects of love viz. conjugal and romantic (i. e. as between a lover and the beloved) find a place in the *Bhagavata.* The former has been given expression at Dwaraka through Krisna and his wives, while the latter finds scope for play at Brindaban and Mathura, but to the best advantage at the first mentioned place. The introduction of love, specially in its freer form, has made the Krisna cult the butt-end of attacks and ridicule. The underlying motive that has led to the introduction of this sentiment is often missed in the nebula of preconceived notions, the heat of controversy, or the want of the right psycho-historical standpoint, from which the question must be viewed before we can hope to arrive at the right conclusion. The first query that demands an answer at the outset is whether the great power of the emotions as a motive force, and their utility, if rightly used for religious purposes use admitted or not. If the answer be negative, a wall sets in between this and the *Vaisnava* standpoint, and the people holding them are set apart without hope of mutual understanding at any time. If the answer be affirmative, the use of the feelings, specially the first four of the said group of five, is to stand beyond objection. At this point, a second query awaits a reply viz, why should love, conjugal or romantic, be left out ? The answer may perhaps go so far as to assent to the inclusion of conjugal love but not the other in view of its detrimental influence upon society and the hostile attitude of the codes of social morality towards same. The *Vaisnava sastra* is fully aware of

the socially detrimental character of romantic love which, in the *Bhagavata*, denotes the secret love of a married woman towards a lover (*upa-pati*), though her husband is entitled to the whole of her heart. But in spite of this harmful nature of the feeling from the social standpoint, two features of such secret love cannot be ignored viz. (i) its intensity, fervency, and constant freshness; and (ii) the readiness of the beloved to face any amount of sacrifice of name and social status and other advantages combined with the occasions for actually making such sacrifices, which are absent in married love. In the romantic love adopted by the Bhagavata for its purpose, it has engrafted on it these two features, but has put on it rigorous limitations for eliminating its harmful character, as will be apparent from its following aspects :—(1) It has no scope for use except towards the Lord of the universe in human form in His peculiar setting at Golaka, or its earthly counterpart Brindaban, which is adapted to the exercise of this feeling. Though He is called *upa-pati* according to the ordinary phraseology, and the sentiment which is directed towards Him is called the *upa-pati-bhava*, two radical differences between the sentiment in the *Bhagavata* and the ordinary *upa-pati-bhava*, should be borne in mind viz., (a) it is not of the form that is rooted in the changefulness of its object, and in selfiishness, and (b) the object of love in the *Bhagavata* is the conscious Reality that exists everywhere, and pervades all forms of beings. In loving a lover or a sweet heart, what is really loved is the real substratum of his or her being, and this is no other than the *Bhagavan* of the *Bhagavatas*, corres-

ponding to the *Brahma* of the *Vedantins*, and the *Paramatma* of the Yogins. But man lives in the phenomenal world, and in his eye, the ordinary separateness that exists between one human being and another, must exist between a resident of Brindaban, and Krisna in his human form; and this superficial view has been pressed into service to maintain the sentiment ordinarily styled *upa-pati-bhava*.

So between the conjugal love at Dwaraka and the romantic love at Brindaban, as treated in the *Bhagavata*, the limitations that are brought into play put the latter on a par with the former in regard to the steadfastness with which their object is loved in the two cases; while at the same time, the love at Brindaban is combined with the two elements of fervency, and opportunities for self-sacrifice which are not present in the same high degree in conjugal love. The very element of secrecy with which romantic love is pursued, and the difficulties that clog its way, are causes for heightening its fervency and romance, and the imminent actual risks and losses extending to the sacrifice of every thing worldly, present the opportunities by which the self-abnegation of the beloved is ever brought into play and put in the forefront; while the direction of that love towards Bhagavan purges it of the trace of any evil that might be suspected to have come in by reason of its semblance to a kind of love that in its full form is considered obnoxious in society. This is the reason why in the *Bhagavata* the love of the Gopis is put on a higher level than the love of Krisna's wives for Krisna at Dwaraka.

The stages leading to complete self-abnegation, and devotion of the individual self to Krisna, the supreme self, are well marked in the *Bhagavata* in these six chapters viz., Bk. X, 22 and 29-33. They make it clear that a complete devotion of the body and the soul to the Supreme Soul is implied. By a logical extension of this premiss, the *Bhagavata* has been,in the connected portions of the chapters, frankly detailed in its references to the physical aspect of the devotion, which appear coarse to a present day reader. Though, no doubt, they could have been substituted by mere hints, there are considerations which should not be ignored in understanding the angle of vision by which, they appeared in a different light: (1) The *sadhaka*, for whom the *rasa-lila* of Krisna is meat to be an *alambana* (support) for his thoughts, supposes his own soul, under the instruction of his *Guru*, as an humblest attendant of a principal Gopi (say as a *manjari* as the great Sanatana and others did) with allotted services but intercepted from greater opportunities of personal service to Him by higher grades of service. This *manjari*, like all others of the group, identifies herself completely with the Gopi's weal and woe dependent, of course, on Krisna alone. The sole self-less care of the *manjari* is to be helpful, in however feeble a way, in contributing to the happiness of her leader by serving her and Krisna, her own happiness lying in and through such service. The relation in which the *sadhaka* stands to the above *lila* is therefore clear.

(2). The Gopi is to be without a trace of selfishness and whatever she does is at Krisna's will and for

his happiness. After the stage of the *rasa-lila* to which exception may be taken, all the Gopis are forsaken by Krisna, because a trace of pride, and therefore the reverse of the idea of self completely devoted to Him, creep into their mind; and the only Gopi with whom He continued company is the one whose mind is cast in unswerving selflessness. So the higher degrees of mental and spiritual height that are demanded in the union of the individual soul of the Gopi with the Supreme Soul are clearly manifest, though the human shapes which clothe them involve a physical element that is sublimated by the elimination of its selfishness, and by the offering of same to the incarnate Controller of Cupid (*manmatha-manmatha*) in pursuance of the belief that fire-like, He can consume the grosser part of human love directed towards Him.

(3). The ideas that usually arise in the mind by the coarse phraseology were and are found to be stifled and replaced by the serious and venerable associations incident to the train of thoughts that a devotee has, even at the mention of the name of Krisna, not to speak of the incidents of his life as depicted in the portions of the *Bhagavata* like that devoted to *rasa-lila*. A parallel to such radical differences in the train of thought may be drawn from the phallic symbol which gives rise to the most hallowed feelings in the mind of a devotee, while it strikes another differently.

The higher stages of *rasa-lila* represent the further progress of the individual soul in its union with the supreme when the former becomes wholly inter-

penetrated by the latter. The *bhakta* does not wish to annihilate his self in the supreme self, but wants to retain his individuality only in so far as it is required for devotion and service. For the highest stage of *sadhana* on this line, he is ready to give up every thing valuable from any other standpoint, even the form of salvation which seeks the loss of individual existence, or the acquisition of power or pleasure of any kind. With the realization of this stage, even infinite suffering experienced for a work, considered as a duty in the service of the Lord can prove a source of happiness to him.

The instrumentality of mere emotions directed as aforesaid is only one of the means of *bhakti-sadhana*; for it is open to *bhakti* to combine with itself the *raja-yoga* comprising the meditation of the particular *murti* of the *Ista-Devata* as required by the personal tie subsisting between him and the Devata. This utilization of *yoga* by *bhakti* is mentioned in the 11th book of the *Bhagavata* as already pointed out, while also the selfless spirit required and developed by *bhakti* furnishes an excellent scope for the play of *karma-yoga*.

The romantic love as adopted by the *Bhagavata* as a means of *sadhana* should be understood in its true connotation, and must not be confused with the lower forms of love which are also mentioned in the *purana* but with due recognition of their lower positions.

The attempt to show that the chapters dealing with this love are later additions, even if successful, cannot bar the conclusion that there developed at some time or other a mode of *sadhana* through utilization

of this sentiment in its true connotation, which was followed by devotees in growing numbers with the results as recorded in the various works on the subject. In view of the early date claimed by Arthur Avalon for the development of Tantrikism, and the new light that is gradually being thrown on the various questions relating to the subject, it is difficult to state for certain, at present, whether in the application of the emotions for religious purposes, the Vaisnava cult did not borrow ideas from the tantriks. It can however be reasonably said that there took place mutual assimilation of ideas and practices between the Vaisnavas and the Tantriks, the results of which are found in the tantrik developments of Vaisnava ideas and practices, and Vaisnava assimilations of same from the tantriks. In the utilization of the sentiment of love for *sadhana*, the modes recommended in the *Bhagavata* are characterized by restraint *ab initio*, while the tantrik modes (leaving out of view the aberrations) permit, if need be, the withdrawal of restraint on particular lines to evoke the ultimate control over the senses. The way in which the great Bengali poet Chandidas performed his *sadhana* is only one of a large class of instances which, by the above criterion, appear to have a tantrik touch. The various other feelings are also mentioned in the *Bhagavata* as being effective in securing the final weal of the souls of persons entertaining them. They have been classified and clearly set out in the various chapters of the *Muktaphalam*. Their effectiveness lies in the belief already mentioned that constant cogitation of the Deity brought about by the feelings, gives rise to the

said result, however agreeable or disagreeable be the feelings themselves. For use by *sadhakas*, many of them may have no value at all, but their depiction is meant to impress upon the devotee the power of constant cogitation about the *Ista Devata.*

Upon these bases in the *Bhagavata* has grown an extensive literature, of which a large portion deals with the philosophical substratum of *bhakti* or makes a detailed analysis of the emotions and their application for purposes of *bhakti.* It was the Bengal school of Vaisnava literature, specially after Sri Chaitanya, that applied itself, more than any other, to the work of this analysis of love and application of the results in the actions and inter-actions of the various persons and groups of persons that cluster round the central Krisna. The general *rasa sastras* that had been extant were, of course, laid under contribution in the process. The object of all this was to make the *lila* of Radha and Krisna more graphic and ramified in order that the devotee can lean on them with ease, and be attracted and attached to the cult by the larger number of supports, upon which his mind can rest for cogitation, religious diversion, and the relishing of the elicitations of various *rasas* in their direct or indirect relation to the Deity.

The *Bhagavata* depicts an ideal place in which *bhakti* in its various aspects finds scope for exercise. Here, any thing is sacred from a particle of dust to the prominent partakers of the *lila.* It is the earthly counterpart of Golaka, and held in the highest reverence by the denizens of heaven and all grades of divine and supernatural beings. The very trees and

creepers and the lower animals exist in the place by virtue of their rare good luck, while the Vedas, as well as the souls in the highest stage of spiritual culture are incarnate there as the Gopis. The beauty of the locality with its gurgling Yamuna, flowering and fruit-bearing plants and trees of all descriptions, and the silvery notes of the cuckoo and other birds are entrancing; while to crown them all, there are the music of Krisna's lute and His ecstatic personality.

Such is Brindaban with its ideal features, having its appropriate location in the devotee's heart. The surroundings in which the wielder of the universe, spent his early career setting to human beings new lines of approach towards him, ought to befit the beauty and grandeur of the incidents that took place, and therefore, it is no wonder that their description should undergo a process of idealization. The earthly Brindaban is the material counterpart of the mental reality and is believed to be a place indissolubly and in a special degree associated with Krisna's presence. It is in this belief that for the purpose of *sadhana*, devotees take to this place, which by its traditional connection with the *lila* of Krisna generally, and His particular actions with particular portions of the locality present before them a graphic reality and a living environment that steady or otherwise help their mental process involved in the acts of *sadhana*. But it is the mind and mind alone of the devotee that can secure an immediate realization of the Deity either there or at any other place, which, the Vaisnavas believe on the grounds already mentioned, to have actually taken

place in the case of several *bhaktas* by virtue of their extreme devotion. The narratives of their success in *sadhana* are recorded in works like the *Bhakti-ratnakara*, which, to the mind of the bhakta, prove the permanence of Krisna-*lila* and the efficacy of Brindaban, in and through which it is realized.

Why the path of bhakti is easier.

The path of *bhakti* is said to be easier than any other for the following reasons :—(1) It emphasizes the use of the emotions,—the very spring of action, to the exclusion, if so required by the devotee, of its combination with *raja-yoga*, or *karma-yoga*, which presents difficulties ; (2) it always entertains an attitude of compromise towards the erring masses, who take to this method of *sadhana*, inspires them with courage for further efforts inspite of failures, and puts before them a hopeful prospect of a sure achievement of the final goal sooner or later ; (3) it recommends a complete self-surrender to the Deity, and directs the devotee's hope to His mercy, which He might at any moment be pleased to extend to him on account of his whole-hearted efforts, proving unsuccessful through his incapacity ; (4) the emotions, by virtue of their intrinsic attraction for men, draw them towards the Deity by their own strength. With feeble beginnings, they become irresistible in time and carry on the devotee along the path of *bhakti* by their own powerful current; (5) constant remembrance of the Deity or portions of His *lila* is believed, as already mentioned, to have a great potency for elevating the soul and securing for him the final object. This is secured by what is called the practice of the

branches (lit. limbs) of *bhakti*, the number of which is mentioned by the *bhaktas* in different parts of the *Bhagavata* according as its particular aspects are omitted or taken into account. The following three may, if rightly practised, give rise to or help the growth of all the requisites of a *bhakta* such as purity of life, self-surrender to the Deity, self-control, self-abnegation, non-atttchment to this world enumerated in the book.

(a) *sravanam* (listening to any thing about the Deity),

(b) *kirtanam* (repetition of His name or any thing about Him),

(c) *smaranam* (remembrance of same).

A defect of vaisnavism.

The charge that is often laid at the door of *vaisnavism* is that it advocates *vairagya* (non-attachment to this world) at all periods and in all 'stages of life' with the consequence that many of its adherents develop idleness mistaken or passed for real *vairagya*, to the utter neglect of duties attaching to the 'stages of life'. Real mental non-attachment to wordly matters is not antagonistic to wordly duties. It is perfectly expressible through the pursuit of worldly duties without looking to the results and actuated only by a sense of duty and eagerness to perform it in the best way possible only for the duty's sake. The idleness that develops often bases itself on fatalism as its underlying phlosophy while it is, indeed, one thing to be active without caring for the fruits of actions which are left in a higher hand, and another to be idle and expect the Deity to goad him to action

at every step. Self-resignation to the Supreme is not a synonym for idleness and it is the duty of every *vaisnava* to bear in mind that he is as much a member of his family and his society, as much a citizen of the State as any other, with his particular share of duties at particular periods of his life, which, if every body like him tries to throw over his neighbour means the disruption and ruin of the society and the state to which he belongs. It is true that the *Bhagavata* is not a code of social duties (*smriti*), and we cannot expect from it any complete treatment of the way in which *vairagya* should be developed in harmony with the worldly duties. The *Vaisnava smriti* could have dwelt on the subject but has not. In the *Haribhakti-Vilasa*, a *smriti* work of the Bengal Vaisnavas, it is the religious duties that have been delineated without any reference to the secular. One of the causes for the devotion of exclusive attention to the religious aspects of the duties lies perhaps in the political state of the country in which the later *vaisnava* literature, that took its cue from the *Bhagavata,* developed. The bearing of the burden of administration was then but a relegated one for the Hindus generally, and as they were no longer the rulers, it was no more a necessity for them to bother themselves about the maintenance of a harmonious relation between the practice of the religious doctrines that were preached and the 'stages of life', a principal object of which, as already pointed out, was to avert a cleavage between the results of a deeply religious outlook on life and the keeping up of the body-politic in its proper health and strength

by an adequate direction of the secular duties. If it be said that it was not necessary for the *vaisnava* works to discourse on the secular duties, as they depended in these matters upon the general *smriti* works like that of Manu, the answer is that *vairagya* and *bhakti* have been necessarily freed in the *Vaisnava* books from the obligations that are binding upon the members of the Hindu society in the general codes, and the latitude thus conferred on *vairagya* and *bhakti* is unjustly utilized by the numerous real or counterfeit approximations to those states of mind, which in fact never fall within the exceptions. It is these deviations from the path of real *bhakti* that have made vaishnavism weak in the fields of secular action. Inertia and idleness in the name of *bhakti* and *vairagya*, not to speak of the mal-formed offshoots that have grown from the pure trunk of the emotion-cult of the *Bhagavata*, are the diseases that should be remedied before vaishnavism can hope to make its adherents strong in action by preventing them from dropping into the pit-falls. The burden of this duty lies on the interpreters of the *Bhagavata*. It is for them to show how its doctrines are amenable to healthy combination with *karma-yoga*, and how they are adaptible to the healthy uses of human energies in the service of man and society. The *Bhagavata* is a work of *vairagya*, and it is *vairagya* that receives the greatest emphasis in its pages from the first to the last. Men are naturally susceptible to the attractions of the material world, to the spells of the senses, that turn their minds away from the religious and spiritual truths that cannot be realized so long as the rays of

their light are not allowed to penetrate to the soul by the removal of the thick mist of sensual distractions. The passing away of kingdoms and empires, the humbling of the arrogant inspite of their power, the evanescence of material enjoyments, the shakiness of the worldly props on which our minds lean so confidently, the shortness and uncertainty of human life which can be made an instrument for the highest progress but is generally allowed to be wasted, the hollowness of the sense of 'I'ness often carried to the most selfish extremes, the great extent to which we depend upon a uniform and intelligent regimen by an unseen hand of forces which make our life and the workings of our senses possible either when awake or asleep and yet our forgetfulness of the worker behind the scene, and such other matters are combined with the delineations of the ways of God towards man, and the means by which He can be realized, in touching narratives which are meant to be heard any day in order that they might mould and uplift his inner nature, and turn his mind towards the permanent Reality behind the fleeting. The *vairagya* is thus inculcated in all its powerful intensity with a view to cauterize, as it were, by imperceptible, daily applications, the ligaments that tie him so strongly to this world and make him worldly. The *Bhagavata* cannot be blamed if, at the same time, it does not lay down in detail the ways in which it is to work in combination with the duties of the *grihastha* (householder), a 'stage of life' upon which principally depend the maintenance and improvement of the society as a whole ; because, man with his strong material predilections would naturally

supply for himself a course of action effecting such a combination. But it is desirable that such a course should have been dwelt on at length in the *vaisnava smritis* by the best thinkers for the guidance of the people, instead of being left to the fanciful choice or immature thoughts of the average man ; and an early treatment of such a course of action in the *smritis* could have prevented the replacement of secular duties by their religionized and ritualized substitutes. That *work is religion* has been an early Hindu text from the time of the *Gita*, and the prevention of its disuse in a large measure among the Hindus need not have made it necessary for them to be roused to its importance and learn it afresh by an impact from the West and through its western versions by the European savants.

Diverse topics of the *Muktaphalam*.

The chapters of the *Muktaphalam* from the first to the eleventh have compiled slokas from the *Lhagavata* on various topics relating to *Vishnu* and his manifestations, his presence in all beings, his *bhaktas*, and the various 'limbs of *bhakti*'. The delineation of Vishnu's manifestations has its significance in the fact that a manifestation was assumed with a particular intention or was connected with a particular phase of his activities, and may be chosen as the object of worship by a *bhakta* according as a manifestation appeals to him supremely, or is considered to bring him a particular form of well-being of which he is desirous. It should also be borne in mind that no manifestation of Vishnu is amenable to worship in any spirit except those of *santa* and *dasya*, while

Krisna can be the object of worship with all the feelings from *santa* to *madhura*. The feeling of reverence, however, which conduces to the maintenance of a distance between the devotee and the object of worship often inclines the *santa* and *dasya* worshippers to resort to Narayana or some other manifestation, which by its deviation from the human form, or association with awe-inspiring or other deeds does not afford any scope for feelings other than *santa* and *dasya*.

Conclusion.

I have now touched upon certain view-points from which the development of *Vaisnava sadhana* and the ideas and and beliefs underlying it, may be seen with a significance usually missed by those who do not look at them with the eye of belief. The stand-point of wholesale belief, on the other hand, that attempts to substantiate every tittle of the ancient lore garnered in the *Bhagavata* does not appeal to people of the present age, usually desiring to have some reason in their beliefs, and not at all ready to accept those statements which conflict with the extant certain conclusions of modern science. The ancient religious books of almost all religions contain, more or less, generalizations which do not tally with the results of modern scientific investigations, and the infallibility claimed for the religious works is thereby impeached inspite of attempts of some of the interpreters to justify the generalizations by drawing out allegorical or esoteric meanings, which often defeat their own objects by being uncouth and far-fetched. The distrust created by this conflict of portions of

ancient lore with the truths of science tends to be extended to the spiritual and religious matters upon which really the value of the works is and should be recognized as based. The better course, I think, for the religious interpreters would be to draw a clear line of demarcation between the essential and the non-essential, and thus prevent a wholesale rejection of both, resulting in the consequences that we find in abundance around us at the present moment. It is feared that such a line of separation expressly pointed out may diminish more the sanctity and weight of the works than is desirable ; but the harm it has done is more than it would perhaps have been by the adoption of the alternative. In any case, the line has to be drawn to prevent the growing spread of distrust in the essential portions of the religious works along with that in the unessential.

I have attempted in this discourse to sketch the main features of *bhakti* as found in the *Bhagavata* (of which the *Muktaphalam* is a topical rearrangement of a number of its verses) with occasional glances at the connected issues in order to place before the reader the standpoints from which certain aspects of *bhakti* may be viewed and their significance realized. I have tried to draw the outlines of the entire psycho-historical side of *bhakti* in order that any portion of it forming the subject-matter of any particular chapter of the *Bhagavata* or the *Muktaphalam* might be seen in its relation to the whole, together with its location as a link in the chain of *sadhana*. To the Hindus, religion is not merely a body of tenets to be believed as true but a course of *sadhana* i.e. a means by which

the devotee can, if he tries whole-heartedly, realize the Ultimate Reality by intense and constant endeavours, and by conduct regulated by this high ideal. In the path of *bhakti*, the emotions are primarily utilized for creating in the devotee a ceaseless current of inclinations towards the Deity by the imposition between them of a nexus of relationship in and through which, the *sadhaka* likes most to be tied to Him. It may be called the *yoga* of emotions alongside of the *yoga* of intellect and the *yoga* of actions (implying will), the names indicating the particular mental functions upon which stress is laid in the three paths. It is the touch of the emotions that inspires and strengthens the devotee and makes pleasurable the journey that would otherwise have been very arduous. It is perfectly recognized that it is not possible for the finite mind of man with its heavy limitations to grasp the Infinite unless it be in the likenesses of the sea, the sky, and so forth, which are really far from being the Infinite connoted by the term, and serve as but symbols, while it is believed that it is not impossible for the Source of all forms visible in this universe to assume for Himself a form and appear before the devotee, nor is it possible for the Receptacle of the tenderest feelings to continue irresponsive to the hearty and incessant calls of the *sadhaka* trying his utmost to be deserving of His response or mercy. His presence is all-pervasive, but at times He incarnates for meting out mercy to the afflicted and erring world. His incarnation as Krisna had as one of its principal objects the showing of new ways of approach to men,

and it was these ways that have formed the subject-matter of a large portion of this discourse. In these ways of realization, the unbearable majesty of His infinitude limits itself into the finite to bring Himself within the easy reach of human beings. To conceive Him in His limitless qualities, His 'universal appearance' visible in and through the minutest form of existence to the highest, yet not confined to these limits, and through the numberless manifestations of life, intelligence, and beauty in this universe, staggers even the boldest imagination. It was one of the objects of his incarnation as Krisna to obscure, as it were, his blinding effulgence, to be realizable by the finite intellect, to be graspable by the finite emotions, to love and to be loved by the finite hearts of man. I have, in the foregoing pages, looked at the incarnation of Krisna and the feelings through which he puts Himself within man's reach in their psycho-historical detachment from each other with glances at the gradual growth of the cult, but to the devotee they appear as one co-existent or sequential body of realities occurring within the time Krisna continued incarnate, and perfectly right is he so far as his *sadhana* is concerned. It is this point of view that rather strengthens his belief and helps his *sadhana*. Standing on this foundation of belief, he works on the particular line of devotion prescribed for himself, and expected to achieve for him the results that attended the efforts of the great devotees, in whose footsteps he is following. The experiences of the real *sadhakas* can be tested only by those who proceed along the same lines, and the opinions of

others, however great in other fields of experience, are of as little value as that of an ignoramus upon the reactions of a chemical experiment. The path of *bhakti* is smoother than any other on account of the little demand made by it on any technical knowledge, or arduous acts on the part of the devotee. The only demand that it makes, is upon the direction of his emotions towards the Deity, to hold Him always in mind by conscious or subconscious working of his memory, and be thus inspired in all his actons by the ideals that a devotee ought to follow ; in short, to set himself adrift along the current of his feeling which by its depth and intensity carries him towards his goal. This is what makes the *sadhana* of *bhakti* so popular ; and adaptible as it is to the varying inclinations of the *sadhaka*, it has succeeded in having a very large number of adherents. It is, moreover, liberal in its treatment of man, however low in castal status, a feature that is wofully lacking in practice in many of the Hindu sects. All these factors account for the large number of followers of the doctrine of *bhakti*, the foundation of modern Vishnuite Hinduism professed by at least 150 millions of the inhabitants of India[1]. The function of the *puranas* is to popularize the traditional Hindu culture and imbue the minds of the people with the spiritual and religious truths garnered by the early Hindu philosophers and *sadhakas*, and incorporated in the works in a popular form. Eager circles of listeners squatting round an interpreter reading out and explaining the

1. Encyclopedia of Religion and Ethics, II, p. 539.

slokas of the *Bhagavata* were a common sight in the past. The practice is not so much in vogue now-a-days owing mainly perhaps to the different spirit of the times, though its potency as a distributer of culture cannot be questioned. If the *Bhagavata* embodies in itself the essence of the philosophical and religious truths that have been reached by the Hindus by virtue of their centuries of search and *sadhana* as regulated and stimulated by the peculiar *varnasrama* organization of the Hindu society, and if the Hindus, as represented by their highest masters in the fields of spiritual and religious culture, have by virtue of arduous efforts for centuries, have made more conquests in the field of spiritual knowldge and *sadhana* than any other people, the value of the *Bhagavata* as an easy version of the said truths, and as the manual of *bhakti-sadhana* cannot be gainsaid. There are extant on the earth various religions and religious cults, attempting for their followers to tear up to a certain extent the veil that puts out of sight the Worker of the universe and His ways. To understand all His ways, infinite as they are, is not the aim of *bhakti* or perhaps of any other Hindu cult. In his *ananda* aspect i.e., in his accept of love, bliss, and beauty, he allows himself to be realized by man, which does not mean an intellectual mastery by the latter of all He does and the manner of doing it. To be clearer, a son need not master all the learning of his erudite father, nor a friend to acquire the scholarship of his learned friend, for the completion of the tie that subsists between them ; because it is complete without

it. To enable man to be conscious of such a tie, to make it effectively binding, to convert it into an actuality instead of allowing it to be but imaginary is the aim of *bhakti*, and on it depend the value and importance of the *Bhagavata* and the *Muktaphalam*.

96, Amherst Street,
CALCUTTA, 1921.

NARENDRA NATH LAW.

द्वादशोऽध्यायः ।

विप्रलम्भशृङ्गारे गोप्यः ।

अन्तवतां फलमिदं नपरं विदामः
सख्यः पशूननु विवेशयतोर्वयस्यैः ।
वक्त्रं व्रजेशसुतयोरनुवेणुजुष्टं
यैर्वानपीतमनुरक्तकटाक्षमोक्षम् ॥१॥

एवं चतुर्भिर्दसम्भोगशृङ्गारमुक्त्वा विप्रलम्भमाह । विप्रलम्भेति । स चतुर्द्धा पूर्वानुराग-मान-प्रवास वैचित्त्य भेदात् । तल्लक्षणन्तु "प्रासङ्गतयो र्यूनोरभिलाषः प्रवर्त्तते । सङ्कल्पो रमणीयोऽनुरागः स प्राच्य उच्यते ॥" "अहेरिवगतिः प्रेम्नः स्वभावः कुटिलो भवेत् । अतोहेतोरहेतोश्च यूनोर्मानमुदञ्चति ।" "देशान्तरादिभिर्यूनो-र्व्यवधानं चिराय यत् । नवोऽनुरागैः प्रौढ़ैर्वा प्रवासः सोऽभि-धीयते ॥" (१) यत्र तु सन्निकर्षेऽपि प्रियः प्रियावा विभ्रमवशात् स्वरूपमपि विस्मरति सवैचित्त्य विप्रलम्भः। स च प्राच्य स्त्वोभ्यो भिन्न एव तल्लक्षणा भावात् । न चायं नास्त्येव इहैव वक्ष्यमाणत्वात् "अयिप्रिये" इत्यारभ्य "मुनिर्यथात्मान"मित्येतत् पर्य्यन्तं (२) नैषध-चरित्रेऽपि नवमसर्गे नलभैमीसंवादेऽस्यैव प्रपञ्चितत्वाच्च । यत्तु (३)

---

(१) उज्ज्वलनीलमणिः—स्थायी, मान, ४२ श्लोकः ।

(२) नैषधचरित्रे नवमसर्गे नलनृपदमयन्तीसंवादे, १०३ श्लोकमारभ्य १२१ श्लोक यावत् । अन्यद्रहस्य पूर्णां व्याख्यानं मल्लिनाथस्य तेषां श्लोकानामस्ति ।

(३) रुद्रटः काव्यालङ्कारप्रणेता वामुकभट्टतनयः शतानन्दोपनामकः । कस्यचिन्मतेऽयं

भोज-रुद्रटाभ्यां स्त्रियाः पुरुषस्य वा(चा) पञ्चत्वेऽन्यतरस्मिन् दुःखाय मानि करुणाख्यमस्य भेदान्तरत्वमभ्युपगम्यते तदसत्। तस्य शोकस्थायित्वेन करुणाख्यः पृथक्भूत रसत्वात्। केवलं स्त्रीपुरुषालम्बनत्वेन विप्रलम्भभ्रममावम्। अन्यथा प्रेयसोऽपि भेदान्तरमभ्युपगम्यते। यत्तु (४) मम्मटेन मेघदूतकाव्यमालोक्य शापहेतुरित्यभेदान्तरमुक्तम् तदप्यसत्। तस्य प्रवासान्तर्गतत्वात्। अन्यथोत्तमर्ण राजवन्नियन्त्रितादि निमित्तो भेदानन्त्यं स्यात्। अतएव हेमचन्द्रादिभि (५) रेतन्नादृतम्। तस्मादुक्तभेदा एव युक्ताः। ननु विप्रलम्भो दुःखरूपत्वात् नोच्यतामिति वाच्यम्। सम्भोग-पोषकत्वादस्य। यदाह राजा (६) "नविनाविप्रलम्भेन सम्भोगः पुष्टिमश्नुते। कषायिते हि वस्त्रादौ भूयान् रागोऽनुषज्जते॥" अत्र च शोकौत्सुक्यमदग्लानिनिद्रासुप्तवोधचिन्ताऽसूया श्रमनिर्वेदमरणोन्माद-जड़ताव्याधिस्वप्नापस्मारादयः सञ्चारिणः। सन्तापजागरकार्कश्य प्रलापक्षामतानेत्रवचोवक्रतादीन् सञ्चरणा (संवारणा) नुकारः। कृतिलेखनवाचनस्वभावनिह्नववार्त्ता प्रश्नस्नेहनिर्वेद सात्त्विकानुभवनशीलसेवनमरणोद्यम सन्देशादयोऽनुभावाः। तत्र पूर्वानुरागे द्वेधा दैवपारवश्ययोरप्राप्तिहेतुत्वात्। तत्र दैवहेतुकं तावदाह। अच्चखतामिति। हे सख्यः यैः व्रजेशसुतयो रामकृष्णयोः वक्त्रमक्षिभिर्निपीतम्। तेषामच्चखतां विशालदृष्टीनां इदं पानमिव

शृङ्गारतिलकप्रणेतेति। भोजराजः सरस्वतीकण्ठाभरणाख्यालङ्कारं शास्त्रीय सन्दर्भप्रणेतेति धारानगरीश्वरः मालवदेशनायकः। एतस्य ज्योतिषः शिल्पव्याकरणदर्शनधर्मशास्त्रनीतिवैद्यके भूयांसो ग्रन्था अद्यत्वेऽपि राजन्ते।

(४) श्रीमन्मम्मटभट्टप्रणीतकाव्यतत्त्वप्रकाशे।

(५) हेमचन्द्राचार्य्यसूरिप्रणीतालङ्कारचूड़ामणौ अत्रादिपदेन काव्यप्रकाशचन्द्रालोकसरस्वतीकण्ठाभरणकौस्तुभसाहित्यदर्शनादयो ग्राह्याः।

(६) भोजराजीय सरस्वतीकण्ठाभरणे।

चूतप्रवालवर्हस्तवकोत्पलाब्ज
मालानुपृक्तपरिधान विचित्रवेषौ।
मध्ये विरेजतु रलं पशुपालगोष्ठ्यां
रङ्गे यथा नटवरौ क्वचगायमानौ ॥२॥
गोप्यः किमाचरदयं कुशलं स्म वेणु-
र्दामोदराधर सुधामपि गोपिकानाम्।
भुङ्क्ते स्वयं यदवशिष्टरसं ह्रदिन्यो
हृष्यत्त्वचोऽश्रु मुमुचुस्तरवो यथार्य्याः ॥३॥

केवलम् फलं नपरं नान्यत्। "छन्दस्यपि दृश्यत" (१) इत्यच्चणोनङिः "नलोपोऽनोऽनुरिति च मत्वे च (नटिवले च)" अच्चणवतामिति रूपम्। अनु अनुक्रमेण अनुवेणुना रूपानुरूपेण वेणुना जुष्टम् सेवितम्। अनुरक्तानां सानुरागानां कटाक्षाणां मोक्षोविसर्ज्जनम् यस्मिन् वक्त्रे तत्तथा ॥ १०।२१।७ (१)

चूतेति। चूतस्य प्रवालाः पल्लवाः। वर्हं मयूरपिच्छम्। स्तवकः पुष्पगुच्छः। उत्पलं रात्रिविकाशि। अब्जं दिनविकाशि। तेषां मालाभिः अनुपृक्तं संपृक्तं यत् परिधानम् तेन विचित्रोवेषो ययो स्तौ तथा गोष्ठो मण्डलो ॥ १०।२१।८ (२)

गोप्य इति। अपि (यि) गोपिकानां गोपिका सम्बन्धिनीनामपि गोपीभिः येषामित्यर्थः। स्वयं स्वातन्त्र्येणैव यस्य वेणोः पिवतः अवशिष्टम् रसं ह्रादिन्यो यमुनाद्याः स्तरवोऽपि भुञ्जते। ततृक्षतः हृष्यत्त्वचः उद्भिन्नवल्कलत्वात्। अश्रुमुमुचुः। क्षरत् क्षीरत्वात्।

---

(१) पाणिनिः ६।४।७३, ७।१।७६ सूत्रम्।

वृन्दावनं सखि भुवो वितनोति कीर्त्तिं
यद्देवकीसुतपदाम्बुजलब्धलक्ष्मि ।
गोविन्दवेणुमनुमत्तमयूरनृत्यं
प्रेक्ष्याद्रिसान्ववरतान्यसमस्तसत्त्वम् ॥४॥
धन्याः स्म मूढमतयोऽपि हरिण्य एता
या नन्दनन्दनमुपात्तविचित्रवेषम् ।
आकर्ण्य वेणुरणितं सह कृष्णसाराः
पूजां दधुर्विरचितां प्रणयावलोकैः ॥५॥

आर्य्या रसिकाः। आभ्यामनुभावाभ्यां तत्कर्त्तृकं पानं सम्भाव्यत इत्यर्थः ॥ १०।२१।८ (३)

वृन्दावनमिति यद् यस्माद्गोविन्दस्य निर्व्वेदस्य वेणुं अर्थात् वाद्यमानमनुलक्षीकृत्य मत्तमयूरनृत्यं भवति (१)। वेणुध्वनिं श्रुत्वा मयूरास्तनितबुद्ध्यान्नृत्यन्तीत्यर्थः। प्रेक्ष्येषु दर्शनीयेषु अद्रेर्गोवर्द्धनस्य सानुषु अवरतानि वेणुगीतश्रवणार्थम् निभृतीभूतानि अन्यानि मयूरेभ्यः समस्तानि सत्वानि मृगादीनि यस्मिन् वृन्दावने तत् तथा ॥ १०।२१।१० (४)

धन्याः स्मेति। मूढमतयस्तिर्य्यक्त्वात्। वेणुः रणितो वादितो येन तम्। नन्दनन्दनस्य वेणुगीतमाकर्ण्येति च वक्तव्ये नन्दनन्दनमाकर्ण्येति लोको (एवो)क्त्योक्तम्। यथैवं गायन्नाकर्णितो भवद्भिरित्युच्यते। प्रणयावलोकैः प्रीत्युत्फुल्लैर्नयननीलोत्पलैरित्यर्थः ॥ १०।२१।११ (५)

(१) श्रीमद् भागवत (दशमस्कन्धे) १०।२१।१० श्लोकः।

कृष्णं निरीक्ष्य वनितोत्सवरूपशीलं
श्रुत्वा च तत् क्वणित वेणु विविक्तगीतम्।
देव्यो विमानगतयः स्मरनुन्नसारा
भ्रश्यत् प्रसूनकबरा मुमुहुर्विनीव्यः ॥६॥
गावश्च कृष्णमुखनिर्गतवेणुगीत-
पीयूषमुत्तम्भित कर्णपुटैः पिबन्त्यः।
शावाः स्नुतस्तनपयः कवलाः स्म तस्थु
र्गोविन्दमात्मनि दृशाश्रुकला स्पृशन्त्यः ॥७॥
प्रायोवताम्ब(म्ब)मुनयो विहगावनेऽस्मिन्
कृष्णेक्षितं तदुदितं कलवेणुगीतम्।

कृष्णमिति वनितानामनुरागजनन-समर्थानाम् स्त्रीणामुत्सवो याभ्यां ते रूपशीले स्वरूपाचरणे यस्य तं। तेन श्रीकृष्णेन क्वणितस्य वादितस्य वेणोर्विविक्तं मसङ्कीर्णरागं गीतम्। देव्यो देवस्त्रियः। स्मरेण नुन्नः प्रेषितः सारो धैर्य्यं यासां ताः। भ्रश्यत् प्रसूनानि कवराणि केशपाशा यासां ताः तथा। विनीव्यो विस्रस्तवस्त्राः। मुहुर्मुहुर्मोहाख्यां स्मरदशामीयुः॥ १०।२१।१२ (६)

गावश्चेति उत्तम्भितां ऊर्द्धीकृतां। च शब्दो भिन्नक्रमः। शावाश्च शावा वत्साः स्नुतः चरितः। अर्थात् मुखात् स्तनस्य पयसः कवलो ग्रासो येषां ते तथा। ते च पिबन्तस्तस्थुरिति विपरिणामः। गोविन्दं आत्मन्यन्तःकरणे स्पृशन्त्यः दृशा अश्रुकलाः आनन्दाश्रूणि स्पृशन्ति। वत्सपक्षेविपरिणामः तस्थुरित्यनेन क्रियान्तरविरहात् ताटस्थ्यात् स्तम्भ उक्तः॥ १०।२१।१३ (७)

प्राय इति प्राय उत्प्रेक्षायां वत अहो। ये मुनयस्ते विहगत्व-

आरुह्य ये द्रुमभुजान्रुचिर प्रवालान्,
शृण्वन्ति मीलितदृशो विगतान्य वाचः ॥८॥
नद्यस्तदातदुपधार्य मुकुन्दगीत
मावर्त्तलक्षितमनोभव भग्नवेगाः ।
आलिङ्गन स्थगितमूर्म्मिभुजैर्मु रारे-
र्गृह्णन्ति पादयुगलं कमलोपहाराः ॥९॥
दृष्ट्वा तपे व्रजपशून् सहराम गोपैः
सञ्चारयन्तमनुवेणुमुदीरयन्तम् ।
प्रेमप्रवृद्ध उदितकुसुमावलीभिः
सख्युर्व्यधात् स्ववपुषाम्बुदमातपत्रम् ॥१०॥

सापन्ना इवेत्यर्थः। कृष्णोपेक्षितं गीतं शास्त्रस्यमध्ये स्वप्रज्ञया कृष्णेनैव दृष्टमित्यर्थः। तेनैवोक्तञ्च यत् कलं मधुरं वेणुगीतम्। भुजाः शाखाः विगता अन्येषाम् वाचो येभ्यः। वेणुगीतं विना अन्यवाचां श्रवणं नास्तीत्यर्थः॥ १०।२१।१४ (८)

नद्य इति तत् अद्भुतं मनोभवेन कृष्णविषययारत्या भग्नो वेगो यासां ताः। स च आवर्त्तनेन जलमध्यभ्रमणेन लक्षितः भगवत्युदित गाढ़भावत्वात् तत्रैव भ्रमन्त्योऽतः परतो गन्तुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः। प्रवाहमध्ये आलिङ्गनेन स्थगितं सम्वृतं तीरं ऊर्म्मि भुजैर्गृह्णन्ति। सोऽयमयोग्येष्वपि सरिदादिषु भावसमारोपो रसाभास इत्युच्यते। यदाहुः "तदाभासा अनौचित्य प्रवर्त्तिता"(१)इति॥ १०।२१।१५(९)

दृष्टेति प्रवृद्धे आतपे स्वेनवपुषा आतपत्रम्। कुसुमावलीभिश्च

---

(१) नाट्यशास्त्रे भरतमुनिप्रणीते।

पूर्णाः पुलिन्द्य उरुगाय पदाब्जराग
श्रीकुङ्कुमेन दयितास्तनमण्डितेन ।
तद्दर्शनस्मररुजस्तृणरूषितेन
लिम्पन्त्य आननकुचेषु जहुस्तदाधिम् ॥११॥
हन्तायमद्रिरबला हरिदासवर्यो
यद्रामकृष्णचरणस्पर्शप्रमोदः ।
मानं तनोति सहगोगणयोस्तयोर्यत्
पानीयसूयवस कन्दरकन्दमूलैः ॥१२॥

प्रेमहर्षं व्यधात् । सख्युः श्रीकृष्णस्य । मेघोदये कुसुमस्रंसनस्य तत्कर्तृकताम् सम्भाव्येदमुक्तम् ॥ १०।२१।१६ (१०)

पूर्णा इति (पुण्याः)पुलिन्द्यो भिल्लस्त्रियः । पुण्याः सुकृताधिकाः । उरुगायस्य विष्णोः पदाब्जरागेण चरणलौहित्येन श्रीःशोभा तदात्मकं यत् कुङ्कुमं शोभातिशयः । सामान्याधिकरण्ये व्यङ्ग्यं । तथादयिताया लक्ष्म्याः स्तनाभ्यां मण्डितेन तृणेषु (पु) रूषितेन विच्छुरितेन । तस्य श्रीकृष्णस्य दर्शनेन स्मररुक् कामपीड़ा यासां तास्तथा । आननेषु कुचेषु च लिम्पन्त्यः लेपनं कुर्वन्त्यः । तदा तस्मिन् श्रीकृष्णे आधिं अप्राप्तिदुःखं लक्ष्मीस्तनाभ्यां भगवतपादयोः संक्रान्तेन तत् तृणलग्नेन कुङ्कुमेन स्वमाधिं शमयन्तीत्यर्थः । अतः पुण्याधिकाः ॥ १०।२१।१७ (११)

हन्तेति हन्त अबलाः । अयं गोवर्द्धनः यत् यस्मात् रामकृष्णचरणस्य स्पर्शेन तृणाङ्कुरोद्गम व्याजात् रोमहर्षी यस्य स तथा । मानं पूजाम् । भूर्भूमिः यवसं तृणम् । कन्दरोदरी ॥ १०।२१।१८ (१२)

गा गोपकैरनुवनं नयतोरुदार
वेणु स्वनैः कलपदैस्तनुभृत्सु सख्यः
अस्पन्दनं गतिमतां पुलकस्तरूणां
निर्योगपाशकृतलक्षणयो विचित्रम् ॥१३॥
एवम्विधा भगवतो या वृन्दावनचारिणः ।
वर्णयन्त्यो मिथो गोप्यः क्रीड़ास्तन्मयतां ययुः ॥१४॥
अन्तर्गृहगताः काश्चिद् गोप्योऽलब्धविनिर्गमाः ।
कृष्णं तद्भावनायुक्ता दध्युर्मीलितलोचनाः ॥१५॥

गा इति कलानि मधुराणि पदानि येषु तेषु वेणुस्वनेषु तैःस्तनुभृत्सुमध्ये गतिमतां स्पन्दनं अकिञ्चित् चलनम्। अगतिमतां तरूणां तु पुलक इति चित्रम्। येन दोहकेन दोह(न)काले गाः पश्चात्पादयोर्नियम्यन्ते स निर्योगपाशः। तेन कृतं तल्लक्षणं चिह्नं किल [किण] रूपं ययो स्तौ तया॥ १०।२१। १९ (१३)

पूर्व्वानुरागेण भजतः फलमाह॥ एवमिति। अयञ्च पूर्व्वानुराग एव अद्यापि तासां भगवता साकं अङ्गसङ्गाभावात्। सद्विदर्शितोऽष्टविंशोऽध्याये। अतएवात "तद्व्रजस्त्रिय आश्रुत्य वेणुगीतम् स्मरोदयं। काश्चित् परोक्षम् कृष्णस्य स्वसखीभ्यो न्यवर्णयन्" (१) इत्युक्तम्। गोप्यो मिथः॥ १०।२१।२० (१४)

पारवश्यहेतुकमाह। अन्तर्गृहेति। अलब्धो विनिर्गमो याभिः। तद्भावना भर्त्तृभावना॥ १०।२९।९ (१५)

---

(१) भागवतं १०।२१।३ श्लोकः।

दु:सहप्रेष्ठ विरह तीव्रतापधुताशुभा: ।
ध्यानप्राप्ताच्युताश्लेष निर्वृत्या क्षीणमङ्गला: ॥१६॥
तमेव परमात्मानं जारबुद्ध्यापि सङ्गता: ।
जहुर्गुणमयं देहं सद्य: प्रक्षीणबन्धना: ॥१७॥

गत्यानुराग स्मितविभ्रमेक्षितै
र्मनोरमालाप विहारविभ्रमै:
आक्षिप्तचित्ता: प्रमदा रमापते
स्तास्ता विचेष्टा जगृहुस्तदात्मिका: ॥१८॥

बलवद्ध्यानाच्च तासां मुक्तिरासीदित्याह दु:सहेति। दु:सहेन प्रेष्ठस्यविरहेण य स्तीव्रतापो दु:खं तेन धुतं क्षीणं अशुभं पापं यासां तास्तथा। ध्याने प्राप्तो योऽच्युताश्लेष: तेन यानिर्वृति: सुखं तेन क्षीणं मङ्गलं पुण्यं यासां ता: तथा। पुण्यपापक्षये हि कैवल्यम्। तत्र सुखोपभोगेन पुण्यक्षय: ॥ १०।२९।१० (१६)

तमिति तं कृष्णमेव जार उपपति:। ता सङ्गता प्राप्ता:। तद्रूप्यमापन्ना इत्यर्थ:॥ गुणमयं लिङ्गदेहम्। बन्धनं पुण्यापुण्यम्। शुक: ॥ १०।२९।११ (१७)

अथ मानविप्रलम्भ:। स च प्रणयेर्ष्याभ्यां द्वेधा। अत्र प्रेमपूर्व्वको वशीकार: प्रणय:। तद्भङ्गे मान:। स च स्त्रिया: पुंस उभयोर्वा तत्र भेदान्तराणि स्वयमुह्यानि। पुंविषयन्तु प्रणयमानमत्राह। गत्येत्यादि। अनुरागेण यत् स्मितं विभ्रमेक्षितानि चञ्चलावलोकनानि। आलापो गोष्ठी। विहारो जलक्रीड़ादि:। विभ्रम: शृङ्गारचेष्टा तैराक्षिप्तं आकृष्टम्॥ १०।३०।२ (१८)

गतिस्मितप्रेक्षणभाषणादिषु
प्रियाः प्रियस्य प्रतिरूढमूर्त्तयः।
असावहन्त्वित्यबला स्तदात्मिका,
न्यवेदिषुः कृष्णविहारविभ्रमाः ॥१९॥
गायन्त्य उच्चैरमुमेव संहता
विचिक्युरुन्मत्तकवद्वनाद्वनम्।
प्रपच्छुराकाशवदन्तरं बहि-
र्भूतेषु सन्तं पुरुषं वनस्पतीन् ॥२०॥
जयति तेऽधिकं जन्मना व्रजः
श्रयत इन्दिरा शश्वदत्र हि।

गतीति गत्यादिषु प्रियस्य प्रतिरूढ़ा अनुकृता मूर्त्तिर्याभिस्ताः। हे अबलाः। असौ कृष्णोऽहमिति न्यवेदिषुः परस्परं निवेदयामासुरित्यर्थः। यतः कृष्णविहारे विभ्रमो यासां तास्तथा। (१) "चित्तवृत्त्यनवस्थानं शृङ्गाराद्विभ्रमो मतः" ॥ १०।३०।२ (१९)

विभ्रममेवाह। गायन्त्य इति। अमुं कृष्णम्। संहता मिलिताः। वनाद्वनं वने वने विचिक्युः अन्वेषयामासुः। अन्तरमन्तः। शुकः॥ १०।३०।४ (२०)

उन्मत्तवदित्युक्तम्। तमेव विचित्रप्रलापादिहेतुरुन्मादम् प्रपञ्चयति। जयतीति। एषु श्लोकेषु च कुतूहलदृष्टिना वर्णनिर्वाह चित्रं दर्शितम्। तत्राद्यवृत्ते प्रथमपादयोर्द्वितीयमक्षरं यकारः। अन्त्यद्वयोर्वकारः ते जन्मनाऽधिकं जयति हि यस्मात्।

---

(१) साहित्यदर्पणे ३।१४ श्लोकः।

दयित दृश्यतां दिक्षु तावका-
स्त्वयिधृतासव स्त्वांविचिन्वते ॥२१॥
शरदुदाशये साधुजात सत्-
सरसिजोदर श्रीमुषा दृशा।
सुरतनाथ तेऽशुल्कदासिका-
वरद निघ्नतो नेह किम्बधः ॥२२॥
विषजलाप्ययाद् व्यालराक्षसाद्-
वर्षमारुताद् वैद्युतानलात्।

इन्दिरा लक्ष्मीः। प्रागतलक्ष्मया विरलः प्रचारः। त्वज्जन्मनः प्रभृतित्वधिक इत्यर्थः। एवं प्रशस्य स्वगतं विज्ञापयति। दयितेति। दृश्यतां त्वया। तावकाः तावकीनाः। त्वयिधृतासव इत्यनेन तद्विचर्य्यावधिकं प्राणधारणमित्युक्तम्॥ १०।३१।१ (२१)

शरदि उदाशयोजलाधारः। तस्मिन् साधुजातं यत् सत्-प्रशस्तं सरसिजम्। तस्य उदरश्रियम् गर्भशोभां मुष्णाति अपहरति यादृक् तया सुरतनाथ सम्भोगस्वामिन्! दृष्टैव सम्भोगदासीत्यर्थः। अशुल्कदासिकाः निर्मूल्यदासीः। अस्मान्निघ्नतः तादृग् दानाभावादित्यर्थः। वध इति वधजन्यं पापं तत्साधनत्वात्तच्छब्दः "आयुर्घृतमिति" (१) वत्। अत्र पादचतुस्केऽपि द्वितीयमक्षरं रेफः॥ १०।३१।२ (२२)

सदा त्वातुराकस्मिकमुपेक्षणं तवनोचितमित्याहुः। विषेति।

(१) "आयुर्घृतम" इत्यत्र। "युक्कारणमपि घृतं कार्य्यकारणभावसम्बन्ध-सम्बन्धायुस्तादात्म्येन प्रतीयते। अन्यवैलक्षण्येनापि अविनाभिगायुष्करत्वं प्रयोजनम्" साहित्यदर्पणम्। २।१७ श्लोकः।

वृषमयात्मजाद् विश्वतोभया-
दृषभ ते वयं रक्षिता मुहुः ॥२३॥
न खलु गोपिकानन्दनो भवा-
नखिलदेहिनामन्तरात्मदृक् ।
विखनसार्थितो विश्वगुप्तये,
सख उदेयिवान् सात्वतां कुले ॥२४॥
विरचिताभयं वृष्णिधुर्य्य ते,
चरणमीयुषां संसृतेर्भयात् ।
करसरोरुहं कान्तकामदम्,
शिरसि धेहि नः श्रीकरग्रहम् ॥२५॥

विषरूपात् कालिन्दीजलाद् योऽप्ययो नाशः। व्यालः अघासुरः राक्षसः प्रलम्बः। वर्षात्। इन्द्रकोपात् मरुवर्त्तकोपद्रवः। मारुतो वात्यारूपस्तृणावर्त्तः। वैद्युतोऽनलः अशन्युत्पातः। वृषोऽरिष्टः। मायात्मजो व्योमः। किं बहुना विश्वतः सर्वस्माद् भयाद् भयहेतोः। हे ऋषभ सर्वश्रेष्ठ! ते त्वया। अत्र पादत्रये प्रथमं वकारः। द्वितीयः षकारश्चतुर्थोऽपि॥ १०।३१।३ (२३)

ननु सर्वेषामस्माकं तुल्यत्वात् कः कं रक्षतीति चेत्तत्राहुः। न खल्विति। अखिलदेहिनामन्तरात्मनो जीवान् पश्यतीति तथा परमात्मा इत्यर्थः। विखनसा ब्रह्मणा। उदेयिवान् उदितोऽसि। सात्वतां यदूनाम्। अत्र पादचतुष्कोऽपि द्वितीयोवर्णः खकारः। पालकत्वाद् अस्मानपि पाहीत्यर्थः॥ १०।३१।४ (२४)

विरचितेति। संसारभयात्त्वच्चरणं प्राप्तानां कृताऽभयं कर-

व्रजजनार्त्तिहन् वीरयोषिताम्,
निजजनस्मयध्वंसन स्मितः ।
भज सखे भवत् किङ्करीः स्मनो-
जलरुहाननं चारुदर्शय ॥२६॥
प्रणतदेहिनां पापकर्षणम्,
तृणचरानुगं श्रीनिकेतनम् ।
फणिफणार्पितं ते पदाम्बुजम्,
कृणु कुचेषु नः कृन्धि हृच्छयम् ॥२७॥
मधुरया गिरा वल्गु वाक्यया,
बुधमनोज्ञया पुष्करेक्षण ।

कमलं नः शिरसि धेहि । श्रियाः करं गृह्णातीति । तत्तथा । अत्र पादचतुष्केऽपि द्वितीयो रेफः ॥ १०।३१।५ (२५)

व्रजेति । भो वीरयोषितां मध्ये ये निजजना स्त्वत्परिग्रहास्त्रिय-स्तेषां स्मयः प्राणप्रिया वयमिति दर्पः । (तस्य ध्वंसनम् स्मितं यस्य ।) तस्य ध्वंसनं स्मितं (स्मितम्) यस्य स तथा । भवत् किङ्करीरस्मान् भज । अत्र पादचतुष्केऽपि द्वितीयो जकारः ॥ १०।३१।६ (२६)

प्रणतेति । तृणचरा गावः । निकेतनमाश्रयः । फणी शेषः कालो-यस्य । कृणु कुरु । कृन्धिच्छिन्धि (अर्पय) । हृच्छयं कामम् । अत्र द्वितीयो नकारः ॥ १०।३१।७ (२७)

मधुरयेति । वल्गूनि वाक्यानि यस्याम् । बुधमनोज्ञया विदग्ध-हृदयहारिण्या । विधिकरीः आज्ञाकरीः । न भवतोऽन्योममान्यत्

विधिकरोरिमा वीर मुह्यती-
रधरसीधुनाप्याययस्व नः ॥२८॥
तव कथामृतं तप्तजीवनम्,
कविभिरीड़ितं कल्मषापहम् ।
श्रवणमङ्गलं श्रीमदाततम्,
भुवि गृणन्ति ते भूरिदा जनाः ॥२९॥
प्रहसितं प्रियप्रेमवीक्षितम्,
विहरणञ्च ये ध्यानमङ्गलम् ।
रहसि संविदो याहृदिस्पृशः,
कुहक नो मनः क्षोभयन्ति हि ॥३०॥
चलसि यद्व्रजाच्चारयन् पशून्,
नलिनसुन्दरं नाथ ते पदम् ।

प्रियतमं अस्ति इत्येवं रूपया मृषा वाचा विमोहिता इत्यर्थः। अधर-सीधुना अधरामृतेन। अत्र धकारो द्वितीयः॥ १०।३१।८ (२८)

तवेति। आततं बहु। भूरिदाः। स्थूलदातारः। ते गृणन्ति। अत्र द्वितीयो वकारः। पादचतुष्कस्य दलद्वये च क्रमात् तकार-ककार-शकार-भकाराः॥ १०।३१।९ (२९)

प्रहसितेति। ध्यानं मङ्गलं चिन्त्यमानं सुखावहं इत्यर्थः। रहसि सम्बिदः एकान्तेप्रतिश्रुतानि हृदिस्पृशो हृदयङ्गमाः। कुहक कपटिन्। अन्यथोक्तमन्यथा करोतीति कुहकत्वम्। अत्रहकारो द्वितीयः॥ १०।३१।१० (३०)

चलसीति। नलिनसुन्दरं कमलवत् कोमलम्। शिलैः कणिश-

शिलतृणाङ्कुरैः सीदतीति नः,
कलिलतां मनः कान्त गच्छति ॥३१॥
दिनपरिक्षये नीलकुन्तलै-
र्वनरुहाननं बिभ्रदावृतम्।
घनरजस्वलं दर्शयन् मुहु-
र्मनसि नः स्मरं वीर यच्छसि ॥३२॥
प्रणतकामदं पद्मजार्चितम्,
धरणिमण्डनं ध्येयमापदि।
चरणपङ्कजं शन्तमञ्च ते,
रमण नस्तनेष्वर्पयाधिहन् ॥३३॥
सुरतवर्द्धनं शोकनाशनम्,
स्वरित वेणुना सुष्ठुचुम्बितम्।

खण्डैः। कलिलतां अधैर्य्यम्। अत्र लकारो द्वितीयः ॥१०।३१।११(३१)

दिनेति। कुन्तलैरावृतम्। घनोरजोबिभ्रत्स्वलं सुष्ठु भूषणम्। कीदृशं वनरुहाननं कमलवन्मुखम् दर्शयन् स्मरं परं यच्छसि। धनं गोधनम्। भोमादिवत् पूर्व्वपदलोपः। अत्र मकारो द्वितीयः॥ १०।३१।१२ (३२)

प्रणतेति। पद्मजो ब्रह्मा लक्ष्मीर्वा। पद्मजे इत्यत्र "जनसनेति विट् विड्वनो"रिति (१) आत्वम्। शन्तमं सुखतमम्। तेन त्वदीयानामस्माकम्। अत्राद्यपादयोर्द्दलद्वये क्रमात् पकारधकारौ अन्त्ययोस्तृतीयवर्णौ नकारः॥ १०।३१।१३ (३३)

---

(१) पाणिनिः ३।२।६९

इतररागविस्मारणं नृणाम्,
वितर वीर नस्तेऽधरामृतम् ॥३४॥
अटति यद्भवानह्नि काननम्,
त्रुटियुंगायते त्वामपश्यताम् ।
कुटिलकुन्तलं श्रीमुखञ्च ते,
जड़ उदीक्षतां पक्ष्मकृद्दृशाम् ॥३५॥
पतिसुतान्वय भ्रातृबान्धवा-
नतिविलङ्घ्यतेऽन्त्यच्युतागताः ।
गतिविदस्तवोद्गीत मोहिताः,
कितव योषितः कस्त्यजेन्निशि ॥३६॥
व्रजवनौकसां व्यक्तिरङ्ग ते,
वृजिनहन्त्र्यलं विश्वमङ्गलम् ।

सुरतेति। स्वरितः षड्जादिस्वरयुक्तः। इतररागा अधरामृता-दन्येऽभिलाषाः। अत्र पूर्वार्द्धे द्वितीयो रेफः। उत्तरार्द्धे तृतीयः। यद् यदा। त्रुटिः त्रसरेणुत्रयोपलक्षितः कालः। अपश्यतां अस्मदा-दीनां उदीक्षताम्। पक्ष्मकृद् निमेषकर्त्ता जड़ः नीरसत्वात्, अत्राद्य-दलयोरकारः। अन्त्ययोस्तकारः। पादचतुष्के द्वितीयमक्षरं टवर्गः। १०।३१।१४ (३४)

अटतीति स्पष्टम् ॥ १०।३१।१५ (३५)

पतीति। अन्वयः कुलम्। अतिविलङ्घ्य। अतिक्रम्य ते अन्ति तवसमीपं गतयो गानभेदाः। हे कितव धूर्त्त अत्र द्वितीयस्तकारः। हृच्छयस्योदय उत्पत्तिर्यस्मात् प्रहसिताननात्। अतिस्पृहया। अत्र द्वितीयो हकारः॥ १०।३१।१७ (३६)

त्यजमनाक् च न स्त्वत्स्पृहात्मनाम्,
स्वजनहृद्रुजां यन्निषूदनम् ॥३७॥
रहसि संविदं हृच्छयोदयम्,
प्रहसिताननं प्रेमवीक्षणम् ।
बृहदुरःश्रियो वीक्ष्य धामते,
मुहुरतिस्पृहा मुह्यते मनः ॥३८॥
यत्ते सुजातचरणाम्बुरुहं स्तनेषु,
भीताः शनैः प्रिय दधीमहि कर्कशेषु ।
तेनाटवीमटसि तद्व्यथ तेन किं स्वित्,
कूर्पादिभि र्भ्रमति धीर्भवदायुषां नः ॥३९॥

व्रजेति। व्यक्तिः शरीरम्। वृजिनहन्त्री दुःखशमनी। त्वत् स्पृहायामात्मनो यासां तास्तथा। स्वजनहृद्रुजां हृदयरोगानां निषूदनं शमकं यत् आलिङ्गनादि तद् मनाग् अल्पमपि त्यज मुञ्च-देहीत्यर्थः। स्वजनविशेषणेन त्वदधीनं हृदयरोगशमनमित्युक्तम्। अत्राद्यपादयोर्द्दलद्वयेष्वादिर्वकारः। (क्रमाद् वकार जकारौ) अन्त्यपादयोर्जकारो द्वितीयः। संयोजयतीत्यत आरभ्य एततृपर्य्यन्तं एकादशाक्षराया जातिः षट्शतोत्तर चतुःषष्ठि भेदः॥ १०।३१।१८(३७)

रहसीति। स्पष्टम्॥ १०।३१।१७ (३८)

यदिति। यत्ते सुजातमति कोमलं। भीताः कर्कशस्तनस्पर्शात् (न्) मा(र)स्य सौकुमार्य्यमभाङ्क्षीदिति भयम्। तेन चरणाम्बुरुहेण। अटवीं अरण्यम्। यद् यदा नयसि (न यच्छसि) गच्छसि। नयोपगताविति य (अ)कारान्लोप्यस्ति। "यत्तदोः नित्यसम्बन्धात्"।

वामबाहुकृतवामकपोलो-
वल्गितभ्रूरधरार्पित वेणुम्।
कोमलाङ्गुलिभिराश्रितमार्गम्,
गोप्य ईड़यति यत्र मुकुन्दः ॥४०॥
व्योमयानवनिताः सहसिद्धै-
र्विस्मितास्तदुपधार्य्य सलज्जाः।
काममार्गण समर्पितचित्ताः,
कश्मलं ययुरपस्मृतनीव्यः ॥४१॥

तदास्माकं बुद्धिर्भ्रमति किमिति कूर्पादिभिः सूक्ष्मोपलादिभिः किञ्चिन्नव्यथते किं स्विदिति वितर्कैः। भवान् आयुर्य्यासां स्तास्तथा। गोप्यः श्रीकृष्णम्॥ १०।३१।१९ (३९)

अथ द्वाविंशत्या श्लोकैः प्रवासमाह। वामबाहुरिति। अत्र चैकादशयुगलानां प्राग्वच्च वर्णत्रिवर्गनिर्वाहः। प्रवासत्वे तु गोप्यः। "(श्रीमत्) कृष्णे वनं याते तमनुद्रुतचेतसः। कृष्णलीलाः प्रगायन्त्यो निन्युर्दुःखेन वासरान्"(१) इति गमकम्। इदं चरणभ्रमणैर्लञ्चितं स्वागताख्यं छन्दः। वामबाहौ कृतो निहितो वामः कपोलो येन। वल्गिते किञ्चिदुच्चलिते भ्रुवौ यस्य स तथा। कोमलाभिरङ्गुलीभिराश्रिताः स्पष्टामार्गाः। षड्जादिस्वरव्यञ्जकानि स्थानानि यस्मिन् वेणौ तम्। यत्र यदा ईड़यति वादयति हे गोप्यः। अत्राद्य पादयोर्व्वकारः आदिः कृत इति चित्रम्॥ १०।३५।२ (४०)

व्योमेति। तदा व्योमयानवनिताः खेचर-स्त्रियः। तद्वेणुवादनकामस्य मार्गणाः सम्मोहनादयः पञ्चशराः स्तेषां समर्पितम्। तद्-

(१) भागवतं १०।३५।१ श्लोकः।

हन्तचित्रमबलाः शृणुतेदम्,
हारहास उरसिस्थिरविद्युत् ।
नन्दसूनुरयमार्त्तजनानाम्,
नर्म्मदोयर्हि कूजितवेणुः ॥४२॥
वृन्दशोव्रजवृषामृगगावो-
वेणुवाद्यहृतचेतस आरात् ।
दन्तदष्टकवला धृतकर्णाः,
निद्रिता लिखितचित्रमिवासन् ॥४३॥

शीभूतं चित्तं यासाम् । कश्मलं मोहः । अपस्र(स्म)ताशिथिलो (श्लथा) भूतानीवी यासां ताः । अतएव वेणुगीतोद्दीपित स्वभावस्य नीवीश्लथत्वेन प्रकटितत्वात् सलज्जाः । अत्राद्ययोर्व्वकारः । अन्त्यथोः ककारः ॥ १०।३५।३ (४१)

हन्तेति । हन्त चित्रं हे अबलाः (शृणुतेदम्) हारवद् विशदो-हासो यस्य । विशदाद्युतिर्यस्याः सा विद्युल्लक्ष्मीः उरसिस्थिता यस्य । "अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे" (१) इत्यलुक् । नर्म कौतुकम् । यर्हि यदा कूजित वेणुः वेणुं कूजयति । अत्राद्ययो-र्हकारः । अन्त्ययोर्नकारः ॥ १०।३५।४ (४२)

वृन्दश इति । वाद्यं वादनम् । भावेक्त्यः । आराद् निकटे । दन्तैर्दष्टा न तु निगीर्णाः कवला यैः । धृतकर्णा वेणुगीते दत्ताव-धानाः । निद्रिता इति "तारकादित्वादितच्" (२) । निद्रिता-नामपि किञ्चिच्चलनमुपलभ्यते । अत्र तु तदपि नास्तीति वक्तुमुद्य-मान्तरं लिखितग्रहणम् । स्मितं भ्रमनिवृत्त्यर्थम् । अत्राद्ययोर्व्व-कारः ॥ १०।३५।५ (४३)

---

(१) पाणिनिः ६।३।१२ सूत्रम् । (२) पाणिनेः तारकादिभ्यो विहितेतच् प्रत्यय सूत्रम् ।

बर्हिण स्तवकधातुपलाशै-
र्बद्धमल्लपरिबर्ह विडम्बः ।
कर्हिचित् सबल आलि सगोपै-
र्गाः समाह्वयति यत्र मुकुन्दः ॥४४॥
तर्हि भग्नगतयः सरितो वै,
तत्पदाम्बुजरजोऽनिलनीतम् ।
स्पृहयतीर्वयमिवाबहुपुण्याः,
प्रेमवेपितभुजास्तिमितापः ॥४५॥

बर्हिण इति। बर्हिणो मयूरा विद्यन्ते स्वामितया येषां तानि बर्हिणानि मयूरपिच्छानि। "अर्श आदित्वादच्" (१)। स्तवकाः पुष्पगुच्छाः। धातुर्मनःशिलादि। पलाशं पत्रं तैर्बद्धोरचितः। मल्लपरिबर्हाणां मल्लोपकरणानाम् विडम्बोऽनुकारो येन। कर्हिचित् कदाचित्। एवं विचित्रमित्यर्थः। आलि-वयस्य: बलो बलभद्रः। अत्राद्ययोर्बकारः॥ १०।३५।६ (४४)

तर्हीति। तर्हि तदानीम्। भग्नगतयः मज्ञानजाड्यसञ्चारि भावत्वात्। तस्य मुकुन्दस्य। अनिलेन दूतीभूतेन नीतं प्रापितम्। वैशब्द उत्प्रेक्षायाम्। निष्कारणा नदीवृत्तिः सकारणत्वेनोत्प्रेक्ष्यते। उत्प्रेक्षायाञ्च भगवतः सरिताञ्च भर्तृ-पत्नी। सम्व्यवहारमारोप्य-व्यङ्ग्यः॥ स्पृहयतीः स्पृहयन्त्यः। रज.स्पृहयतीरिति द्वितीयानिर्द्देशो रजसः ईप्सिततमत्वविवक्षया। अन्यथाहि "(२) स्पृहेरीप्सित" इति

(१) पाणिनिः ५।२।१२७ सूः।

(२) पाणिनिः १।४।३६ सूः।

अनुचरैः समनुवर्णितवीर्य्य-
आदिपुरुष इवाचल भूतिः।
वनचरो गिरितटेषु चरन्ती-
र्वेणुनाह्वयति गाः स यदा हि ॥४६॥
वनलतास्तरव आत्मनि विष्णुम्,
व्यञ्जयन्त्य इव पुष्पफलाढ्याः।
प्रणतभारविटपा मधुधाराः,
प्रेमहृष्टतनवो ववृषुः स्म॥४७॥

सम्प्रदानत्वे चतुर्थ्या भाव्यम्। अवहुपुण्यावयमिवेति। यथा वयं तत्-पादरजः स्पृहयामो न तु प्राप्नुमः। अवहुपुण्यत्वात् तथैता इति। स्पृहामात्रे स्वदृष्टान्तो नत्वप्राप्तौ। नदीभिः (अपि बहुशः) प्राप्त-त्वात्। गोपीभिरपि बहुशः प्राप्तत्वेऽपि च्चणं विप्रलम्भासहत्वाद-प्राप्तबुद्धिः। प्रेम्ना वेपिताविनम्त्रीभूताः भुजोर्म्मिरूपा यासां ताः। (स्तिमिता निश्चलाः) आभ्यां कम्पस्तम्भौ शृङ्गारानुभावावुक्तौ। अत्राद्ययोस्तकारः॥ १०।३५।७ (४५)

अनुचरैरिति। भूतिरैश्वर्य्यम्। स कृष्णः। अत्राद्ययोरवर्णः (र्गः) अन्त्ययोर्वः॥ १०।३५।८ (४६)

चिरमनुशीलानां स्वस्मिन् अभिव्यक्तिमाह वनलतेति। भारेण प्रणताः प्रणतभाराः ते विटपा येषां। मधुधारा चीरधाराः मिषा-दानन्दाश्रूणीत्यर्थः। हृ(द्)ष्टतनव उद्भिन्नत्वच्कात्। अत्रादययोर्व-कारः (अन्त्ययोः प्रशब्दः)॥ १०।३५।९ (४७)

दर्शनीयतिलकोवनमाला-
दिव्यगन्धतुलसी मधुमत्तैः ।
अलिकुलैरलघुगीतमभीष्ट-
माद्रियन् यर्हि सन्धित वेणुः ॥४८॥
सरसि सारस हंसविहङ्गा-
श्चारुगीतहृतचेतस (एत्य) आरात् ।
हरिमुपासत ते यतचित्ता-
हन्त मीलितदृशो धृत मौनाः ॥४९॥
सहबलः स्रगवतंस विलासः,
सानुषुच्छितिभृतो व्रजदेव्यः ।
हर्षयन् यर्हि वेणुरवेण,
जातहर्ष उपरम्भति विश्वम् ॥५०॥

दर्शनीयेति वनमालायां या दिव्यगन्धा तुलसी तस्या मधुना परिमलेन मत्तैर्भ्रमरैरलघुदीर्घं यद् गीतम् तद् आद्रियन् तस्यादरं कुर्व्वन्। यर्हि यदा सन्धित अधरेण कृतसन्धानो वेणुर्येन स तथा। अत्राद्ययोर्दः (हः) अन्त्ययो रेफः (रवर्णः) ॥ १०।३५।१० (४८)

सरसीति। हन्त हे सखि ! आद्ययोः सः अन्त्ययोः हः ॥ १०।३५।११ (४९)

सहेति। स्रगवतंसाभ्यां मालाकर्णपुराभ्यां विलासः शोभा यस्य स तथा। हे व्रजदेव्यः ! वेणुरवेण विश्वं हर्षयन् जातहर्षो यर्हि स्वयमुपरम्भति आनन्देन स्वयं शब्दं करोति। आद्ययोः सः ॥ १०।३५।१२ (५०)

महदतिक्रमणशङ्कितचेता-
मन्दमन्दमनुगर्ज्जति मेघः।
सुहृदमभ्यवर्षत् सुमनोभिः,
छायया च विदधत्प्रतपत्रम् ॥५१॥
विविधगोपचरणेषु विदग्धो-
वेणुवाद्य उरुधा निज शिक्षाः।
तव सुतः सति यदाधरविम्बे-
दत्तवेणु रनयत् स्वरजातीः ॥५२॥
सवनशस्तदुपधार्य्य सुरेशाः,
शक्रशर्व्वपरमेष्ठि पुरोगाः।

महदिति। महत्शब्देनास्य शब्दस्तिरस्कृतोमाभूत् इति शङ्का। अतो मन्दं मन्दं गर्ज्जति। अनु तच्छब्दितानन्तरं सुहृदं कृष्णाम्। सुमनोभिः पुष्पैः प्र(आ)तपत्रम् च्छत्रम्। आद्ययोर्मः अन्तरयोः सः॥ १०।३५।१३ (५१)

विविधेति। चरणं चर्य्या क्रीड़ेत्यर्थः। वाद्य वादनम्। उरुधा बहुधा। हे सति यशोदे! तव सुतो यदा स्वरजातीः (१) षड्-जादिप्रभेदाननयद् उद्भावितवान्। निजा स्वप्रज्ञोत्प्रेक्षिता शिक्षा-संप्रदायो यासु स्वरजातिषु। आद्ययोर्व्वः॥ १०।३५।१४ (५२)

सवनश इति अनुसन्दधत्। तत्तथाविधं गीतम्। शर्व्वो रुद्रः (२) आनता कन्धरा चित्तञ्च येषाम्। चित्तपूर्व्वकं प्रणेमुरित्यर्थः।

---

(१) अमर—स्वर्गवर्ग—सप्तम परिच्छेदः।

(२) "शर्व्वः शर्व्वश्च शङ्करः" इति द्विरूपकोषः।

कवय आनतकन्धरचित्ताः,
कश्मलं ययुरनिश्चिततत्त्वाः ॥५३॥
निजपदाब्जदलैर्ध्वजवज्र-
नीरजाङ्कुशविचित्रललामैः ।
व्रजभुवः शमयन् खुरतोदम्,
वर्ष्मधुर्य्यगतिरीडित वेणुः ॥५४॥
व्रजति तेन वयं स विलास-
वीक्षणार्पित मनोभववेगाः ।
कुजगतिङ्गमितानविदामः,
कश्मलेन कवरं वसनं वा ॥५५॥
मणिधरः क्वचिदागणयन् गा-
मालया दयितगन्धतुलस्याः ।

कश्मलं मोहः । कस्य स्वरस्यायं प्रभेदो गीयत इति निश्चयाभावाद् मोहः । आद्यर्योः शः । अन्त्ययोः कः ॥ १०।३५।१५ (५३)

निजेति । दलैरवयवैः नीरजं पद्मम् । ध्वजादयो विचित्राणि ललामानि चिह्नानि येषाम् । खुरतोदं खुरव्यथाम् । वर्ष्मणा देहेन धुर्य्यः श्रेष्ठो गज इति यावत् तद्वद्गतिर्यस्य । स तथा । आद्ययोर्नः अन्त्ययोर्वः ॥ १०।३५।१६ (५४)

व्रजतीति । यद् व्रजति तेनेत्यर्थः । सविलासं स शोभं यद्वीक्षणम् । तेनार्पितो मनोभववेगो यासां । कुजगतिं गमिताः । द्रुमवज्जड़ीभूताः । कवरं केशपाशं । आद्ययोर्वः अन्त्ययोः कः ॥ १०।३५।१७ (५५)

प्रणयिनोऽनुचरस्यकदांसे,
प्रक्षिपन् भुजमगायत यत्र ॥५६॥
क्वणित वेणुरव वञ्चितचित्ताः,
कृष्णमन्वसत कृष्णगृहिण्यः ।
गुणगणार्णमनुगत्य हरिण्यो-
गोपिका इव विमुक्त गृहाशाः ॥५७॥
कुन्ददाम कृतकौतुकवेषो-
गोप गोधनवृतो यमुनायाम् ।
नन्दसूनुरनघे ! तववत्सो-
नर्मदः प्रणयिनां विजहार ॥५८॥
मन्दवायुरुपवात्यनुकूलम्,
मानयन् मलयजस्पर्शेन ।

मणीति । मणयः काचघटितादयः । दयितो गन्धो यस्याः । तुलस्याः तस्या मालया विशिष्टः । प्रणयिनः प्रियस्य कदा कर्हिचिदपि । आद्ययोर्मः । अन्त्ययोः प्रशब्दः ॥ १०।३५।१८ (५६)

क्वणितेति । कृष्णं अन्वसत । अनुगता आसन् । कृष्णस्य मृगस्य हरेश्च गृहिण्यः गुणगणस्य अर्णमर्णवम् । गोपिका इव हरिण्यो विरहपाण्डुराः । आद्ययोः कः अन्त्ययोर्गः ॥ १०।३५।१९ (५७)

कुन्देति । दाम माला हे अनवद्ये ! यशोदे ! । यदा विजहार तदा मलयजस्य चन्दनस्य स्पर्शेन विशिष्टो वायुरुपसमीपे वाति । उपदेवा विद्याधरादयः । वाद्यादिभिर्विशिष्टाः । प्रथमे अन्त्ययोर्नकारः । द्वितीये आद्ययोर्मः । अन्त्ययोर्ल्दयोरैक्यात् ॥१०।३५।२०(५८)

बन्दिन स्तमुपदेवगणा ये,
वाद्यगीतबलिभिः परिवव्रुः ॥५९॥
वत्सलो व्रजगवां यदगध्रो-
वन्द्यमानचरणः पथि वृद्धैः।
वत्स (कृत्स्न) गोधनमुपोह्य दिनान्ते,
गीतवेणुरनुगेड़ितकीर्त्तिः ॥६०॥
उत्सवं श्रमरुचापि दृशीना-
मुन्नयन् खुररजश्छुरित स्रक्।
दित्सयैति सुहृदाशिष एष-
देवकी जठरभूरुडुराजः ॥६१॥
मधुपकितववन्धो मास्पृशाङ्घ्रिं सपत्न्याः,
कुचविलुलितमालाकुङ्कुमश्मश्रुभिर्नः।

मन्देति स्पष्टम् ॥ १०।३५।२१ (५८)

वत्सलेति। यत् यदा एष सुहृदाशिषो दित्सया एति तदा खुर-रजसाच्छुरित स्रग् भवति। अगोगोवर्द्धनः। उपोह्य निर्व्वर्त्त्य ॥ १०।३५।२२ (६०)

उत्सवेति। श्रमरुचा श्रमशोभयाऽपि दृशीनां उत्सवं उन्नयन् प्रापयन्। उडुराजश्चन्द्रमाः। प्रथम आद्ययोरुः। द्वितीय आद्ययो-दकारः। अन्त्ययोर्दः। मदविघूर्णितेति श्लोकद्वयं बलभद्रविषय-त्वाद् अत्र नोक्तम्। गोप्यो मिथः ॥ १०।३५।२३ (६१)

एवमल्पव्यवधानं प्रवासमुक्ता बहुव्यवधानमाह। मधुपकितवेति।

वहतु मधुपतिस्तन्मानिनीनां प्रसादम्,
यदुसदसि विड़म्ब्यं यस्य दूतस्त्वमीदृक् ॥६२॥
सकृदधरसुधां स्वां मोहिनीं पाययित्वा,
सुमनस इव सद्यस्तत्यज्जेऽस्मान् भवादृक् ।
परिचरति कथन्तत् पादपद्मं नु पद्मा,
अपिवत हृतचेता ह्युत्तमः श्लोकजल्पैः ॥६३॥

हे मधुप ! कितवबन्धो धूर्त्तसम्बन्धिन् नः अङ्घ्रिं सपत्न्याः कुचयोर्विलुलितं संयोगविमर्द्दात् प्रभ्रष्टम् मालाया यत् कुङ्कुमम् । तद्रक्तैः श्मश्रुभिर्मास्पृश । रति व्यतिकरे सपत्नीस्तनकुङ्कुमरञ्जितायां उपवेशाद् भ्रमरस्य श्रोणश्मश्रुतां सम्भाव्येदमुच्यते । मधुपेति । (कृष्णः) तस्य मानिनीनां माथुरीणाम् । तन्मानिनीनामिति सोत्प्रासं (सोत्साहम्) विड़म्ब्यं उपालम्भनीयम् । स्वैगत्व प्रकाशनाद् ईदृक् कुचकुङ्कुमेन श्लाघ्यमानत्वाद् निर्लज्जास्यदत्वेन मधुपतिरप्येवंविध इत्युक्तम् । अतएव मधुपत्वं तस्य च कितवत्वम् । प्रायेण हि मधुपाः कितवाश्च निर्लज्जा भवन्ति ॥ १०।४७।१२ (६२)

कितव त्वं बन्धुत्वं चाह । सकृदित्यादि । सुमनसोऽस्मान् भवानिव चलप्रकृतिर्दृश्यत इति । भवादृक् श्रीकृष्णः । यथा त्वं सुमनसः पुष्पाण्युपभुज्य त्यजसि । तस्य चणसौहृदस्य पादपद्मं, पद्मालक्ष्मीः कथं परिचरति । नु शब्दो वितर्के अपि अहो । हृतं बञ्चितं चित्तं यस्याः । उत्तमःश्लोकस्य जल्पैः विविधैः चाटुकारैः प्रियवाक्यैः भ्रमितचित्ता परिचरतीत्यर्थः । बत इत्यनुकम्पायाम् ॥ १०।४७।१३ (६३)

किमिह बहु षडङ्घ्रे गायसि त्वं यदूना-
मधिपतिमगृहाणामग्रतो नः पुराणम् ।
विजयसखसखीनां गीयतां तत्प्रसङ्गः,
क्षपित कुचरुजस्ते कल्पयन्तीष्टमिष्टाः ॥६४॥
दिवि भुवि च रसायां काः स्त्रियस्तद् दुरापाः,
कपटरुचिरहास भ्रू विजृम्भस्य याः स्युः ।
चरणरज उपास्ते यस्य भूतिर्वयं का ?
अपिच कृपणपक्षे ह्युत्तमः श्लोकशब्दः ॥६५॥

भ्रमरगुञ्जितं कृष्णगुणगानं मत्वाह । किमिहेति । हे षड्‌ङ्घ्रे ! भ्रमरयदूनामधिपतिमिति लक्षणया तच्चरितमभिमतम् । तत् किं बहुगायसि । यतस्तत्पुराणं जीर्णं वयञ्चागृहाः एकाकिन्यः । विजयोऽर्जुनः । तस्य सखा कृष्णः । तस्य सख्यो मथुरा स्त्रियः । तासामग्रतो गीयताम् ताश्च तवेष्टं कल्पयन्ति । पूरयिष्यन्ति इत्यर्थः । वर्त्तमानसामीप्ये (वर्त्तमानवद् वा) भविष्यदर्थे लट् । यत स्ताः क्षपितकुचरुजः इष्टाश्च तस्य न तु वयमित्यर्थः ॥ १०।४७।१४ (६४)

भो मातः मैवं वोचः त्वामप्यभिप्रेत्याह । त्वामनुस्मृत्यानङ्ग-विकलः त्वां प्रसादयितुमादिष्टवानिति । अत आह दिवीति । मामाह्वातुमयमागत इत्यभिप्रेत्याह । स्वर्गादौ तस्य दुरापायाः स्त्रियः ताः काः न काश्चनापीत्यर्थः । अतः किं मदाह्वानेन । कपटेन रुचिरो हासो भ्रूजृम्भश्च यस्याः । यस्य चरणरजो लक्ष्मीरप्युपास्ते तस्य वयं काः न काश्चनापीत्यर्थः । अपि चैवंविधस्यापि अस्मासु कृपया युज्यते । यतः उत्तमःश्लोकशब्दः कृपणानां पक्षे सहायभूते

विसृज शिरसि पादं वेद्म्यहं चाटुकारैः,
अनुनयविदुषस्तेऽभ्येत्य दौत्यैर्मुकुन्दात्।
स्वकृत इह विसृष्टापत्यपत्यन्यलोकान्,
व्यसृजदकृतचेताः किन्नु सन्धेयमस्मिन्॥६६॥

मृगयुरिव कपीन्द्रं विव्यधे लुब्धधर्म्मा,
स्त्रियमकृत विरूपाम् स्त्रीजितः कामयानाम्।
बलिमपि बलिमत्वा वेष्टयद् ध्वाङ्क्षवद्य-
स्तदलमसितसख्यैर्दुस्त्यजस्तत्कथार्थः॥६७॥

पुंसि वर्त्तते। स च उत्तमःश्लोकत्वादनाथानप्यस्माननुग्रहिष्यतीति भावः॥ १०।४७।१५ (६५)

भ्रमरं (मं) स्वचरणपतितं मत्वाह। विसृजेति। अनुनय विदुषः सन्धानप्रकारज्ञान् मुकुन्दागतेन त्वया चाटुकारैः प्रियवाक्योच्चारणैः। शिरसि कृतम् मे पादं विसृज वेद्म्यहं मुकुन्दं। नु अहो अस्मिन् मुकुन्दे किं सन्धेयम्? यः अस्मान् व्यसृजत्। स्वकृते कृष्णार्थं विसृष्टास्त्यक्ताः। अन्ये गृहादयः। अकृतमकृतज्ञं चेतो यस्य॥ १०।४७।१६ (६६)

अकृतचेतस्त्वमेवाह। मृगयुरिवेति। मृगयुर्व्याधः। कपीन्द्रो वाली। लुब्धस्वभावः स्त्रियं सूर्पणखाम्। अकृत कृतवान्। कामयानां कामयमानाम्। बलिं वैरोचनम्। बलिमुपहारं प्रतिग्रहरूपम्। अत्त्वा भक्षयित्वा। अवेष्टयद् ववन्ध। ध्वाङ्क्षवत् काकवत्। सत् तस्मादकृतज्ञत्वात्। असितः श्रीकृष्णः॥ १०।४७।१७ (६७)

यदनुचरितलीला कर्णपीयूष विप्रुट्,
सकृददनविधूत द्वन्द्वधर्म्मा विनष्टाः ।
सपदि गृहकुटुम्बं दीनमुत्सृज्य दीना-
बहव इह विहङ्गा भिक्षुचर्य्यां चरन्ति ॥६८॥
वयमृतमिव जिह्मव्याहृतं श्रद्दधानाः,
कुलिकरुतमिवाज्ञाः कृष्णवध्वो हरिण्यः ।
ददृशुरसकृदेतत् तन्नख स्पर्शतीव्र-
स्मररुज उपमन्त्रिन् भण्यतामन्य वार्त्ताः ॥६९॥

नन्वलं चेत् किमिति प्रस्तूयते तत्राह दुस्त्यज इति। दुस्त्यजत्व-मेवाह। यदनुचरितेति। यस्य अनु अनुकूला चरित लीलैव कर्ण-पीयूषं तस्य विप्रुषो विन्दवः तेषां सकृददनेन विधूतास्त्यक्ता द्वन्द्वधर्म्माः स्त्रीपुरुषाणामाचाराः रागद्वेषादयो वा यैस्ते तथा। विभ्यः पक्षिभ्यः नष्टाः पृथग्‌भूताः त्यक्तसङ्गा इत्यर्थः। सपदि लीला कर्णा-नान्तरम्। गृहं कुटुम्बञ्चेह वृन्दावने भिक्षुचर्य्यां परमहंस-स्थितिम् ॥ १०।४७।१८ (६८)

ननु पूर्व्ववृत्तान्तो यथा तथाऽस्तु एतत् सन्धानं न चलतीति चेत्तत्राह वयमिति। वयं सर्व्वा अपि जिह्मस्य कुटिलस्य कृष्णस्य व्याहृतमुक्तम् ॥ ऋतमिव असत्यमपि सत्यं मन्यमानाः ददृशुरित्ये तस्य विपरिणामाद्दृष्टवतिम। एतत्तस्य विप्रलम्भकत्वम्। यथा कुलि-कस्य व्याधस्य रुतं कपटगीतं हरिण्यो वास्तवं मन्यमाना वधेनासत्यं ददृशुः। कृष्णोहरिणं गस्य। हे उपमन्त्रिन् प्रलोभक। तस्मादन्य-वार्त्ताक्रियताम् ॥ १०।४७।१९ (६९)

प्रियसख ! पुनरागाः प्रेयसा प्रेषितः किम्,
वरय किमनुरुन्धे माननीयोऽसि मेऽङ्ग।
नयसि कथमिहास्मान् दुस्त्यजद्वन्द्वपार्श्वम्,
सततमुरसि सौम्य श्रीर्वधूः साकमास्ते ॥७०॥
अपि वत मधुपुर्यामार्यपुत्रोऽधुनास्ते,
स्मरति स पितृगेहान् सौम्य बन्धूंश्च गोपान्।
क्वचिदपि स कथा नः किङ्करीणां गृणीते,
भुजमगुरुसुगन्धं मूर्ध्न्यधास्यत् कदा नु ॥७१

किञ्चिद् भ्रमणं कृत्वा व्यावृत्तं भ्रमरं भगवत् प्रेषितं मत्वाह प्रियसखेति। हे प्रियसख! प्रेयसा कृष्णेन प्रेषितः सन् किं पुनः रागाः आगतोऽसि। किमनुरुन्धे कं अनुरोधं अनुवृत्तिं करोमि किन्ते कामं पूरयामीत्यर्थाः। मथुरागमनमेव वरयामीतिचेत् तत्राह। नयसीति। इह अस्मिन् प्रस्तावे दुस्त्यजं द्वन्द्वं माथुरीभिः सह मिथुनीभावो येन तस्य पार्श्वे तदासक्तत्वेनास्माभिः सह तस्य प्रसङ्गाभावाद् व्यर्थं गमनमिति भावः। न कदाचिदेकान्ते त्वयाऽपि सह प्रसङ्गो भविष्यतीति चेत्तत्राह। सततमिति। हे सौम्य! सोमवत्प्रियदर्शन! सा प्रसिद्धा कं सुखं यथा स्यात् तथाऽऽस्ते ॥ १०।४७।२० (७०)

मनोगतं पृच्छति अपीति। वत अहो। मधुपुरी मथुरा। आर्यस्य वसुदेवस्य पुत्रः सः क्वचिदपि कस्मिन्नपि प्रसङ्गे कथाः वार्त्ता गृणीते करोतीत्यर्थः। अपीति निपातः सम्बोधने। धास्यत् धास्यति। नु शब्दः प्रश्ने। गोप्यो भ्रमरम् ॥ १०।४७।२१ (७१)

पट्टमहिष्यः—

कुररि विलपसि त्वं वीतनिद्रा न शेषे,
स्वपिति जगति रात्र्यामीश्वरो गुप्तबोधः ।
वयमिव सखि कच्चिद् गाढ़ निर्विद्धचेता,
नलिननयनहासोदारलीलेक्षितेन ॥७२॥
नेत्रे निमीलयसि नक्तमदृष्टबन्धु,
स्त्वं रोरवीषि करुणं बत चक्रवाकि ।
दास्यङ्गता वयमिवाच्युत पादजुष्टम्,
किम्वा स्रजं स्पृहयसे कवरेण वोढ़ुम् ॥७३॥

अथ वैचित्त्ये विप्रलम्भमाह। पट्टमहिष्य इति। कुररीति। हे कुररि नशेषे। जगति स्वपति शयानेऽपि त्वं वीतनिद्रा यत्तत् किमीश्वरस्त्वत् स्वामी कुररः सुप्तबोधः अदृश्यीभूतः। वयमिव यथा वयं गुप्तेश्वरत्वाद्वीतनिद्राः। अनेन निद्राच्छेदलक्षणा स्मरदशा उक्ता (१)। महिषीणामीश्वरस्य सन्निहितत्वेऽपि उन्मादमाहात्म्याद् गुप्तत्वोक्तिः। न ह्यत्र भगवतोऽन्तर्द्धानादिकमुक्तम्। नशेष इत्यत्र न च्युतोऽच्युत इति वद् "विभाषा न लोपो नञः" (२)। कच्चित् शब्दो हि इष्टसंप्रश्ने। नलिननयनः कृष्णः। निर्व्विद्धचित्तस्त्वं वीतनिद्रत्वे कारणान्तरम् ॥ १०।९०।१५ (७२)

नेत्र इति। नक्तं रात्रौ बन्धुः प्रियतमः। रोरवीषि भृशं शब्दं

---

(१) विप्रलम्भपर्य्यायै उज्ज्वलनीलमणौ।

(२) पाणिनिः ६।३।७३ सूत्रम्।

भो भोः सदा निष्टनसे उदन्व-
न्नलब्धनिद्रोऽधिगतप्रजागरः।
किम्वा मुकुन्दापहृतात्मलाञ्छनः,
प्राप्तां दशां त्वञ्च गतो दुरत्ययाम् ॥७४॥
त्वं यक्ष्मणा बलवतासि गृहीत इन्दो-
क्षीणस्तमो न निजदीधितिभिः क्षिणोषि।
कच्चिन्मुकुन्द गदितानि यथा वयं त्वम्,
विस्मृत्य भोः स्थगितगीरुपलच्यसे नः ॥७५॥
किम्वाचरित मस्माभिर्मलयानिल तेऽप्रियम्।
गोविन्दापाङ्गनिर्भिन्ने हृदीरयसि नः स्मरम् ॥७६॥

करोषि। वर्तेति खेदे। अच्युतस्य पादाभ्यां भक्त्यर्पितत्वाज्जुष्टां वयमिव यथावयं स्पृहयामः। अनेन सङ्कल्पलक्षणा ॥ १०।९०।१६(७३)

भो इति हे उदन्वन् समुद्र निष्टनसे नितरां शब्दायसे। मुकुन्देनापहृतं आकृष्टं यदात्मनो लाञ्छनं समुद्रशयना (शायिनो) मूर्त्तिः तेन प्राप्तां दशाङ्गतः। त्वञ्चेति चकारेण वयञ्च। समुद्रशायिन एव पुरुषस्य कृपालत्वात् प्रतिसमुद्रं हरिः शेत इति कविसमयाच्च। अत्र निष्टनस इत्यनेन प्रलापलक्षणा ॥ १०।९०।१७ (७४)

त्वमिति। यक्ष्मणा दक्षशापजेन रोगेण प्रक्षिणोषि। न नाशयसि। यथा वयं विरहजेन यक्ष्मणा क्षीणाः। तमोऽज्ञानम् दीधितिभिः प्रज्ञारश्मिभिर्नक्षिणुमः। विस्मृत्य विशेषात् स्मृ स्थगितगीर्निश्चलः। उपलक्ष्यसे दृश्यसे नोऽस्माभिः। अनेन व्याधि लक्षणा ॥ १०।९०।१८ (७५)

मेघश्रीमंस्त्वमसि दयितो यादवेन्द्रस्य नूनम्,
श्रीवत्साङ्कं वयमिव भवान् ध्यायति प्रेमबद्धः।
अत्युत्कण्ठः शवलहृदयोऽस्मद्विधो वास्पधाराः,
स्मृत्वा स्मृत्वा विसृजसि मुहुर्दुःखदस्तत् प्रसङ्गः ॥७७॥

प्रियरावपदानि भाषसे,
मृतसञ्जीविकयानया गिरा।
करवाणि किमद्यते प्रिय-
म्वद मे वल्गितकण्ठ कोकिल ! ॥७८॥

न चलसि नवदस्युदारवृद्धे,
क्षितिधरचिन्तयसी महान्तमर्थम्।
अपिवत वसुदेव नन्दनाङ्घ्रिम्,
वयमिव कामयसे स्तनैर्विधर्त्तुम् ॥७९॥

शुष्यद्ध्रदाः कृशतया (कर्शिता) वत सिन्धुपत्नाः,
सम्प्रत्यपास्त कमल श्रिय इष्ट भर्त्तः।

किञ्चेति। किमप्रियमाचरितं नो हृदि ईरयसि उद्दीपयसि। अनेन मनःसङ्गलक्षणा ॥ १०।९०।१९ (७६)

मेघेति। शवलं व्याकुलम्। अत्र स्मृतिः ॥ १०।९०।२० (७७)

प्रियेति। प्रियस्य नाम पदानीति। (भाषसे) अनया पञ्चमस्वरयुक्तया वल्गितो वल्गीकृतः। अत्र गुणकीर्त्तनम् ॥ १०।९०।२१ (७८)

नेति। अपि अहो। यथावयं स्तनैर्विधर्त्तुं कामयामहे। अत्र त्रपानाशः ॥ १०।९०।२२ (७९)

यद्वद्वयं मधुपतेः प्रणयावलोक-

मप्राप्यमुष्टहृदयाः पुरुकर्शिताः स्मः ॥८०॥

हंसस्वागतमास्यतां पिवपयो ब्रूह्यङ्ग शौरेः कथाम्,

दूतं त्वानु विदाम कच्चिदजितः स्वस्त्यास्ति उक्तं पुरा।

किम्वा नश्चलसौहृदः स्मरति तं कस्माद्भजामो वयम्,

चौद्रालापयकामदं श्रियमृते सैवैकनिष्ठा स्त्रियाम् ॥८१

इति श्रीवोपदेवकृते मुक्ताफले विष्णुभक्तानां

विप्रलम्भशृङ्गारो नाम द्वादशोध्यायः।

हे सिन्धुपतयो महानद्यः! आः कष्टम्। यूयं सूर्पस्था भवथः। शुष्यन्तो (पुष्यन्तो) हृदाः हृदयस्थानीयाः प्रदेशा यासां ताः। अपीताः कमलश्रियो मुखायमानपद्मशोभा यासां ता स्तथा। वयमप्येवंविधाः। अत्र तनुता ॥ १०।९०।२३ (८०)

हंसेति। हे हंस आस्यतां उपविश्यताम्। शौरेः कृष्णस्य। नु अहो! अजितः कृष्णः। पुरा पूर्व्वमस्मान् प्रति यदुक्तं तत् किं स्मरति? तच्च कस्माद्भजामो वयम्। यतोऽसौ चौद्रवद् मधुवन्मधुरालापो न तु कामदः। श्रियमृते सा हि यासां स्त्रीणां मध्ये-एकनिष्ठा एकस्मिन्नेव स्थिरीभूता न तु चञ्चलेति सोत्प्रासोक्तिः। अयमर्थः अचञ्चला अप्यस्मान् उज्झि (हि) त्वा चञ्चलां श्रियं स भजते इति। अत्रोन्मादः। महिष्यःकुरर्य्यादीन् ॥ १०।९०।२४ (८१)

अत्र च स्मृति गुणकीर्त्तन-व्याधि-प्रलापास्ततस्रो दशाः काव्यप्रकाशनिष्ठाः। निद्राच्छेदादयस्तु षट् नयनप्रीतिरित्यत्र रति

रहस्यस्था (१) दर्शिता इति ज्ञेयम्। तासां नानामहिषीगतत्वाद् यत् क्रमादुक्ताः। स्मृतिलक्षणात्वन्यास्मरदशास्ति (२) "सा च इतीदृशेन भावेन कृष्णे योगेश्वरेश्वरे। ध्रियमाणेन माधव्यो लेभिरे वैष्णवीं गतिम्" ॥ (३) इत्यतेन मूलग्रन्थेन सूचिताऽप्यमङ्गलत्वादिह नोक्ताः। एकादशश्लोके जलकेलिप्रसङ्गे मूले दर्शिता (४)। तत्र च सन्निहितेऽपि भगवति तदालाप सौष्ठवेन तासां वैचित्र्याविर्भावानास्य भेदस्य पूर्व्वानुरागादिष्वन्तर्भावः शक्यो वक्तुम्। तथाच तत्रोक्तं "(५) कृष्णस्यैवं विहरतो गत्यालापेक्षितस्मितैः। नर्म्मक्ष्वेलि परिष्वङ्गैः स्त्रीणां किल हृताधियः ॥ ऊचुर्मुकुन्दैकधियो गिर उन्मत्तवज्जडं। चिन्तयन्त्योऽरविन्दाक्षं यास्तामेगदतः शृणु" इति। न चास्मिन्नध्याये भगवतो व्यवधानादिकमुक्तम्। तस्माद्वैचित्र्यरूपं विप्रलम्भस्य भेदान्तरमवश्यमभ्युपेतव्यम्। अयमेवात्र विदग्धवृद्धेराचार्य्यस्याभिप्रायः।

इति हैमाद्रिविरचितायां कैवल्यदीपिकायां विष्णुभक्तानां विप्रलम्भशृङ्गारो नाम द्वादशोऽध्यायः (१२)।

---

(१) कक्कोक प्रणीतरतिशास्त्रम्। तच्च वेणुदत्तार्थे लिखितम्। तत्र रतिविषयेऽनेके विषयाः सन्ति।

(२) "चिन्तात्र जागरोद्वेगौ तानवं मलिनाङ्गता, प्रलापो व्याधिरुन्मादो मोहो मृत्युर्दशादश" इत्युज्ज्वलनीलमणौ प्रवासाख्य विप्रलम्भे धृतोऽयं श्लोकः।

(३) श्रीमद्भागवतम् १० ९०।२५

(४) „ १०।९०।११।

(५) „ १०।९०।१३-१४

अथ त्रयोदशोऽध्यायः।

विष्णुभक्तानां करुणरसः।

तत्राऽर्ज्जुनः—

यत् संश्रयाद्द्रुपदगेहमुपागतानाम्,
राज्ञां स्वयम्बरमुखेस्मरदुर्म्मदानाम्।
तेजो हृतं खलु मया निहतश्च मत्स्यः;
सज्जीकृतेन धनुषाधिगता च कृष्णा ॥१॥

यत् सन्निधावहमु खाण्डवमग्नयेऽदा-
मिन्द्रञ्च सामरगणं तरसा विजित्य।
लब्धा सभा मयकृताद्भुतशिल्पमाया-
दिग्भ्यो हरन्नृपतयो बलिमध्वरे ते ॥२॥

एवमष्टभेदं शृङ्गारमुक्त्वा क्रमप्राप्तं करुणमाह। करुणेति। सचेष्टनाशानिष्टसम्प्रयोगविभावो दैवोपालम्भनिश्वास-तानवमुख-शोषणस्वरभेदाश्रुपात-वैवर्ण्य प्रलय-संस्तम्भ-कम्पभूलुण्ठनगात्र-स्रंसना (स्तम्भा) साक्रन्दनाद्यनुभावो निर्व्वेदग्लानिचिन्तौत्सुक्य-मोहश्रम-त्रास-विषाद-दैन्य-व्याधि-जड़तोन्मादापस्मारालस्यमरणप्रभृतिदुःखस-मयदुःखमयव्यभिचारीति। तत्रेष्ट नाशविभावे करुणरसे अर्ज्जुनो-द्भवौ भक्तौ। तत्र प्रथममर्ज्जुनमाह। तत्र द्रौपदीस्वयम्बरे। कृष्णोप-कारं स्मरत्यर्ज्जुनः। यत् संश्रयादिति। कृष्णा द्रौपदी॥ १।१५। ७ (१)

खाण्डवदहने। राजसूये च कृष्णोपकारं स्मरति। यत् सन्नि-

पत्नप्रास्तवाधिमखकृप्तमहाभिषेक-
श्लाघिष्ठ चारुकवरं कितवैः सभायाम् ।
स्पृष्टं विकीर्य्य पदयोः पतिताश्रुमुख्या-
यस्तत् स्त्रियो कृतहतेश विमुक्तकेशाः ॥३॥
योनो जुगोपवनमेत्यदुरन्तकृच्छ्राद्-
दुर्व्वाससोऽरिरचितादयुताग्रभुग् यः ।
शाकान्नशिष्टमुपयुज्य यतस्त्रिलोकीम्,
तृप्तममंस्त सलिले विनिमग्न सङ्घः ॥४॥

धाविति । उ अहो युधिष्ठिरः अहं अदां दत्तवान् । मयेन कृता (१)
अद्भुता शिल्पमाया यस्यां सभायाम् ॥ १।१५।८ (२)

पत्नप्रा इति । अधिमखम् राजसूयमधिकृत्य कृप्तो रचितो यो महाभिषेकः तेन आश्लिष्टं श्लाघ्यवत्तम् यत् चारुकवरं केशपाशः । कितवैर्दुःशासनादिभिः विकीर्य्योन्मुच्यस्पृष्टं पतिताश्रुमुखं यस्याः । तथा पतितं पादयोः । सापेक्षत्वेऽपि समासः । तदानीमेव स्मरणात् पुरस्थितस्य कृष्णस्य पदयोः । तत् स्त्रियः तेषां कितवानां स्त्रियः । अकृत कृतवान् । हतेरीशैर्हेतुभूतैर्व्विमुक्तकेशाः ॥ १।१५।१० (३)

दुर्व्वाससः शापे कृष्णोपकारं स्मरति । योनो जुगोपेति । वनवासस्तावत् कृच्छ्रं तत्रापि दुर्वाससा दुरन्तं कृच्छ्रं । सचारिणा दुर्य्योधनेन रचितः । वनवासस्थान् पाण्डवान् युधिष्ठिरद्रौपदीभोजनानन्तरं याचस्वेति प्रार्थितः यावद्द्रौपदी न भुङ्क्ते । तावदक्षयमन्नमितिहि सूर्य्येण वरो दत्तः । यो दुर्व्वासा अयुताग्रभुक्शिष्याणां

---

(१) शिल्पशास्त्रप्रयोक्त्रा मयेन रचिता ।

यत्तेजसाऽथ भगवान् युधि शूलपाणि-
र्विस्मापितः सगिरिजोऽस्त्रमदान्निजं मे।
अन्येऽपिचाहममुनैव कलेवरेण,
प्राप्तो महेन्द्रभवने महदासनार्द्धम् ॥५॥
तत्रैवमे विहरतो भुजदण्डयुग्मम्,
गाण्डीवलक्षणमरातिवधाय देवाः।
सेन्द्राःश्रिता यदनुभावितमाजमीढ़-
तेनाहमद्यमुषितः पुरुषेण भूम्ना ॥६॥

मयुतस्याग्रे भुङ्क्ते। किं कृत्वा कृष्णो जुगोप। शाकान्नशिष्टमुप-भुज्य तदानीमेव द्रौपदीस्मरणादागत्य शाकरूपस्यान्नस्य यत्शिष्टं पात्रे लग्नं तत् स्वयम्भुक्त्वा यतो भोजनाद् दुर्व्वासाः त्रिलोकीत्मसा-ममंस्त। न केवलमात्मानं 'सशिष्यं तु सलिले स्नात्वा भोक्तुमागच्छ-ते'ति युधिष्ठिरवचनाद् यत्र (दा) स्नातुं गतः तत्र कीदृशः विनिमग्नः शिष्यसहितः आत्मा यस्य स तथा॥ १।१५।११ (४)

दिव्यास्त्रलाभे कृष्णोपकारं स्मरति श्लोकद्वयेन। यत्तेजसेति। अन्येपि लोकपाला निजान्यस्त्राण्यदुः। अहञ्च महेन्द्रस्यासनार्द्धं प्राप्तः॥ १।१५।१२ (५)

तत्रेति। तत्रैव स्वर्गे। अरातयो निवातकवचनामानो दैत्याः। यदनुभावितं येन कृष्णेन प्रभाववत्कृतम्। भुजदण्डयुग्मं श्रित जग्मुः शरणं जग्मुः। हे आजमीढ़! युधिष्ठिर। तेनेत्यादि स्व वाक्यशेषः। भूम्ना अपरिच्छिन्नेन वाप्यभिव्यञ्जकं विना न दृश्यत इति मुषितत्वम्। अस्मदादिदेहानां त्वनुमापकत्वम्। न तु कृष्ण-तद्देहव प्रत्यक्षत्वापादकत्वम्॥ १।१५।१३ (६)

यद्बान्धवः कुरुकुलाब्धिमनन्तपार-
मेकोरथेन ततरेह मतीर्य्यं सत्त्वम् ।
प्रत्याहृतं पुरुधनञ्च मया परेषाम्,
तेजस्पदं मणिमयञ्च हृतं शिरोभ्यः ॥७॥
यो भीष्मकर्णगुरुशल्यचमूष्वदभ्र-
राजन्यवर्य्यरथमण्डलमण्डितासु ।
अग्रे चरो मम विभो रथयूथपाना-
मायुर्मनांसि च दृशा सह ओज आर्च्छत् ॥८॥
यद्दोःषु मां प्रणिहितं गुरुभीष्मकर्ण-
द्रोणि (नप्तृ) त्रिगर्त्तशलसैन्धववाह्लीकाद्यैः ।
अस्त्राण्यमोघमहिमानि निरूपितानि,
नोपस्पृशुर्नृहरिदासमिवासुराणि ॥९॥

गोग्रहणे कृष्णोपकारं स्मरति। यद्बान्धव इति। यद्बान्धवः कृष्णसहायः। अनन्तगाम्भीर्य्यस्यावधिः पारो विस्तारस्य यस्य तम्। ततरे तीर्णवान्। अनार्थ्यसत्त्वं हिंस्रगजादिकम्। पुरुबहुधनम्। परैराहृतं गोधनं (परेषां) च मणिमयं मुकुटादि धनञ्च हृतम्। तद्धि-तेजःपदं तद्धरणे तेजो हरणात्॥ १।१५।१४ (७)

कुरुक्षेत्र युद्धे कृष्णोपकारं स्मरति,यो भीष्मेति श्लोकत्रयेण। दृशा दर्शनेन। आर्च्छदाकृष्टवान्। आयुर्मनांसि सह ओजश्च सह। कर्मेन्द्रियाणां बलमोजः। बुद्धीन्द्रियाणां शक्तिः मनांसि त्रीण्यन्तःकरणानि॥ १।१५।१५ (८)

यदिति यस्य कृष्णस्य। दोःषु भुजेषु। प्रणिहितं मां नो अस्त्रा-

सौत्ये वृतःकुमतिनात्मद ईश्वरो मे,
यत् पादपद्ममभवाय भजन्ति भव्याः।
मां श्रान्तवाह मरयो रथिनो भुविष्ठम्,
नो प्राहरन् यदनुभावनिरस्त चित्ताः ॥१०॥
नर्म्माण्युदाररुचिरस्मित शोभितानि,
हे पार्थ हेऽर्जुन सखे कुरुनन्दनेति।
संजल्पितानि नरदेवहृदिस्पृशानि,
स्मर्त्तुर्लुठन्ति हृदयं मम माधवस्य ॥११॥
शय्यासनाटनविकत्थनभोजनादि-
ष्वैक्याद्वयस्य ऋतवानिति विप्रलब्धः।

ण्युपस्पृशः। निरूपितानि प्रेरितानि। अमोघमहिमा (तं) पूजनं (जितं) येषां तानि तथा। आसुराण्यस्त्राणि नृहरिदासं प्रह्लादं यथा न स्पृशन्ति स्म॥ १।१५।१६ (९)

सौत्य इति। सौत्ये सारथित्वे मे मया कुमतिना वृतः। स ईश्वर आत्मानमीश्वरत्वं वृतो ददाति भजन्ति च भव्याः। अभवाय यस्य पादपद्मं यस्यानुभावेन निरस्तचिन्ता उन्मनीकृता अरयो न प्राहरन्। स सूतः कृतः। आत्मानं निन्दति॥ १।१५।१७ (१०)

कृष्णेन सहवासं स्मरति श्लोकद्वयेन। नर्म्माणीति। नर्म्माणि परिहासवचांसि। हे पार्थ इत्यादि सम्बोधनपूर्व्वकं संजल्पितानि उदारवचांसि मम हृदयं लुठन्ति शोकेन इतस्ततः पातयन्ति॥ १।१५ १८ (११)

यस्येति। विकत्थनं कलाकौशलदर्शनम्। ऐक्यादविनाभावात्।

सख्युः सखेव पितृवत् तनयस्य सर्व्वम्,
सेहे महान्महितया कुमते रघं मे ॥१२॥
सोऽहं नृपेन्द्ररहितः पुरुषोत्तमेन,
सख्या प्रियेन सुहृदा हृदयेन शून्यः।
अध्वन्युरुक्रमपरिग्रहमङ्गरक्षन्,
गोपैरसद्भिरबलेव विनिर्ज्जितोऽस्मि ॥१३॥
तद्वै धनुस्त इषवः सरथोहयास्ते,
सोऽहं रथीनृपतयो यत आनमन्ति।
सर्व्वं क्षणेन त्वदभूदसदीशरिक्तम्
भस्मन् हुतं कुहकराद्धमिवोप्तमूष्याम् ॥१४॥

हे वयस्य! कृतवांस्त्वं सत्ययुक्तस्त्वमिति लक्षणा मूलाऽत्यन्ततिरस्कृता। विवक्षितवाच्येन ध्वनिना विप्रलम्भ उपहसितः कृष्णः मे अघं अपराधं सेहे। महान् महितया महत्वातिशयेन हि महत्त्वम् ॥ १।१५।१९ (१२)

कृष्णवियोगफलं कथयति। सोऽहमिति द्वयेन। सख्यमुपकारेण। प्रियत्वं निरुपधि प्रेमास्पदत्वेन। सुहृत्त्वं प्रत्युपकारानपेक्षम्। उपकर्त्तृत्वेनोरुक्रमपरिग्रहं कृष्णवल्लभा वर्गाः ॥ १।१५।२०(१३)

तदिति। यतो धनुरादेः असत् अप्रयोजकं। ईशेन रिक्तं हीनं यथा ऊष्यामूषरभूम्यामुप्तम्। कुहकेन कपटेन राद्धं प्राप्तम् (पक्वं) तदेव भस्मनिहुतं। एतद्‌यथात्यन्तमप्रयोजकमिदमित्यर्थः। अर्ज्जुनो युधिष्ठिरम् ॥ १।१५।२१ (१४)

उद्धवः ।

यन्मर्त्त्यलीलौपयिकं स्व योग-

मायाबलं दर्शयता गृहीतम् ।

विस्मापनं स्वस्य च सौभगर्द्धेः,

परं पदं भूषणभूषणाङ्गम् ॥१५॥

यद्धर्म्मसुनोर्ब्बत राजसूये,

निरीक्ष्य दृक् स्वस्त्ययनं नृलोकः ।

कात्‌स्न्येन चाद्येह गतं विधातु-

रर्वाक्‌सृतौ कौशलमित्यमन्यत ॥१६॥

यस्यानुरागस्तुतहासरास-

लीलावलोक प्रतिलब्धमानाः ।

उद्धवः कृष्णस्व(स्य)रूपं स्मरति । यन्मर्त्त्येति । यस्त्र मर्त्त्यानां या लीला तस्यामौपयिकं योग्यं तच्च स्वयोगमायाबलम् । लोकः पश्यत्विति गृहीतम् । मणिमन्त्रौषधीर्व्विना समाधिनैव याविर्भवति सा योगमाया । न केवलमन्यस्य स्वस्य च । विस्मापनं कथमिदमाविर्भूतमिति । यतः सौभाग्यं सम्पत्तेः परं स्थानम् । भूषणानामपि भूषणान्यङ्गानि यस्य स तथा ॥ ३।२।१२ (१५)

यदिति । यद्रूपं राजसूये निरीक्ष्य नृलोकोऽमन्यत । अद्य अर्घ्यदानावसरे । इह कृष्णरूपे यत् कात्‌स्न्यं तद्‌गुणसम्पूर्णत्वम् । तेन गतं ज्ञानं मया विधातुः कौशलमर्व्वाक् सृतौ कर्म्ममार्गे तत्कर्म्मभोगायतननिर्म्माणे । न ज्ञानमार्गेण । सालोक्यादिभोगायतननिर्म्माणेनेति ॥ ३।२।१२ (१६)

व्रजस्त्रियो दृग्भिरनुप्रवृत्ता-
धियोऽवतस्थुः किलकृत्यशेषाः ॥१७॥
स्वशान्तरूपेष्वितरैःस्वरूपै-
रभ्यर्द्यमानेष्वनुकम्पितात्मा ।
परावरेशो महदंशयुक्तो-
ह्यजोऽपि जातो भगवान् यथाग्निः ॥१८॥
मां खेदयत्येतदजस्य जन्म-
विडम्बनं यद्वसुदेवगेहे ।

यस्येति। यस्य कृष्णस्य। अनुरागप्लुतेन हासादिना प्रतिलब्धो-मानोयाभिस्तास्तथा। प्रतिशब्देन ताभिरपि तथा हास्याद्याचरित-मिति गम्यते न दृग्भिः सर्व्वत्र कृष्णदर्शनैः अनुप्रवृत्ता सर्वं परित्यज्य कृष्णमेवानुगता धीर्यासां तास्तथा। ताः कृति (तौ) कर्त्तव्ये। अशेषाः शेषरहिताः। अवतस्थुः कृतकृत्यावभूवुरित्यर्थः॥ ३।२।१४ (१७)

स्वेति। यः कृष्णोऽजोऽपि जन्मायोग्योऽपि। परावरेशोऽपि जन्मना विना कार्य्यं कर्त्तुं समर्थोऽपि जातः महतो महत्तत्त्वस्यांशेन विशुद्धोर्ज्जितसत्वेन युक्तः। उपाधिना विना जन्मासम्भवात्। यथा अग्निर्महाभूतत्वेन सर्वत्र सन्नपि दाहसम्बन्धात्तत्र जायते। यद्यपि शान्तान्यशान्तानि च तस्येतररूपाणि। तथापि शान्तानामनुकम्पया जातः॥ ३।२।१५ (१८)

मामिति। एतत्त्रयं विडम्बनं अनुचिताचरणं मां खेदयति। किन्तद्वसुदेवगेहे तज्जन्म यच्च व्रजे वासः। यच्च पुराद्व्रवात्सीत्।

व्रजे च वासोऽरिभयादिव स्वयम्,
पुराद् व्यवात्सीद्यदनन्तवीर्य्यः ॥१६॥
दुनोति चेतः स्मरतो ममैतत्,
यदाह पादावभिवन्द्य पित्रोः।
ताताऽम्बकंसादुरुशङ्कितानाम्,
प्रसीद तन्नोऽकृतनिष्कृतीनाम् ॥२०॥
को वा ऽमुष्याङ्घ्रिसरोजरेणुम्,
विस्मर्त्तुमीशीत पुमान् विजिघ्रन्।
यो विस्फुरद् भ्रूविटपेन भूमे-
र्भारं कृतान्तेन तिरस्कारः ॥२१॥
दृष्टा भवद्भिर्ननुराजसूये,
चैद्यस्य कृष्णं द्विषतोऽपि सिद्धिः।

मथुरातो द्वारकामगात्। लिप्वपरिभयादिवेति लोकोत्प्रेक्षातः। न चानन्तवीर्य्यस्यारिभयम्। नृसिंहवदरिवधः। कार्य्य इति मे मतिरित्यर्थः॥ ३।२।१६ (१६)

दुनोतीति। एतच्च मम चेतो दुनोति। यद्वसुदेवं प्रति तातेत्याह। देवकीं प्रति अम्बेति। यच्च पादवन्दनं यच्च प्रसीदतां युवामस्माकमिति वचनं यतो वयं कंसादत्यन्तभीताः। अकृतनिष्कृताः। अनिष्पादितपुत्रकार्य्याः। युवयोर्बन्धमोक्षाकरणात्॥ ३।२।१७ (२०)

कोवेति। ईशीत शक्नुयात्। विजिघ्रन् गन्धवासितेन्द्रियः सन् विस्फुरन् भ्रूविटपो यस्मिन् कृतान्ते स तथा। भ्रूभङ्गेन प्रेरित इत्यर्थः॥ ३।२।१८ (२१)

यां योगिनः स्वं स्पृहयन्ति सम्यक्,
योगेन कस्तद्विरहं सहेत ॥२२॥
तथैव चान्ये नरलोकवीरा-
य आहवे कृष्णमुखारविन्दम् ।
नेत्रैः पिबन्तोः नयनाभिरामम्,
पार्थास्त्रपूताः पदमापुरस्य ॥२३॥
तत्तस्य कैङ्कर्य्यमलम्भृतान्नो-
विग्लापयत्यङ्ग यदुग्रसेनम् ।
तिष्ठन् निषस्रं परमेष्ठिधिष्ण्ये
न्यवोधयद्देव निधारयेति ॥२४॥
स्वयं त्वसाम्यातिशय स्त्र्यधीशः,
स्वाराज्यलक्ष्म्याप्त समस्तकामः ।

दृष्टेति । भवद्भिर्विदुरादिभिः । आहवे कुरुक्षेत्रे संग्रामे ॥ ३।२।
१९ (२२)

तथेति । पार्थोऽर्जुनः । अस्य विष्णोः तथैवेति स्पष्टम् ॥ ३।२।
२० (२३)

तदिति । कैङ्कर्य्यं नोऽस्मान् भृत्यान् अलमत्यर्थं विग्लापयति । यत् परमेष्ठिधिष्ण्ये राजासने निषस्रमासीनमुग्रसेनं तिष्ठन्नसौ-नोन्यवोधयत् । विज्ञप्तवान् । हे देव ! निधारय अवधारयेति ॥
३।२।२२ (२४)

यतस्तेन सह्यातिशयः साम्यं वा कस्यापि नास्तीति स्वयमिति ।

बलिं हरद्भिश्चिरलोकपालैः,
किरीटकोटीड़ित पादपीठः ॥२५॥
अहो बकी यं स्तनकालकूटम्,
जिघांसयाऽपाययदप्यसाध्वी।
लेभे गतिं धात्र्युचितां ततोऽन्यम्,
कं वा दयालुं शरणं व्रजेम ॥२६॥
मन्ये ऽसुरान् भागवतां स्त्र्यधीशे,
संरम्भमार्गाभिनिविष्टचित्तान्।
ये संयुगे ऽचक्षत तार्क्ष्य पुत्र-
मंसे सुनाभायुधमापतन्तम् ॥२७॥

सुनीतिः।

नान्यं ततः पद्मपलाशलोचना-
द्दुःखच्छिदं ते मृगयामि कञ्चन।

त्रयाणां पुरुषाणां अधीशः स्वाराज्य लक्ष्म्या माययाऽनभिभूतत्वेन चिरलोकाश्चिरकालावस्थायिनो ब्रह्मलोकादयः ॥ ३।२।२१ (२५)

अहो इति। बकी पूतना यं कृष्णम्। एवमसाध्व्यपि धात्र्युचितां गतिं लेभे। धात्री यशोदा। माता हि देवकी। अपकारिऽप्युपकारो दयालुत्वम् ॥ ३।२।२३ (२६)

मन्य इति। असुरान् भागवतान् मन्ये। संरम्भो बुद्ध्या हन्तुमुद्यमः। अचक्षत अपश्यत्। तार्क्ष्यपुत्रं गरुड़म्। कीदृशमंसे स्कन्धे सु वा आयुधःस्वक्रायुधो यस्य स तथा। षष्टीस्थानेयोगेति ज्ञापकादसंज्ञायामप्यलुक। उद्धवः विदुरम् ॥ ३।२।२४ (२७)

यो मृग्यते हस्तगृहीतपद्मया,

श्रियेतरैरङ्ग ! विमृग्यमानया ॥२८॥

प्रह्लादः ।

मतिर्न कृष्णे परतः स्वतो वा,

मिथोऽभिपद्येत गृहव्रतानाम् ।

अदान्त गोभिर्विशतां तमिस्रम्,

पुनः पुनश्चर्वितचर्वणानाम् ॥२९॥

न ते विदुः स्वार्थगतिं हि विष्णुम्,

दुराशया ये बहिरर्थमानिनः ।

अथानिष्टसंप्रयोगविभावं शोकमाह । नान्यमिति । तस्याहि सपत्न्यापुत्त्रनिर्भर्त्सनेन शोक उद्भूतः । ते ध्रुवस्य । इतरैर्ब्रह्मादिभिः । अत्र भगवदन्यस्य दुःखच्छेत्तुरभाव उद्दीपकः । सुनीतिः ध्रुवम् ॥ ४।८।२३ (२८)

मतिरिति । परतो गुर्वादिभ्यः स्वत आत्मनो मिथः परस्परम् विचारादभिपद्येतोपपद्येत । गृहमेव व्रतं येषां ते तथा । गृहासक्ता इत्यर्थः (अन्धकाररूपत्वाद्विषयस्य तद्भिन्नत्वम्) । अदान्तैर्गोभिरजितेन्द्रियैः गोवत् सर्वत्र चरणशीलत्वाद् गाव इन्द्रियाणि । तमिस्रविषयं तादर्थ्यात्ताच्छील्यम् । चर्वितस्य तु भुक्तस्य चर्वणं पुनर्भोजनम् येषां ते तथा । अत्र हि प्रह्लादस्य विषयेषु क्लिश्यतः प्राणिनः समीक्ष्य मृदुमनस्कतया शोक उत्पन्नः स्थायी । स चर्वित चर्वणादिभिर्विभावैर्वर्द्धितः । एवं वक्ष्यमाणेषु रुद्रादिषु ॥ ७।५।३० (२९)

नेति । स्वार्थस्य भुक्तिमुक्तिरूपस्य गतिः प्राप्तिर्यस्माद्विष्णोः । बहिर्विष्णोरन्योऽर्थः प्रयोजनं येषां ते बहिरर्थाः । तान्मानयन्ति गुरुत्वे

अन्धा यथान्धैरुपनीयमानाः,
तेऽपीशतन्त्यामुरुधाम्नि बद्धाः ॥३०॥
नैषां मतिस्तावदुरुक्रमाङ्घ्रिम्,
स्पृशत्यनर्थापगमो यदर्थः ।
महीयसां पादरजोभिषेकम्,
निष्किञ्चनानां न वृणीत यावत् ॥३१॥
जह्यासुरं भावमिमं त्वमात्मनः,
समं मनोधत्स्व न सन्ति विद्विषः ।
ऋतेऽजितादात्मन उत्पथे स्थितात्,
तद्धि ह्यनन्तस्य महत्समर्हणम् ॥३२॥

नेति। ते तथा। गुरुसहिता अपि न विदुरित्यर्थः। अत्रदृष्टान्तः अन्धा इत्यादि। वाचि ईश्वरस्य वेदरूपायाम्। दामन्यामुरूणि नामान्येव दामानि यस्यां स तथा "तस्य वाक्तंतिर्नामानि दामानीति" श्रुतेः ॥ ७।५।७१ (३०)

नैषामिति। एषाविषयानुसारिणी त्यसंसारस्या (नर्थस्य संसारस्या)पगमो निवृ ति (वृत्ति) र्यस्य विष्णुचरणस्पर्शस्यार्थः फलम्। प्रह्लादः पितरम् ॥ ७।५।३२ (३१)

जहीति। हे हिरण्यकशिपो! समं मित्रामित्र विकल्पहीनम्। धत्स धारय। यतो ऽजिताद् अनिगृहीतात्। आत्मनो मनसः। ऋते तव। विद्विषो न सन्ति। अजितत्वादुत्पथे उन्मार्गे स्थितत्वात् तत् समत्वधारणम्। अर्हणमाराधनम् ॥ ७।८।९ (३२)

दस्यून् पुरा षण्णविजित्यलुम्पतो-
मन्यन्त एकेस्वजिताद्विशो दश ।
जितात्मनोज्ञस्य समस्य देहिनाम्,
साधोः स्वमोहप्रभवाः कुतःपरे ॥३३॥
शोचे ततो विमुखचेतस इन्द्रियार्थ-
मायासुखाय भरमुद्वहतो विमूढान् ।
प्रायेण देवमुनयः स्वविविक्तकामाः,
मौनं चरन्ति विजने न परार्थनिष्ठाः ॥३४॥
नैवोद्विजे पर दुरत्यय वैतरण्या-
स्त्वद्वीर्य्य गायन महामृतमग्नचित्ताः ।

अजितात्मतामेवाह । दस्यूनिति । दस्यून् शत्रून् । षट् काम क्रोध लोभ-मोह-दम्भ-ईर्षाख्यान् । लुम्पतः स्वसीमानमुल्लङ्घ्य विषय-भुञ्जानान् । एके त्वादृशाः । देहिनां देहाभिमानिनाम् । स्वमोह-प्रभवाः स्वरूपाज्ञानजाः । परे शत्रवः । ज्ञस्य देहाभिमानरहितस्य । कुतो भवेयुः । जितात्मत्वादिन्द्रियजयः । समत्वादात्मनो जयः । साधुत्वात्तन्निर्वाहः । प्रह्लादः पितरम् ॥ ७।८।१० (३३)

शोच इति । हे देव नृसिंह सोऽहं शोचे ततस्त्वत्कथायाः इन्द्रियार्थमाया सुखाय विषयजनित सुखप्रतिरूपाय । भरं गृहधुरम् । तान् मुनय उद्धरिष्यन्तीति चेत् तत्राह । प्रायेणेति । अत्र शोच इति शोकस्य स्थायिनः कथनम् ॥ ७।९।४२ (३४)

नैवेति । एतान् विमुखचेतसः कृपणान् शोच्यान् न विमुमुक्षे न

नैतान् विहाय कृपणान् विमुमुक्ष एको-
नान्यं त्वदस्य शरणं भ्रमतोऽनुपश्ये ॥२५॥
यन्मैथुनादिगृहमेधि सुखं हि तुच्छम्,
कण्डूयनेन करयोरिव दुःखदुःखम्।
तृप्यन्ति नेह कृपणा बहुदुःखभाजः,
कण्डूतिवन् मनसिजं विषहेत धीरः ॥२६॥
मौनव्रतश्रुततपोऽध्ययनस्वधर्म्म-
व्याख्यारहो जपसमाधय आपवर्ग्याः।
प्रायः परं पुरुष ते त्वजितेन्द्रियाणां
वार्त्ता भवन्त्युत नवाव तु दाम्भिकानाम् ॥२७॥

विमोक्तुमिच्छामि। अस्य जगतः विरक्तो भूत्वा पतिष्यत इति चेत्त-त्राह ॥ ७।८।४४ (२५)

यदिति। यद्यस्मादिह मैथुनादौ गृहमेधिनि गृहसम्बन्धिनि गृहसंसर्गिणि। मेधतेः संसर्गार्थत्वात् तुच्छे सुखे कृपणा न तृप्यन्ति न विरज्यन्ते। दुःखाद्दुःखं अत्यन्तदुःखरूपमित्यर्थः। अत्र दृष्टान्त-मात्र। कण्डूयनेनेति। करयोः कण्डूयनेन यत् सुखं तदापातमात्र रम्यत्वेऽपि परिणतिविरसत्वाद् यथा दुःखं तथेत्यर्थः। ननु कुतः पुनरेषां कृपणत्वं तत्राह। कुण्डूयतीति। धीरोहि मनसिजं कामं विषहेत। न चेते विषहन्ते। तस्मात्तथेत्यर्थः ॥ ७।८।४५ (२६)

नत्वतिरिक्तानामप्येषां साधनानुष्ठानान्मोक्षो भविष्यतीति चेत्त-त्राह। मौनेति। हे पुरुषनृसिंह ! ते मौनादयोऽपवर्गाः। अपवर्ग प्रयोजनभूता अपि परं केवलं दाम्भिकानां वार्त्ता जीवनोपाया

तत्तेऽर्हत्तम नमः स्तुतिकर्म्मपूजा
कर्म्मस्मृतिश्चरणयोः श्रवणं कथायाम्।
संसेवया त्वयि विनेति षडङ्गया किं
भक्तिं जनः परमहंसगतौ लभेत ॥३८॥

रुद्रः।

देवदत्तमिदं लब्ध्वा नृलोकमजितेन्द्रियः।
यो नाद्रियेत त्वत्पादौ सशोच्योह्यात्मवञ्चकः ॥३९॥
देवदेव जगन्नाथ गोविन्द पुरुषोत्तम।
नारायण हृषीकेश पुण्यश्लोकाच्युताव्यय ! ॥४०॥
यस्त्वां विसृजते मर्त्त्य आत्मानं प्रियमीश्वरम्।
विपर्य्ययेन्द्रियार्थार्थं विषमत्त्यमृतं त्यजन् ॥४१॥

भवन्ति, न तु अपवर्गाय। व्रतं एकादश्युपवासादि। श्रुतं शास्त्रम्। तपः कृच्छ्रादि। स्वधर्मो नित्यनैमित्तिकानुष्ठानम्। व्याख्यातदर्थ-विचारः। रहः एकान्तशीलनम् ॥ ७।९।४६ (३७)

मन्नत्याभविष्यन्तीति चेत्तत्राह। तत्त इति। हे अर्हत्तमनृसिंह! ते त्वत्सम्बन्धिनम् नमो नमनम्। स्तुतिकर्म्मस्तुतिकरणम्। कर्म्मगृहमार्ज्जनादि। इति एवम्। षड़ङ्गया सेवया विना प्रह्लादः नृसिंहम् ॥ ७।९।५० (३८)

देवदत्तेति लोके मनुष्यदेहं देवदत्तं लब्ध्वा नात्मयत्नेन (नाद्रियेत) अजितेन्द्रियत्वात् अनादरः ॥ १०।६३।४१ (३९)

देवदेवेत्यादि सम्बोधनानि ॥ १०।६४।२७ (४०)

यस्त्वामिति। भयमयुक्तलोकचेष्टित-दर्शनादाक्रोशेन कृपातिशयं

चमस: ।

य एषां पुरुषं साक्षादात्मप्रभवमीश्वरम् ।
न भजन्त्यवजानन्ति स्थानभ्रष्टाः पतन्त्यधः ॥४२॥
दूरे हरिकथाः केचिद्दूरे चाच्युतकीर्त्तनाः ।
स्त्रियः शूद्रादयश्चैव तेऽनुकम्प्या भवादृशाम् ॥४३॥
विप्रो राजन्यवैश्यौ वा हरेः प्राप्ताः पदान्तिकम् ।
श्रौतेन जन्मनाऽथापि मुह्यन्त्याम्नायवादिनः ॥४४॥
सर्वेषु शश्वत्तनुभृत्स्ववस्थितं
यथा खमात्मानमभीष्टमीश्वरम् ।
वेदोपगीतं च न शृण्वतेऽबुधा
मनोरथानां प्रवदन्ति वार्त्तया ॥४५॥

छनयन्ति । ये सुखबुद्ध्या गृहीता दुःखरूपा भवन्ति ते विपर्यया इन्द्रियार्था विषयाः । हे देवदेव ! यस्त्वदर्थं त्वां विसृज्यते सोऽमृतं परित्यज्य विषमत्ति ॥ रुद्रः श्रीकृष्णम् ॥ १०।६३।४२ (४१)

य इति । एषां ब्राह्मणादीनां मध्ये पुरुषं विष्णुं । आत्मनः प्रभवं जनकम् । स्थानाद् ब्राह्मणादेः ॥ ११।५।३ (४२)

दूरे हरित्यादिरलुक् । भवादृशां निमिप्रभृतीनाम् ॥ ११।५।४ (४३

श्रौतंजन्मउपनयनम् ॥ ११।५।५ (४४)

मुह्यन्तीत्युक्तं तमेवाह सर्वेष्विति । न शृण्वते च । शृण्वन्त्यपि नैत्य: ।र्थं अभीष्टमिति । तस्य पुरुषार्थरूपत्वमुक्तम् । सर्वेष्विति । सौलभ्यम् । यथार्थमिति उपाधिदोषैरदूषितत्वम् । ईश्वरमिति

लोके व्यवायामिषमद्यसेवा
नित्यास्तु जन्तोर्नहि तत्र चोदना ।
व्यवस्थितिस्तेषु विवाहयज्ञ
सुराग्रहैरासु निवृत्तिरिष्टा ॥४६॥

निग्रहसामर्थ्ये (निग्रहः सामर्थ्यम्)। वेदेति प्रमाणसिद्धत्वम्। तत् किं शुभव्यापारानन्तरवैयग्र्यात्। एवंविधस्याप्यश्रवणम्। नेत्याह। मनोरथानामिति कर्म्मणि षष्ठी। कामिनां तदपि शोभेत यदि सम्पादयितुं शक्नुयुः। न तु तथेत्याह वार्त्तयेति। तत्किमीश्वरेनिरूढं दूषणमस्ति नेत्याह अबुधा इति ॥ ११।५।१० (४५)

एवं मोहमाहात्म्यात् स्त्रीसेवादयोऽपि "(१) ऋतौ भार्य्यामुपेयात्" इत्यादौ वेदेनैव विहिता इत्यपि मन्यमानान् बोधयितु माह। लोक इत्यादि। व्यवायो मैथुनम् आमिषं मांसम्। मद्यं प्रसिद्धम्। एषां सेवा नित्यारागतः प्राप्ता हि स्फुटम्। तत्र तासु सेवासु। चोदना वैदिकी प्रवर्त्तना (प्रेरणा) नास्ति। "अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति" न्यायात्। नन्वेवं "ऋतौ भार्य्यामुपेया"दित्यादेः कोऽर्थ इति चेत्तत्राह। व्यवस्थितिर्नियम इष्टो वेदस्य। तथाहि यदि व्यवायः कार्य्यः (कर्त्तव्यः) तर्हि विवाहेनैव। यथामिषं भक्षणं तर्हि यज्ञेनैव। यदिमद्यं सेव्यं तर्हि "सुराग्रहेणैव। न तु निर्व्यवस्थित्या एव तत्राह (नेत्याह) आस्विति। आसु शोभम्। निवृत्तिर्यया व्यवस्थित्या सा तथा। अयमर्थः। वेदो हि व्यवायादीना मनर्थानुबन्धितां प्रावेक्ष्य सर्वथा ततो निवृत्तिमिच्छन् स्वरसवाहिनो मनियतां तत्प्रवृत्तिं विवाहादिच्छलेन निरुणद्धि ॥ किञ्च सकामाः

---

(१) आश्वलोपनिषत्।

धनञ्च धर्म्मैकफलं यतो मे
ज्ञानं स विज्ञानमनुप्रशान्तिः।
गृहेषु युञ्जन्ति कलेवरस्य
मृत्युं न पश्यन्ति दुरन्तवीर्य्यम् ॥४७॥

यद्घ्राणभक्षो विहितः सुराया
स्तथा पशोरालभनं न हिंसा।
एवं व्यवायः प्रजया न रत्यै
इमं विशुद्धं न विदुः स्वधर्म्मम् ॥४८॥

पुरुषाः रागोद्रेकात् काम्यानपित्यक्त्वा दृष्टोपभोगार्थमेव प्रवर्त्तन्त इत्याह ॥ ११।५।११ (४६)

धनञ्चेति। धर्म्म एकं केवलं फलम् यस्य स तथा। यतो धर्मात् सम्यगनुष्ठिताज् ज्ञानं शास्त्रे विवेचनाशक्तिर्विज्ञानं विविक्तार्थं धारणाशक्तिः। अनुपश्चात् प्रशान्तिः। सकलक्लेशकर्म्मक्षयात् कैवल्यावाप्तिः। एवं विधं परम्परया मोक्षफलम् धनं गृहेषु स्त्र्यादिषु युञ्जन्ति व्यर्थयन्ति। ननु दृष्टसुखत्यागेनादृष्ट सुखार्थितैव कुबुद्धिरिति चेत् तत्राह। कलेवरस्येति। स एष यज्ञादिव्याजेन मांसादिग्रहः सांख्यविद्भिः (सांख्यज्ञैः) शवन्तो धर्म्म इत्याख्यायते ॥ ११।५।१२ (४७)

यदिति। शुद्धं मत्वा यद्घ्राणेति। प्राणेन नासिकासञ्चारिणा वायुनैव स्वादयन् विहितं न तु पानम्। तथाच (१) आश्वलायन-

---

(१) आश्वलायन कल्पसूत्रस्य तृतीयोऽध्यायो द्रष्टव्यः

हृदयस्याग्रे ऽवद्यति अथ जिह्वाया अथ वक्षसः"। अर्थे संग्रहो "षट्त्रिंशति नियुञ्जन्ते

द्विषन्तः परकायेषु स्वात्मानं हरिमीश्वरम्।
मृतके सानुबन्धेऽस्मिन् बद्धस्नेहाः पतन्त्यधः ॥४६॥

महर्षिणा स्वसूत्रे तृतीयेऽध्याये "प्रा(प्रा)णभक्ष्योऽत्रे"त्युक्तम्। तथापशोरग्निषोमीयादेरालम्भनं हिंसा न भवति। किन्तु नालभेत वत्समालभेति वदालम्भतिः स्पर्शार्थः। न चैवमवदानादिवचनविरोधः। पिष्टपशौ यज्ञे सङ्कल्पनायां सुकरत्वात्। अतएव महाभारते मोक्षधर्मेषु वेदविवादे ऋषिभिरुक्तम्। "अजैर्यज्ञेषु यष्टव्यमिति वैवदिकी श्रुतिः। अजसंज्ञानि वीजानि छागं न मन्तुमर्हत॥ नैषधर्म्मः सतां देवो यत्रवै विध्यते पशुः। अतोऽन्यथा ब्रुवाणस्य पशुसंज्ञ एव राजा तैरेव समः (मतः)। अत्रापि च "प्रेत्यखादन्ति ते च तान्" इत्यादिना भूयसा तत्र तत्र सा निषिद्धा। तस्यायमर्थः। सकामेषु क्रतुषु सर्वसाद्गुण्यस्य सव्यपेक्षत्वात् यथाश्रुतएवार्थो ग्राह्यः। भगवत्प्रीत्यर्थेषुचादर्शितरीत्या तस्य वैगुण्येऽपि दोषाभावात्। यथोक्तम् "नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यत" (१) इति। प्रजया हेतुभूतयारतिस्त्वानुषङ्गिकीति विशुद्धं हिंसादिकलङ्करहितत्वात्॥ किञ्च "(२) पशुना यजीत" आत्मघातः स्वामिघातस्य स्यात् इत्याह॥ ११।५।१३ (४८)

द्विषन्त इति। मृतकं देहः। अनुबन्धः पुत्रादिः। गृह्यादिचतुर्णामोहा। चमसः निमिम्॥ ११।५।१५ (४९)

पशूनां मध्यमेऽह्नि। श्रुतिः। अश्वमेधस्य वचनादूनानि पशुभि स्त्रिभिः॥" गौड़पादीय भाष्यम्। सांख्यकारिका १।४।

(१) श्रीमद्भगवद्गीता २।४० श्लोकः।

(२) बृहदारण्यक १।२।७

हित्वात्यायासरचिताः गृहापत्यसुहृच्छ्रियः ।
तमोविशन्त्यनिच्छन्तो वासुदेव पराङ्मुखाः ॥५०॥

नृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं
प्लवं सुकल्पं गुरुकर्णधारम् ।
मयानुकूलेन नभस्वतेरितं
पुमान् भवाब्धिं न तरेत्स आत्महा ॥५१॥

अदितिः ।

यज्ञेश यज्ञपुरुषाच्युत तीर्थपाद
तीर्थश्रवः श्रवणमङ्गलनामधेयः ।

हित्वेति ॥ ११।५।१८ (५०) स्पष्टं

नृदेहमित्यादि। अत्र प्राप्यें (प्ये) अध्याहारः। आद्यं नाना-योनि-प्रापक-कर्मोपार्ज्जकत्वात्। सुलभं अनादौ संसारे बहुधः प्राप्यमानत्वात्। दुर्लभन्त्वस्थिरत्वात्। तस्येच्छया वा अप्राप्त-त्वात्। प्लवमुडुपम्। सुकल्पं सुदृढ़म्। अस्य च वृत्तस्यात्र पाठे प्रयोजनं चिन्त्यम्। इदं हि भगवतो वाक्यं तस्य भजनीयत्वेन भक्तत्वाभावात्। भक्तिरसानुभवाद्धि भक्ताः। यथा गोप्यादयः। भक्तिरसश्च विष्णोस्तद्भक्तानां वा चरित श्रवणादिना जातश्चमत्कार इति प्रागुक्तम्। न चात्र भगवानेव भक्तिरसस्यानुभविता तस्मा-च्चिन्त्यः पाठः ॥ ११।२०।१७ (५१)

यज्ञेति—तीर्थं गङ्गा पादेऽस्येति तीर्थपादः। श्रवः कीर्त्तिः। आपन्नानां शरणागतानां लोकानां यद् वृजिनं दुःखम्। तस्योपश-

आपन्नलोकवृजिनोपशमोदयाद्य
शं न कृधीश भगवन्नसि दीननाथः ॥५२॥

नारदः।

स्वपादमूले पतितं तमर्भकं
विलोक्य देवः कृपया परिप्लुतः।
उत्थाप्य तच्छीर्ष्ण्यदधात् कराम्बुजं
कालाहिवित्रस्तधियां कृताभयं ॥५३॥
स तत्करस्पर्शधुताखिलाशुभः
सपद्यभिव्यक्तपरात्मदर्शनः।

माय उदयः अवतारोऽस्येति। शं सुखम्। कृधि कुरुत। पुत्रसक्ति-तानां यतस्त्वं दीननाथोऽसि। अत्र क्लिश्यत पुत्रान् दृष्ट्वाऽदितेस्तत्-पक्षशोकः स्थायी। अदितिः भगवन्तम् ॥ ८।१७।८ (५२)

स्वेति। तं प्रह्लादम्। देवो नृसिंहः। अत्र प्रह्लादविषये कृपा-त्मकस्य भगवच्चरणानुभवान्नारदस्य भक्तत्वम्। एवं करुणानुविद्ध भक्तिरसं भावयन्तं पुरुषस्यात्मकामता लक्षणं फलं भवति इत्यभि-प्रेत्याह ॥ ७।९।५ (५३)

स इति। स प्रह्लादः। तस्य नृसिंहस्य। करस्पर्शेन धूतमप-नीतम् अखिलं ससंस्कारं अशुभं माया पटलम् यस्य स तथा। सपदि तस्मिन्नेव क्षणे। अभिव्यक्तमाविर्भूतम्। परस्य अशना-यतीतस्य। अपेतब्रह्मक्षत्रादिभावस्य। आत्मनः क्षेत्रज्ञस्य। दर्शनं साक्षात्कारो यस्य स तथा। तस्य नृसिंहस्य पादपद्मम्।

तत् पादपद्मं हृदि निर्वृतो दधौ,

हृष्यत्तनुः क्लिन्न हृदस्रु लोचनः ॥५४॥

इति श्रीबोपदेवविरचिते मुक्ताफले विष्णुभक्तानां

करुणारसो नाम

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

निर्वृतः छिन्नसंशयत्वात्। निर्वृतत्वेन हृष्यत्तनुत्वादयः त्रयः सात्त्विकानुभावाः। क्लिन्नमार्द्रं भक्तिरसेन हृदयं यस्य स तथा। अस्रूणि लोचने यस्य तादात्म्यनिर्देशः आनन्दास्रूणां प्रभूतत्वं क्षणमतिशयं द्योतयितुं व्यधिकरणबहुव्रीहिर्वा ॥ ७।८।६ (५४)

इति हेमाद्रिविरचितायां कैवल्यदीपिकायां करुणारसो

नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥

विष्णुभक्तानां रौद्ररसः ।

रौद्ररसे हिरण्यकशिपुः ।

व्यक्तं त्वं मर्त्तुकामोऽसि योऽतिमात्रं विकत्थसे ।
मुमुर्षूणां हि मन्दात्मन् ननु स्युर्विक्लवा गिरः ॥१॥
यस्त्वया मन्दभाग्योक्तो मदन्यो जगदीश्वरः ।
क्वासौ यदि स सर्व्वत्र कस्मात् स्तम्भे न दृश्यते ॥२॥
सोऽहं विकत्थमानस्य शिरः कायाद्धरामि ते ।
गोपायेत हरिस्त्वाद्य यस्ते शरणमीप्सितम् ॥३॥

अथ मात्सर्य्यदारापहारदेशजात्यभिजन-विद्याकर्म्मनिन्दा असत्य-वचनस्वभृत्याधिक्षेपोपहासवाक्पारुष्यद्रोहादिविभावं नयनराग-भ्रूकुटीकरणदन्तौष्ठपीड़न-गण्डस्फूरण-हस्ताग्रनिष्पेषताडणप्रहरणाहरणशस्त्रसम्पातरुधिरापकर्षणच्छेदनाद्यनुभावं शौर्य्यमेवोत्साह विवोधा-मर्षचापलादिव्यभिचारिणं क्रोधस्थायिनं रौद्ररसमाह । रौद्रेति। तत्रापि हिरण्यकशिपौ शिशुपाले च मात्सर्य्यविभावः क्रोध इति दर्शयन् परितुष्टत्वाद्धिरण्यकशिपुगतं प्रथमं प्रस्तौति । व्यक्तमिति। व्यक्तं निश्चितं अतिमात्रं अतिशयिनम् (तम्) ॥ ७।८।११ (१)

य इति स्पष्टं ॥ ७।८।१२ (२)

एवन्दुरुक्तैर्मुहुरर्दयन्रुषा,
सुतं महाभागवतं महासुरः।
खड्गं प्रगृह्योत्पतितो वरासनात्,
स्तम्भं तताडातिबलः स्वमुष्टिना ॥४॥
सविक्रमन् पुत्त्रबधेप्सु रोजसा,
निशम्य निर्ह्रादमपूर्व्वमद्भुतम्।
अन्तः सभायां नददर्श तत्पदम्,
वितत्रसुर्येन सुरारि यूथपाः ॥५॥
सत्यं विधातुं निजभृत्यभाषितम्,
व्याप्तिञ्च भूतेष्वखिलेषु चात्मनः।
अदृश्यतात्यद्भुतरूपमुद्वहन्,
स्तम्भे सभायां न मृगं न मानुषम् ॥६॥

सोहमिति—त्वा त्वाम्। गोपायेत रक्षतु। शरणं रक्षिता ॥ ७।८।१३ (३)

एवमिति। दुरुक्तैर्दुर्व्वाक्यैर्मुहुर्व्वारंवारम्। वरासनं सिंहासनम्। अत्र रुषेति स्थायिन उक्तिः। खड्गं प्रगृह्य स्तम्भं तताडेत्यनुभावयो रुत्पतित इत्यावेगाख्यस्य सञ्चारिणः। नृसिंहश्चालम्बनम्। एवमन्यत्र ॥ ७।८।१४ (४)

स इति। स हिरण्यकशिपुर्व्विक्रमन् विक्रमंकुर्व्वन् ओजसाविशिष्टः निर्ह्रादम् अट्टहासः। अन्तःसभायां सभामध्ये। तस्य निर्ह्रादस्य पदमाश्रयं (ये) येन निर्ह्रादेन ॥ ७।८।१६ (५)

सत्यमिति। निजभृत्यस्य प्रह्लादस्य भाषितं हरिः सर्व्वगत

ससत्वमेवं परितो विपश्यन्,
स्तम्भस्य मध्यादनुनिर्जिहानम् ।
नायं मृगो नापि नरोऽतिचित्र-
महो किमेतन्नृमृगेन्द्ररूपम् ॥७॥
मीमांस्यमानस्य समुत्थितोऽग्रतो-
नृसिंहरूपं तदलं भयानकम् ।
प्रतप्तचामीकरचण्डलोचनम्,
स्फुरत्सटाकेश विजृम्भिताननम् ॥८॥
करालदंष्ट्रं करवालचञ्चल-
क्षुरान्तजिह्वं भ्रुकुटिमुखोल्बणम् ।
स्तब्धोर्ध्वकर्णं गिरिकन्दराद्भुत-
व्यात्तास्यनाशं हनुभेदभीषणम् ॥९॥

इति सत्यं कर्तुं प्रादृश्यत हरिरिति शेषः। न मृगं न मृगसम्बन्धि॥ ७।८।१७ (६)

स इति—स दैत्यः सत्वं निर्ह्रादकर्त्तारम् प्राणिनम्। परितः सर्वासु दिक्षु विपश्यन् निर्जिहानं निर्गतम् ॥ ७।८।१८ (७)

मीमांसमानस्येति। किमेतदिति मीमांसमानो विचारयन् समुत्थित (समुच्छ्रितः) इत्यन्वयः। अलमत्यर्थं भयानकं भयङ्करम्। प्रतप्तं यच्चामीकरं सुवर्णम्। तद्वर्णे चण्डे अतिकोपाग्निलोचने यस्मिन् रूपे। स्फुरन्त्यः सटाः जटाः केशराणि च कण्ठस्य समन्तात् स्थिताः केशाः। जृम्भितं विकसितं आननञ्च यस्मिन् ॥ ७।८।१९(८)

करालेति। करालवत् खड्गवच्चञ्चलां क्षुरां तद्वत्तीक्ष्णा च जिह्वा

दिविस्पृशत्कायमदीर्घ पीवर-
ग्रीवोरुवक्ष:स्थलमल्पमध्यमम् ।
चन्द्रांशु गौरैश्छुरितं तनुरुहै-
र्विष्वग्भुजानीकशतं नखायुधम् ॥१०॥
दुरासदं सर्व्वनिजेतरायुध-
प्रवेकविद्रावित दैत्यदानवम् ।
प्रायेण मेऽयं हरिणोरुमायिना,
वध:स्मृतोऽनेन समुद्यतेन किम् ॥११॥
एवं ब्रुवन् स्त्वभ्यपतद्गदायुधो-
नदन्नृसिंहं प्रतिदैत्यकुञ्जर: ॥१२॥
अलक्षितोऽग्नौ पतित:पतङ्गमो-
यथा नृसिंहौजसि सोऽसुरस्तदा ।

यस्मिन्। भ्रूकुटीयुतेन मुखेनोल्वनं गिरिकन्दराङ्गतं प्रसारितं चास्यं नासा च यस्मिन् हनोर्भेदेन विभक्तत्वेन ॥ ७।८।२०-२१ (९).

दिवीति। अदीर्घा पीवरा च ग्रीवा गल: उरुविशालं वक्ष:स्थलञ्च यस्मिन्। अल्पं कृशं मध्यमं मध्यभाग:। तनुरुहैर्लोमादिभि:। छुरितं मिश्रितम्। विष्वक् समन्तात्। भुजा एवानीक शतानि सैन्यशतानि यस्य ॥ ७।८।२१-२२ (१०)

दुरासदमिति। निजं वज्रादि। इतरत्खङ्गादि। प्रवेकं उत्तमं। अयं नृसिंह:। अनेन समुद्यतेन। मम किं न किमपीत्यर्थ:। ७।८। २२-२३ (११)

एवमिति। अभिमुखमागत: ॥ ७।८।२३ (१२)

न तद् विचित्रं खलु सत्त्वधामनि,
स्वतेजसा योऽनुपुराऽपिवत्तमः ॥१३
ततोऽभिपद्याभ्यहनन्महासुरो-
रुषा नृसिंहं गदयोरुवेगया ।
तं विक्रमन्तं सगदं गदाधरो-
महोरगं तार्क्ष्यसुतो यथाग्रभीत् ॥१४॥
स तस्य हस्तोत्कलितस्तदा सुरो-
विक्रीड़तो यद्वदहिर्गरुत्मतः ।

अलक्षित इति—स च नृसिंहस्य ओजसि तेजोराशौ पतितः सन्नलक्षितः। अग्नाविव पतङ्गः। तत्तथाविधं तेजो वैभवम्। सत्वधामनि विष्णौ। यतोऽसौ पुरा सृष्टयादौ तमः। प्रलयान्धकारम्। (१) "आसीदिदं तमोभूतं अप्रज्ञातमलक्षणम्। अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिवसर्व्वतः" इति वचनात्तदा तमः सद्भावः॥ ७।८।२४ (१३)

तत इति अभिपद्य अभ्यपतत्। किञ्चिदभिमुखमागत्य पुनराजगाम। दयाविशिष्टः। तं दैत्यं विक्रमं कुर्व्वाणम्। गदाधरो नृसिंहः। तार्क्ष्यसुतो गरुड़ोऽग्रभीत्॥ (१) "ग्रहेर्भश्छन्दसी"ति भकारः। अप्रयासेन ग्रहणम्। दृष्टान्तेन व्यंजितम्॥ ७।८।२५ (१४)

स इति—उत्कलित उन्मुक्तः। तदुत्कलनमसाधुममन्यन्त। हृतौकसो हृतस्थानाः। घनामिवाः। छदा अपवारणानि येषां ते

---

(१) मनुः १।५ श्लोकः।

असाध्वमन्यन्त हृतौकसोमरा-
घनच्छदा भारतसर्व्व धिष्ण्यपाः ॥१५॥
तं मन्यमानो निजवीर्य्य शङ्कितम्,
यद्धस्तमुक्तो नृहरिं महासुरः।
पुनस्तमासज्जत खड्गचर्म्मणी,
प्रगृह्य वेगेन गतश्रमो मृधे ॥१६॥
तं श्येन वेगं शतचन्द्रवर्त्मभि-
श्चरन्तमच्छिद्रमुपर्य्यधो हरिः।
कृत्वाट्टहासं खरमुत्स्वनोल्वणम्,
निमीलिताक्षं जगृहे महाजवः ॥१७॥
विष्वक् स्फुरन्तं ग्रहणातुरं हरि-
र्व्यालो यथाखुं कुलिशाक्षतत्वचम्।
द्वार्य्यूरुमापात्य ददार लीलया,
नखैर्यथाहिं गरुड़ो महाविषम् ॥१८॥

तथा। माऽस्मानद्राक्षीदिति भयम्। धिष्णपाः लोकपालाः। हे भारत! परीक्षित् ॥ ७।८।२६ (१५)

तमिति। स्पष्टं ॥ ७।८।२७ (१६)

तमिति—तं नृसिंहम्। यत् यस्मात्तं दैत्यं श्येनस्येव वेगो यस्य। शतचन्द्रं फलकं। अच्छिद्रं अलक्ष्यमाणावकाशं यथास्या-त्तथोपर्य्यधश्च सञ्चरन्तम्। उच्चहासेन स्वकृतेन उल्वणम् ॥ ७।८। २८ (१७)

संरम्भदुष्प्रेक्ष्य करालोचनो-
व्यात्ताननान्तं विलिहन् स्वजिह्वया ।
असृग् लवाक्तारुणकेशराननो-
यथान्त्रमाली द्विपहत्यया हरिः ॥१९॥
नखाङ्कुरोत्पाटितहृत्सरोरुहम्,
विसृज्य तस्यानुचरानुदायुधान् ।
अहन् समन्तान्नखशस्त्रपार्ष्णिभि-
र्दोर्दण्डयूथोऽनुपथान् सहस्रशः ॥२०॥
सटावधूता जलदाः परापतन्,
ग्रहाश्च तद्दृष्टि विमुष्टरोचिषः ।

विष्वगिति । ग्रहणेनातुरं व्यग्रम् व्यालो यथेति ग्रहणे दृष्टान्तः ॥ ७।८।२९ (१८)

संरम्भेति । संरम्भेन संग्रामेण दुःप्रेक्ष्ये कराले लोचने यस्य स तथा । व्यात्तस्य प्रसारितस्याननस्यान्तं सृक्किरूपम् । असृजो रुधिरस्य लवैर्बिन्दुभिः अक्तानि विलिप्तानि । अतएवारुणानि केशराण्याननञ्च यस्य । यथा हरिः सिंहो द्विपस्य गजस्य हत्यया हननेन ७।८।३० (१९)

नखाङ्कुरेति । नखाङ्कुरोत्पाटितं हृत्सरोरुहं यस्य स तं । विसृज्याहनत् । हतवान् । पार्ष्णिर्गुल्फाधोभागः । दोर्दण्डानां यूथं सङ्घो यस्मिन् । अनुपथान् अनुचरागतस्यानुगामिनः ॥ ७।८। ३१ (२०)

अम्भोधय: श्वासहता विचुक्षुभु-
र्निर्ह्रादभीता दिगिभा विचुक्रुशु: ॥२१॥
द्यौस्तत्सटोत्क्षिप्त विमानसङ्कुला,
प्रोत्सर्पत क्ष्मा च पदाभिपीड़िता: ।
शैला: समुत्पेतुरमुष्यरंहसा,
तत्तेजसा खं ककुभो नरेजिरे ॥२२॥
तत: सभायामुपविष्टमुत्तमे,
नृपासने संभृत तेजसं विभुम् ।
अलक्षित द्वैरथमत्यमर्षणम्,
प्रचण्डवक्त्रं न बभाज कश्चन ॥२३॥
निशम्य लोकत्रयमस्तकज्वरम्,
तमादिदैत्यं हरिणाहतं मृधे ।
प्रहर्षवेगोत्कलितानना मुहु:,
प्रसूनवर्षैर्ववृषु: सुरस्त्रिय: ॥२४॥

सटेति। सटाभि:स्कन्धस्थै: केशैरवधूता: पराहता: परापतन् दूरे पतिता: । ग्रहा: सूर्य्यादय: ॥ ७।८।३३ (२१)

द्यौरिति। द्यौ: स्वर्ग: । तत्सटाभि: । उत्क्षिप्तैरूर्द्ध्वं गमितै: विमानै: सङ्कुला सम्बन्धा प्रोत्सर्पत प्रकर्षेणोर्द्ध्वं गता। क्ष्मा पृथिवी। अमुष्य नृसिंहस्य। रंहसा वेगेन ॥ ७।८।३३ (२२)

ततो बधानन्तरम्। अलक्षितं द्वाभ्यां रथाभ्यां निर्वृत्तं यु(यु)द्धम्। अदृष्टप्रतिभटमित्यर्थ: ॥ ७।८।३४ (२३)

निशम्येति। उत्कलितं उत्फुल्लम् ७।८।३५ (२४)

तदा विमानावलिभिर्नभस्तलम्,
दिदृक्षतां सङ्कुलमासनाकिनाम् ।
सुरानका दुन्दुभयोऽथजघ्निरे,
गन्धर्वमुख्या ननृतुर्ज्जगुः स्त्रियः ॥२५॥

शिशुपालः ।

इत्थं सभाजितं वीक्ष्य सर्वे प्राञ्जलयो जनाः ।
नमो जयेति नेमुस्तं निपेतुः पुष्पवृष्टयः ॥२६॥

इत्थं निशम्य दमघोषसुतः स्वपीठा-
दुत्थाय कृष्णगुणवर्णनजातमन्युः ।
उत्क्षिप्य बाहुमिदमाह सदस्यमर्षी,
संश्रावयन् भगवते परुषाण्यभीतः ॥२७॥

ईशो दुरत्ययः काल इति सत्यवती श्रुतिः ।
वृद्धानामपि यद्बुद्धि र्बालवाक्यै र्विभिद्यते ॥२८॥

नाकिनो देवाः । हिरण्यकशिपुः प्रह्लादम् ॥ ७।८।३६ (२५)

इत्थमिति । इत्थं राजसूयाग्रपूजया सभाजितं सत्कृतम् नमो जयेति वदन्तः । तं कृष्णम् ॥ १०।७४।२९ (२६)

इत्थमिति । इत्थं "अर्हति ह्यच्युतः श्रैष्ठ्य"मित्यादि सहदेव-वाक्यम् । निशम्यश्रुत्वा । दमघोषसुतः शिशुपालः । स्वपीठात् स्वासनात् भगवते भगवदर्थं तमुद्दिश्येत्यर्थः । अमर्षीति स्थायिनः क्रोधस्योक्तिः । गुणवर्णनजातमन्युरिति मत्सरस्य-विभावस्य । उत्क्षिप्यबाहुमित्यनुभावस्य सञ्चारिणस्सूचा ॥ १०।७४।३० (२७)

ईश इति । श्रुतिः प्रसिद्धिः । वृद्धानां भीष्मादीनां । बालः

यूयं पात्रविदां श्रेष्ठा मा मन्ध्वं बालभाषितम् ।
सदसस्पतयः सर्वे कृष्णो यत् सम्मतोऽर्हणे ॥२९॥
तपो विद्याव्रतधरान् ज्ञानविध्वस्तकल्मषान् ।
परमर्षीन् ब्रह्मनिष्ठान् लोकपालैश्च पूजितान् ॥३०॥
सदस्पतीनतिक्रम्य गोपालः कुलपांसनः ।
यथा काकः पुरोडाशं सपर्य्यां कथमर्हति ? ॥३१॥
वर्णाश्रमकुलापेतः सर्वधर्म्मवहिष्कृतः ।
स्वैरवर्त्ती गुणैर्हीनः सपर्य्यां कथमर्हति ॥३२॥

सहदेवः ॥ १०।७४।२१ (२८)

यूयमिति। कृष्णोऽर्हणे सम्मत इति यद् बालभाषितं। मामन्ध्वं नमन्यध्वम् सदसस्पतयः सभापतयः ॥ १०।७४।२२ (२९)

तप इति। कृष्णादीनतिक्रम्य १०।७४।२३ (३०)

सदसस्पतीति। गोपालो वल्लभः। सपर्य्यां पूजां कथमर्हति न कथमपीत्यर्थः। वस्तुतः गाव इन्द्रियाणि तासां पालोऽधिष्ठाता। कुलं वंशम् पांसयति मलिनं करोति इति कुलपांसनः। (१) विन्मतोर्लुगिति॥ मतुपो लुक्, टेरित्यकारलोपः। तत्त्वतस्तु कुलपान् (कुत्सितं लपन्तीति कुलपान्) कुत्सितवाचः। अंसयति विभाजयति। पृथक्करोति निराकरोतीति कुलपांसनः। काको वायसः। अथवा अकं पापं दुःखम् च तत्र अको वक्रगामी तन्नाशक इत्यर्थः। (२) "अक वक्रगताविति" भुवा (भौवा)दौ पठ्यते ॥ १०।७४।२४ (३१)

वर्णेति। सर्व्वधर्म्मेभ्यो वहिष्कृतम् कारणं यस्य यत् सर्वधर्मेभ्यो

---

(१) पाणिनिः ५।३।६५ सूः।

(२) पाणिनीय धातु पाठो द्रष्टव्यः।

ययातिनैषां हि कुलं शप्तं सद्भिर्बहिष्कृतम् ।
तथा पानरतं शश्वत् सपर्य्यां कथमर्हति ॥३३॥
ब्रह्मर्षि सेवितान् देशान् हित्वैतेऽब्रह्मवर्च्चसम् ।
समुद्रं दुर्गमाश्रित्य बाधन्ते दस्यवः प्रजाः ॥३४॥
एवमादीन्यभद्राणि बभाषे नष्टमङ्गलः ।
नोवाच किञ्चिद्भगवान् यथा सिंहः शिवारुतम् ॥३५॥
ततः पाण्डुसुताः क्रुद्धा मत्स्य कैकेयसृञ्जयाः ।
उदायुधाः समुत्तस्थुः शिशुपालजिघांसवः ॥३६॥
ततश्चैद्यस्त्वसम्भ्रान्तो जगृहे खड्गचर्म्मणी ।
भर्त्सयन् कृष्णपक्षीयान् राज्ञः सदसि भारत ॥३७॥
तावदुत्थाय भगवान् स्वान् निवार्य्य स्वयं रुषा ।
शिरः क्षुरान्तचक्रेण जहार पततो रिपोः ॥३८॥

न लभ्यते तत्फलमयं लम्भयतीत्यर्थः ॥ स्वैरवर्त्ती ईश्वरत्वात् । गुणैर्हीनश्चिन्मात्रत्वात् । अर्थान्तरन्तु वक्रत्वं (वक्तव्यम्) ॥ १०।७४।३५(३२)

ययातीति स्पष्टं ॥ १०।७४।३६ (३३)

ब्रह्मर्षीति स्पष्टम् ॥ १०।७४।३७ (३४)

एवमिति स्पष्टं । मङ्गलं तच्छरीरारम्भकं पुण्यं यस्य स तथा। शिवारुतं श्रुत्वेति शेषः ॥ १०।७४।३८ (३५)

तत इति । उदायुधाः उद्यतास्त्राः ॥ १०।७४।४१ (३६)

तत इति । हे भारत ! परीक्षित् ॥ १०।७४।४२ (३७)

तावदिति । स्वान् भीमादीन् । क्षुरवत् अन्तो यस्य । (आ)पततः आगच्छतः ॥ १०।७४।४३ (३८)

चैद्यदेहोत्थितं ज्योतिर्वासुदेवमुपाविशत् ।
पश्यतां सर्वभूतानां उल्केव भुविखाच्च्युता ॥३९॥

इति श्रीवोपदेवकृते मुक्ताफले विष्णुभक्तानां
रौद्ररसो नाम चतुर्द्दशोऽध्यायः ॥

एवं रौद्ररसेन भजन्तो भगवत्सायुज्यफलं भवतीत्याहुः चैद्ये ति । खात् आकाशात् । शुकः राजानम् ॥ १०।७४।४५ (३९)

इति हेमाद्रिविरचितायां कैवल्यदीपिकायाम् विष्णुभक्तानां
रौद्ररसो नाम चतुर्द्दशोऽध्यायः ॥१४॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

विष्णुभक्तानां भयानकरसः ।

भयानकरसे कंसः ।

धनुषो भज्यमानस्य शब्दः खं रोदसी दिशः ।
पूरयामास यं श्रुत्वा कंसस्त्रासमुपागमत् ॥१॥
दीर्घप्रजागरो भीतो दुर्निमित्तानि दुर्मतिः ।
बह्वन्यचष्टोभयथा मृत्योर्दौत्यकराणि च ॥२॥
हतं कुवलयापीड़ं दृष्ट्वा तावपि दुर्जयौ ।
कंसो मनस्यपि तदा भृशमुद्विविजे नृप ! ॥३॥

अथ पिशाचादि विकृतस्वरश्रवण-तद्दर्शन-स्वजन-बन्धुबधादि-दर्शनश्रवण-शून्यगृहारण्यगमनादिविभावम् । करकम्पचलदृष्टि-निरीक्षणहृदय-पादस्पन्दन-शुष्कोष्ठकण्ठत्वङ्मुखवैवर्ण्य-स्वरभेदाद्यनुभावं, शङ्कापस्मार-मरणत्रास चापल्यदैन्यमोहादि व्यभिचारिणं लोकिनि च प्रकृतिषु स्वाभाविकमुत्तमेपुक्तकन्। भयानकं रसमाह भयानकेति। धनुष इत्यादौ भज्यमानस्य त्रयं व रोदसीति भू-द्यावी यं शब्दम् ॥ १०।४२।१८ (१)

दीर्घेति । दीर्घः प्रजागरो निद्राक्षयो यस्य स तथा । अचष्ट अपश्यत् । उभयथा स्वप्ने जागरे च । दौत्यं दूतत्वम् ॥ १०।४२।२७(२)

हतमिति । तौ रामकृष्णौ उद्विविजे उद्विग्नोऽभूत् । हे नृप ! परीक्षित् । शुकः राजानम् ॥ १०।४३।१८ (३)

तं खड्गपाणिं विचरन्तमाशु,
श्येनं यथा दक्षिणसव्यमम्बरे।
समग्रहीद् दुर्विषहोग्रतेजा-
यथोरगं तार्क्ष्यसुतः प्रसह्य॥४॥
प्रगृह्य केशेषु चलत्किरीटम्,
निपात्यरङ्गोपरितुङ्गमञ्चात्।
तस्योपरिष्टात् स्वयमब्जनाभः,
पपात विश्वाश्रय आत्मतन्त्रः॥५॥
सनित्यदोद्विग्न-धिया तमीश्वरम्
पिबन्नदन्वा विचरन् स्वपन् श्वसन्।

तमिति। तं कंसं दक्षिणसव्यं दक्षिणतः सव्यतश्च विचरन्तम्। दुर्विषहं कतिदुःसहम्। अतएव उग्रं तेजो यस्य स तथा। तार्क्ष्य-सुतोऽपि दुर्विधान् सर्वान् हन्तीति दुर्विषहा:॥ १०।४४।३६ (४)

प्रगृह्येति। चलत्किरीटं कंसं,तुङ्गात् उच्चान्मञ्चात् रङ्गोपरि(स्वयं) निपात्य तस्योपपि स्वयं पपात। अब्जनाभः इन्द्रनीलोज्ज्वलत्वात्। विश्वाश्रय इत्यनेन गुरुत्वप्रकर्षादुपरिपातमात्रेण कंसस्य गतासुत्व-मुक्तम्। ननु चक्रादिभिरहत्वा किमित्येवमेव हत इत्याह आत्मेति। अत्र च कंसस्य नारदादिभ्यो भगवत्कर्त्तृकवधश्रवणात् उत्पन्नाभीः स्थायिभावो भीत इत्यत्रोक्तः॥ १०।४५।३७ (५)

तस्य च धनुषः शब्दश्रवणदुर्निमित्तं गजवधदर्शनादय उद्दीपन-विभावाः। दीर्घप्रजागरादयोऽनुभावाः। त्रासोद्वेगौ च सञ्चारिणौ। अथ भयानकरसेन भजतः फलमाह। स इति। सः कंसः।

ददर्श चक्रायुधमग्रतो यत-
स्तदेव रूपं दुरवापमाप ॥६॥

दुर्वासाः ।

संसदह्यमानोऽजितशस्त्रवह्निना,
तत्पादमूले पतितः सवेपथुः ।
आहाच्युतानन्त सदीप्सित प्रभो !
कृतागसं माऽव हि विश्वभावन ॥७॥
अजानता ते परमानुभावम्,
कृतं मयाघं भवतः प्रियाणाम् ।
विधेहि तस्यापचितिं विधात-
र्मुच्येत यन्नाम्न्युदिते नारकोऽपि ॥८॥

नित्यदा सर्वकालं उद्विग्नधिया विशिष्टः। यदेव पानाद्यवस्थासु ददर्श। तदेवाप फलम्, फलकीर्त्तनस्य च प्रकरणपर्य्यन्ते समुचितत्वेऽपि भीरुभक्तेषु कंसस्यैव मुख्यत्वादत्रैव तत् कृतम् ॥ १०।४४।३९ (६)

स इति। स दुर्वासाः। अजितस्य शस्त्रं चक्रम्। विष्णुनाम्बरीषरक्षार्थं स्वचक्रं प्रहितम्। तस्याजितस्य पादमूले स वेपथुः सकम्पः। कृतागसं कृतापराधम्। मा मां अव रक्ष। हे विश्वभावन। विश्वं भावयसि सत्तां (तां) लम्भयसि। तथा (यद्वा) भावयसि रक्षयसीति ॥ ९।४।६१ (७)

अजानतेति। अघं दुःखं। कृत्योत्पादनरूपां। प्रियाणां ह्यम्बरीषादीनाम्। बहुवचनमत्राम्बरीषस्य पुत्रकलत्रादिविवक्षया। तेऽपि ह्यम्बरीषसम्बन्धाद् भगवत्प्रियाः। अपचितिं निस्तारम्। यस्य

पाहि पाहि महायोगिन् देव देव जगत्पते ! ।
नान्यं त्वदभयं पश्ये यत्र मृत्युः परस्परम् ॥९॥

कुन्ती ।

यथा हृषीकेश खलेन देवकी,
कंसेन रुद्धाति चिरं शुचार्पिता ।
विमोचिताहञ्च सहात्मजा विभो !
त्वयैव नाथेन मुहुर्विपद्गणात् ॥१०॥
अप्यद्य नस्त्वं स्वकृते हित प्रभो !
जिहाससि स्वित् सुहृदोऽनुजीविनः ।
येषां न चान्यद् भवतः पदाम्बुजात्,
परायणं राजसु योजितांऽसाम् ॥११॥

तव नाम्नु रदिति किं पुनस्त्वयि(पि) दृष्ट इत्यर्थः । अत्र दुर्वाससः स्ववधाशङ्कयं स्थायी भावः । दह्यमानत्वमुद्दीपनविभावः । पादपतनं वेपथुरच्यु तेत्याक्रन्दनं चानुभावः ॥ ९।४।६२ (८)

पाहीति । अथ स्वजनवधशङ्का-विभावं भयमाह । उत्तरेत्यादि । हे देव कृष्ण ! यत्र यस्मिन् । अत्र पाहि पाहीत्यनेन स्वपुत्रवधदर्शन-मुत्तरयाव्यक्तीकृतम् ॥ १।८।९ (९)

यथेति । यथा यथावच्चकारेणैवोपमार्थस्य लब्धत्वात् । मुहु-र्विपद् गणादिव्यतिरेकः ॥ १।८।२३ (१०)

अपीति । हाव्याश्रयाणां निषेधयति । अपि अहो जिहा-ससि स्वान् हातुमिच्छसि । किञ्च वयं हि सुहृदोऽनुजीविनश्च । त्वं स्वकृते हितः स्वस्मिन् आत्मीये कृतमीहितमभिलषितं येन स तथा ।

प्रह्लादः ।

त्रस्तोऽस्म्यहं कृपणवत्सल दुःसहोग्र-
संसार चक्रकदनाद् ग्रसतां प्रणीतः ।
बद्धः स्वकर्मभिरुशत्तम तेऽङ्घ्रि, मूलम्,
प्रीतोऽपवर्ग शरणं ह्वयसे कदानु ॥१२॥
यस्मात् प्रिया प्रियवियोगसयोग जन्म-
शोकाग्निना सकल योनिषु दह्यमानः ।
दुःखौषधं तदपि दुःखमतद्धियाहम्,
भुमन् भ्रमामि वद मे तव दास्य योगम् ॥१३॥
सोऽहं परस्य सुहृदः परदेवताया-
लीलाकथा स्तव नृसिंहविरिञ्चगीताः ।

स्वजनस्य कामान् पूरयसीत्यर्थः । राजसु क्षत्रियेषु सुयोजितं सुष्ठु, योगं नीतम् । अंहः पापं कर्म यैस्ते तथा । कुन्ती श्रीकृष्णम् ॥ १।८।२७ (११)

त्रस्तोऽस्मीत्यादि । हे उशत्तमनृसिंह ! कदनं दुःखम् । ग्रसतां मध्ये प्रणीतः प्रक्षिप्तोऽहं स्वकर्मभिः । ते अङ्घ्रिमूलम् प्रति कदा आह्वयसे आह्वयसि ॥ किम्भूतं अपवर्गं मुक्तिरूपम् । शरणं शरणम् । हे भुमन्, अस्मिन् प्रपञ्चोपाधौ तयाऽहं भ्रमामि । अतस्त्वद्दास्य-योगं वद ॥ ७।९।१६ (१२)

यस्मादिति । प्रिय विप्रयोगजन्मना अप्रिय संयोगजन्मनाच शोकाग्निना दह्यमानः यद् दुःखौषधम् । तदपि दुःखं तत् सम्पादनस्य दुःखात्मकत्वात् ॥ ७।९।१७ (१३)

अञ्जःस्तितर्म्यहं नु गृणन्गुणविप्रयुक्तो-
दुर्गाणि ते पदयुगालय हंस सङ्गः ॥१४॥
बालस्य नेह शरणं पितरौ नृसिंह-
नार्त्तस्य चागद मुदन्वति मज्जतो नौः।
तप्तस्य तत्प्रति विधिर्य इहाञ्जसेष्ट-
स्तावद्विभो तनुभृतां त्वदुपेक्षितानाम् ॥१५॥
कुत्राशिषः श्रुतिसुखा मृगतृष्णि रूपाः
क्वेदं कलेवर मशेष रुजां विरोहः।

ननु दास्ययोगस्य किं फलं तत्राह। सोहमिति। हे नृसिंह! गुणैर्ज्ञानादिभिर्विप्रयुक्तो हीनस्तवकथाः। पुनः पुनर्गृणन्नञ्जसा दुर्गाणि तितर्म्मि तरामि प्रियत्वात् सुखसेव्यत्वम्। सुहृत्त्वा दुपकर्त्तृकत्वं देवतात्वादुपकारसमर्थत्वम्। विरिञ्चिगीता इति सदनुष्ठितोऽयं मार्ग इत्युक्तम्। ते पदयुगलमालयः आश्रयो येषां हंसानां योगिनां तेषां सङ्गो यस्य स तथा। तत्सङ्गाद्धि कथा निर्वाहः॥ ७।९।१८ (१४)

ननु दुःखस्य प्रतीकारः क्रियताम् किन्दास्येनेत्यत आह। बालस्येति। हे नृसिंह! इहलोके यः पदार्थ इहदुःखे शरणम् रक्षिता इष्टः सम्मतः सत्व (तु)दुपेक्षितानां अञ्जः(ञ्जः)निश्चितं न भवत्येव। तावदववारणे तस्यैव प्रपञ्चः। बालस्येत्यादि। आर्त्तो रोगी। अगदमौषधम्। तत्प्रतिविधि स्तत्प्रतीकारः॥ ७।९।१९ (१५)

ननु विरक्तं दुःखं न बाधते ऽतो विरक्तेन भवितव्यमिति चेत्तत्राह। कुत्रेति। आशिषो विषया मृगतृष्णिकारूपाः। मरीचिकावभासाः। तथाहि—मृगतृष्णारविरश्मिरूपापि जलरूपाव-

निर्व्विंद्यते न तु जनो यद्पीति विद्वान्,
कामानलं मधुलवैः शमयन् दुरापैः ॥१६॥
क्वाहं रजः प्रभव ईश तमोऽधिकेऽस्मिन्,
जातः सुरेतर कुले क्व तवानुकम्पा ।
न ब्रह्मणो न तु भवस्य नवै रमाया-
यन्मेऽर्पितः शिरसि पद्मकरः प्रसादः ॥१७॥
नैषा परावरमतिर्भवतो ननु स्याज्-
जन्तोर्यथात्म सुहृदो जगतस्तथापि ।
संसेवया सुरतरोरिव ते प्रसादः,
सेवानुरूप मुदयो न परावरत्वम् ॥१८॥

भासते। तथा विषयादुःखरूपा अपि सुखरूपा इव दृश्यन्त इति भावः। विरोहः प्ररोहः स्थानम्। यदपि यद्यपि इति विद्वान् एवञ्चेति। तथापि न निर्विंद्यते न विरज्यते। कामानलमिच्छाग्निं मधुतुल्यत्वाद् मधुसुखम् तस्यलवैर्ल्लंशैः ॥ ७।९।२५ (१६)

कृपल वत्सल इत्युक्तम् तदेव दर्शयति। क्वाहमिति। रजः प्रभवो रजोऽधिकारः। सुरेतरा दैत्याः। क्वासाऽनुकम्पा यन्मे शिरसि पद्मकररूप प्रसादोऽर्पितः। ब्रह्मादिभि स्त्रिभिः षष्ठ्यन्तैः। पुत्रमित्रकलत्रेष्वपि प्रेमपात्रेष्वपि नैवंविधं प्रसादः क्वतः पूर्व्वो भवतीति उक्तम् ॥ ७।९।२६ (१७)

ननु कृपालुश्चेत् कथं फलवैषम्यं तत्राह। नैषेति। हे भगवन्! एषा परावरमतिः अयमुत्तमः अयमधम इति बुद्धिर्जन्तोर्यथा क्लेशकर्म्माद्युपेतस्य त्वं हि जगत आत्मना स्वेनैव सुहृत्। न तु निमित्त-

एवं जनं निपतितं प्रभवाहि कूपे,
कामाभिकाम मनुयः प्रपतन् प्रसङ्गात्।
कृत्वात्मसात् सुरर्षिणा भगवान् गृहीतः,
सोऽहं कथं नु विसृजे तव भृत्यसेवाम्॥१९॥
मत् प्राणरक्षण मनन्त पितुर्वधश्च,
मन्ये स्वभृत्य ऋषिवाक्य मृतंविधातुम्।
खड्गं प्रगृह्य यदवोचदसद्विधित्सु-
स्त्वामीश्वरोमदपरोऽवतु कं हरामि॥२०॥
नैतन्मन स्तव कथासु विकुण्ठनाथ!
संप्रीयते दुरित दुष्ट मसाधु तीव्रम्।

वशात्। तथापि सेवकस्यैव तत्फलम्। तच्च सेवानुरूपम्। न तु परावरत्वमुदये फले कारणम्। एतच्च सुरतरौ दृष्टम्। स हि पत्त-पातहीनोऽप्युपसर्पतामेव यथाफलं प्रसूते न तु दूरस्थानाम्। सेवाकृतं वैषम्यम् फलतीति कृपालुत्वं अतो न विरोध इत्यर्थः॥ ७.९।२७ (१८)

तर्ह्र (दु)र्त्तसेवापि फलदेत्याह एवमिति। प्रभवाहि कूपे संसारे। कालसर्पकूपे पतितं जनमनुजनेन सहप्रसङ्गात्। प्रयतम् सुरर्षिणा नारदेन। उद्धृतः कामाभिकामं विषयाभिलाषिणाम्॥ ७।९।२८ (१९)

यदिति। स्वभृत्यो हिरण्यकशिपुः स एव ऋषिः तस्य वाक्यं ऋतं सत्यं सत्यं कर्त्तुं इति प्रकृतिभावः। किन्तद्वाक्यं यदसद्विधित्सुर्मां जिघांसुरवोचत्। अहन्ते कथं शिरोहरामि। यदन्योय ईश्वरोऽस्ति सत्वामवत्विति॥ ७।९।२९ (२०)

कामातुरं हर्ष शोकभयैषणार्त्तम्,
तस्मिन् कथं तव गतिं विमृशामि दीनः ॥२१॥
जिह्वैकतोऽच्युत विकर्षति मावितृप्ता,
शिश्नोऽन्यत स्त्वगुदरं श्रवणं कुतश्चित् ।
घ्राणोऽन्यत श्चपलदृक् क्व च कर्म्मशक्ति-
र्बह्व्यः सपत्न्य इव गेह पतिं लुनन्ति ॥२२॥
एवं स्वकर्म्म पतितं भववैतरण्या-
मन्योन्य जन्म मरणाशन भीत भीतम् ।
पश्यन् जनं स्वपर विग्रह वैरमैत्रम्,
हन्तेति पारचर पीपृहि मूढमद्य ॥२३॥

ननु तथापि किन्दाख्येन मत्स्वरूपमात्मनि विमृश्य त्वां तत्राह । नैतदिति । तव कथासु न प्रीयते नतु तुष्यति । यतो दुरितैः पापैर्दुष्टम् अतएव तीव्रम् । यथा तथा असाधु एषणाः पुत्त्रैषणाद्या-र्त्तस्तस्मिन् कथं तवगतिं स्वरूपम् विमृशामि ॥ ७।९।३९ (२१)

एषणार्त्ततामेवाह । जिह्वेति । मामां अतृप्ता क्षुधिता । घ्राणो नासाग्रसञ्चारीवायुः । अन्यतो गन्धः दृक् चक्षुः । कर्म्मशक्तिः कर्म्मेन्द्रियाणि ॥ ७।९।४० (२२)

इदानीं सर्वार्थं प्रार्थयते श्लोकद्वयेन । एवमिति । हे पारचर ! परतीरस्थ भववैतरण्यां संसारप्रवाहे पतितं जनमित्येवं पश्य । यथा मां कृपया पश्यसि तथेत्यर्थः । पिपृहि कृपावलोकेन पालयेत्यर्थः ॥ ७।९।४१ (२३)

कोऽन्वत्र तेऽखिल गुरो भगवन् प्रयास-
उत्तारणेऽस्य भव संभव लोपहेतोः।
मूढ़ेषु वै महदनुग्रह आर्त्त बन्धो !
किन्तेन ते प्रियजनाननु सेवतां नः ॥२४॥

श्रीसदस्याः।

उत्पत्त्यध्वन्यशरण उरुक्लेशदुर्गेऽन्तकोग्र-
व्यालान्विष्टे विषय मृगतृष्यात्मगेहोरु भारः।
द्वन्द्व श्वभ्रे खल मृगभये शोकदावेऽज्ञसार्थः,
पादौकस्ते शरणद कदा याति कामोपसृष्टः ॥२५॥

कोऽन्वत्रेति। अन्योऽन्यं परस्परम्। जन्मादिभ्यो भीतं कालाच्च भीतं स्वपरविग्रहयोः शरीरयोर्यथासम्भवं वैरमेव यस्य तम्। अस्य जगतः भवसम्भवलोपाः सृष्टिस्थितिलयाः महतामनुग्रहश्च मूढ़ेषु। ननु किमन्यप्रसङ्गेन त्वां तावदुत्तारयिष्यामीति चेत्तत्राह। तेन मोचेण किं न किमपीत्यर्थः। वयं तद्भृत्यसेवयैव कृतार्था इत्यभिप्रायः। तत्र च त्रस्तोऽस्मीत्येतदारभ्य प्रकरणे एव भयानको रसः। प्रह्लादो नृसिंहम् ॥७।९।४२ (२४)

उत्पत्तीति। उत्पत्तिः संसारः। अशरणे रक्षकहीने। व्यालाः। अन्विष्टो दृष्टः (दष्टः) मृगतृड् मृगतृष्णा। आत्मा देहो गेहञ्च। उरुर्भारो यस्य द्वन्द्वानि हर्षविषादादीनि। श्वभ्रं गर्त्तः। मृगाः सिंहादयः। खलाः पण्डितम्मन्याः। तेषां सार्थः सङ्घः उपसृष्ट उपद्रुतः। कदा याति कोऽपि कदापि न याति। मार्गान्तरयति: तस्मादित्यर्थः। अत्र च घोर संसार दर्शनात्। सदस्येषु भयमुत्पन्नमिति शरण-

मुचुकुन्दः ।

चिर मिह वृजिनार्त्तस्तप्य मानोऽनुताप-
रवितृषषड़मित्रोलब्ध शान्तिः कथञ्चित् ।
शरणद समुपेत स्तत् पदाब्जं परात्मन् !
अभयमृतमशोकं पाहिमापन्नमीश ! ॥२६॥

रुद्रज्वरः ।

तप्तोऽहं ते तेजसा दुःसहेन,
शान्तोग्रेणात्युल्वणेन ज्वरेण ।
तावत् तापो देहिनां तेऽङ्घ्रि मूलम्,
नो सेवेरन् यावदाशानुबद्धाः ॥२७॥

नारदः ।

दृष्टं तवाङ्घ्रि युगलं जनतापवर्गम्,
ब्रह्मादिभिर्हृदि विचिन्त्य मगाधबोधैः ।

देत्यनेन व्यञ्जितम् । भीतानां हि शरणेच्छा । सदस्या भगवन्तम् ॥४।७।२८ (२५)

चिरमिति । वृजिनं दुःखम् । अनुतापैः पश्चात्तापैः । अवितृषः षट् इन्द्रियाण्यमित्राणि यस्य शंसुखरूपम् । अभयमद्वितीयत्वात् । ऋतमबाध्यत्वात् । अशोकमानन्दघनत्वात् । आपन्नं शरणागतम् । मुचुकुन्दः श्रीकृष्णम् ॥१०।५१।५७ (२६)

तप्तोऽमिति । शान्तः सन्नुग्रः शान्तोग्रः तेन शीतेनेत्यर्थः । रुद्रज्वरः श्रीकृष्णम् ॥१०।६३।२८ (२७)

एवं भयानक रसेन भजतोऽनिष्टहानि रिष्टाप्तिश्चस्यादित्याह ।

संसारकूपपतितोत्तरणावलम्बम्,
ध्यायं स्मराम्यनुगृहाण यथास्मृतिः स्यात् ॥२८॥

इति श्रीवोपदेवकृते मुक्ताफले विष्णुभक्तानां
भयानकरसो नाम पञ्चदशोऽध्यायः।

दृष्टमिति। यत्त्वाङ्घ्रियुगलं ध्यायेत् स्मरामीत्यतोऽन्यत् किं प्रार्थनीयमस्तीत्यभिप्रायः। जनानां समूहो जनता। तस्यापवर्गं कैवल्यम्। ब्रह्मानन्दादपि सुतरामभिलषणीयमित्याह। ब्रह्मादिभिरिति। मुक्तानां स्पृहणीयत्वं मुक्ता मुमुक्षूणान्तदाह। अगाधेति। यद्यपि मदङ्घ्रि दर्शनं परमपुरुषार्थजातञ्च तत्तथापि किञ्चिदाद्रियतामिति चेत्तत्राहानुगृहाणेति। स्मृतेर्विपरिलोपो माभूदित्यर्थः। फलकीर्त्तनार्थमेवास्यश्लोकस्येह पाठः। अन्यथा भयशङ्काया अभावादनर्थकः पाठः स्यान्नारदः श्रीकृष्णम् ॥१०।६९।१८ (२८)

इति हेमाद्रि विरचितायां कैवल्यदीपिकायां विष्णुभक्तानां
भयानकरसो नाम पञ्चदशोऽध्यायः समाप्तः॥

षोड़शोऽध्यायः ।

वीभत्सरसे पुरूरवाः ।

क्वायं मलीमसः कायो दौर्गन्ध्यद्यात्मकोऽशुचिः ।
क्व गुणाः सौमनस्याद्याह्यध्यासोऽविद्यया कृतः ॥१॥
पित्रोः किं स्वं नु भार्य्यायाः स्वामिनोऽग्नेः श्वगृध्रयोः ।
किमात्मनः किं सुहृदामिति योनावसीयते २॥
तस्मिन् कलेवरेऽमेध्ये तुच्छनिष्ठे विषज्जते ।
अहो सुभद्रं सुनसं सुस्मितञ्च मुखं स्त्रियाः ॥३॥

अथ हृद्यव्रण पूतिगन्ध कृमिकीटानां दर्शन श्रवणादिभावं अङ्ग संकोचहृल्लास नासा मुख विविक्त पानाच्छादन निष्ठीवनाद्यनुभावम् अपस्मारौग्रमोहमदादि व्यभिचारिणं जुगुप्सा स्थायिभावं विभत्स-समाह । विभत्सेति । क्वायमित्यादि । मलीमसो मलिनः । सौमनस्यं पुष्पतुल्यत्वम् । तच्चगन्धेन दौर्गन्ध्यादि व्यतिरेकात् । अध्यासः अतद्रूपे तद्रूप बुद्धिः (१) ॥११।२६।१८ (१)

पित्रोरिति । नावसीयते न निष्ठीयते । अत्र पित्रादीनां क्रमाज्जननोप क्रमादाह । भक्षणाधिष्ठानो दोप योगाः स्वत्वहेतवः ॥११।२६।१७ (२)

तस्मिन्निति । तस्मिन्निष्विते अमेध्ये अपवित्रे तुच्छेन अल्पेन

---

(१) "कोऽयमध्यासोनामेति स्मृतिरूपः परत्र पूर्वं दृष्टावभासः अतस्मिं स्तद् बुद्धि रित्यवोचाम" शारीरकभाष्यम् ।१।१।१। आध्यासोमिथ्याश्रमः अविद्या अज्ञानमिति यावत् ।

त्वङ्मांस रुधिर स्नायु मेदोमज्जास्थिसंहतौ।
विण्मूत्र पूये रमतां कृमीणां कियदन्तरम् ॥४॥
पुंस्त्र्यापहृतं चित्तं कोऽन्वन्यो मोचितुं प्रभुः।
आत्मारामेश्वरमृते भगवन्त मधोक्षजम् ॥५॥

अवधूतः।

देहो गुरुर्मम विरक्ति विवेक हेतुः,
बिभ्रत् स्म सत्त्व निधनं सततार्त्त्युदर्कम्।
तत्त्वान्यनेन विमृशामि यथा तथापि,
पारक्यमित्यवसितो विचराम्यसङ्गः ॥६॥

निष्ठानाशोऽस्येति तुच्छ निष्ठम्। विषज्जते विशेषात्सङ्गं करोति तदाह ॥११।२६।२० (३)

त्वगिति। अहो इत्यादि। विड़ादीनां त्रयाणां द्वन्द्वैकत्वम्। त्वगादीनां सप्तानां संहतिः सङ्घातो यस्मिन् विण्मूत्रपूये। तत्र रमतां प्राणिनाञ्च कृमीनाञ्च कियदन्तरं न कियदपीत्यर्थः ॥११।२६।२१ (४)

पुंश्चलो जर्व्वशी। नु अहो। आत्मनि स्वस्वरूपे सदानन्द घने। आरमन्ति सर्व्वकाल मभिव्याप्य क्रीड़न्ति मनोव्यापारयन्ति ये ते तथा। जीवन्मुक्ता इत्यर्थः। तेषामीश्वरं नित्यमुक्तत्वात्। अत्र कायमिति चेपार्थेण जुगुप्सा गम्यते। तस्या देहदोषा-उद्दीपन विभावाः। सञ्चारिणस्तूह्याः। जगुप्सायुक्तस्य चेतसो भगवद्विषयत्वाद् भक्तिरसत्वम्। ऐलः श्लोकाणाम् ॥११।२३।१५ (५)

देह इत्यादि। कुतोगुरुः यतो विरक्ति हेतुः। विरक्तिहेतुत्वं कुतः यतः सत्त्वनिधनम्। जन्मनाशौ बिभ्रदिति। उदर्कं उत्तर-कालफलम्। विवेकहेतुत्वमाह तत्त्वानीति। तत्त्वानि पुरुषादीनि

जायात्मजार्थं पशु भृत्य गृहाप्तवर्गान्,
पुष्णाति यत्प्रिय चिकीर्षया वितन्वन् ।
स्वान्ते सकृच्छ्रमवरुद्ध धनः सदेहः,
सृष्ट्वास्य बीज मवसीदति वृक्ष धर्म्मा ॥७॥
लब्ध्वा सुदुर्लभमिदं बहु सम्भवान्ते,
मानुष्यमर्थदमनित्य मपीह धीरः ।
तूर्णं यतेत न पतेदनुमृत्यु यावत्-
निःश्रेयसाय विषयः खलु सर्व्वतः स्यात् ॥८॥

यथा यथावत् । यद्यप्येवं यथापि पारोक्ष्यम् श्वसृगालादिभक्ष्यमिदमिति निश्चितोऽयम् । अतोऽसङ्गोममत्वहीनोऽहं विचरामि ॥११।९।२५ (६)

जन्मनाप्रवक्तामिवाह । जायेति । यस्य देहाभिमानेन आत्मनः प्रियचिकीर्षया वितन्वन् सम्पादयन् सन् पुष्णाति सकृच्छ्रं यथास्यात्तथा । अवरुद्ध मुपार्ज्जितं धनं येन । पुण्यपापे । अवसीदति क्लिश्यति । वृक्षधर्म्मः यथा वृक्षान्तर जनकं बीजं प्रसूय नश्यति । तथाऽयमित्यर्थः ॥११।९।२६ (७)

विवेकहेतुत्वं पुनराह लब्ध्वेति । मानुष्यं मनुष्यत्वम् । बहूनां-जन्मनामन्ते यद्यप्यनित्यं तथाप्यर्थदं मोक्षदं मोक्षादन्यस्यानर्थत्वात् । निःश्रेयसाय यतेत । अनुमृत्युः मृत्योः सम्मुखम् । ननु विषयार्थमेव प्रयततां किमन्येन अताह विषया इति । सर्व्वतो नरकादावपि सुलभत्वात् अत्र विभावादि (अलङ्कार) विवेक प्राग्वत् । अवधूत यदुम् ।११।९।२९ (८)

पिङ्गला।

सन्तं समीपे रमणं रतिप्रदम्
वित्तप्रदं नित्य मिमं विहाय।
अकामदं दुःख भयाधि शोक-
मोहप्रदं तुच्छ महं भजेऽज्ञा ॥९॥
अहो मयात्मा परितापितो वृथा,
साङ्केत्य वृत्त्याति विगर्ह्य वार्त्तया।
स्त्रैणान्नराद्दयार्थतृषोऽनुशोच्यात्,
क्रीतेन वित्तं रतिमात्मनेच्छता ॥१०॥

सन्तमिति। अहमज्ञा इमसात्मानं विहाय। अन्यं रमणं भजामि। सेव्यासेव्यत्व द्योतनाय द्वयोर्विशेषणानि। वित्तं विचारः "विद् विचारणे" *(२) इत्यस्य भावे निष्ठायां रूपम्। 'नुद विदेति' वा णत्वम्। मोहः भोगासङ्गाद्विवेकाभावः अज्ञ मेवाह अहो इत्यादि। चित्तम् पिङ्गला ॥११।८।२१ (९)

अहो इति। धर्म्मेण अति विगर्ह्यया वार्त्तया जीविकया दुर्लभस्य वस्तुनः प्राप्तौ सुखं भवति तदपि नास्तीत्याह। स्त्रैणा-दिति। स्त्रीणां वश्यान्नरान्न तु देवादित्यर्थः। न च वित्तमयो-अर्थेति। अर्थतृष्णायुतात् कृपणादित्यर्थः। न चैवं विधेनापि सह सदैव सम्भोगोऽस्तीत्याह। अनुशोच्यादिति। मृत्युग्रस्तादित्यर्थः।

---

(२) पाणिनीय गणपाठे। धातु प्रदीपकारश्च;—
वेत्तिरूपं विज्ञाने वित्ते विंद्द विचारणे।
विद्यते विद्सत्तायां लाभे विन्दति विन्दते ॥

यदस्थिभिर्निर्म्मित वंश वंश्य-
स्थूणं त्वचारोम नखैः पिनद्धम् ।
क्षरन्नवद्वार मगारमेतद्-
विण्मूत्रपूर्णं मदुपैति कान्या ॥११॥

मुचुकुन्दः ।

विमोहितोऽयं जन ईशमायया,
त्वदीयया त्वां न भजत्यनर्थदृक् ।
सुखाय दुःख प्रभवेषु सज्जते,
गृहेषु योषित् पुरुषश्च वञ्चितः ॥१२॥
लब्ध्वा जनो दुर्लभमत्र मानुषम्,
कथञ्चिदव्यङ्गमयत्नतोऽनघ ।

क्रीतेन विक्रीतेन आत्मना देहेन रतिं वित्तञ्चेच्छति। याऽहं त्वयेत्यर्थः ॥११।८।३२ (१०)

यदिति। यत्र विवेकात् पूर्वं वस्तुबुद्धिः तस्यैव विचार्य्यमाणत्वे वीभत्सतेत्याह यदित्यादि। एतदागारं गृहंमदन्या का उपैति न कापीत्यर्थः। एतत् किं यद् यदित्यादि। वंशा वेणवः वंश्यं तदाधारभूतं काष्ठं स्थूणाः स्तम्भाः। पिनद्धं बद्धम्। क्षरन्ति नव द्वाराणि यस्मिन् तत्। पिङ्गला स्वात्मानम् ॥११।८।३३ (११)

विमोहित इति। जनो योषित् पुरुषश्चेति द्विविधोजनः त्वदीयया मायया विमोहितो वञ्चितश्च विमोहितत्वादुचिते न प्रवर्त्तते। वञ्चितत्वादनुचिते प्रवर्त्तते च पदद्वयेनाह। अनर्थे प्रपञ्चेदृग् यस्य स तथा। दुःखस्य प्रभवो जन्म येषु तेषु ॥१०।५१।४५ (१२)

पादारविन्दं न भजत्यसन्मति-
र्गृहान्धकूपे पतितो यथा पशुः ॥१३॥
ममैषकालोऽजित निष्फलोगता-
राज्यश्रियोन्नद्धमदस्य भूपतेः।
मर्त्यात्मबुद्धेः सुतदार कोशभु-
ष्वासज्जमानस्य दुरन्तचिन्तया ॥१४॥
कलेवरेऽस्मिन् घटकुड्य सन्निभे,
निरूढमानो नरदेवइत्यहम्।
वृतोरथेभाश्व पदात्यनीकपैः-
र्गांपर्य्यटं स्त्वागणयन् सु दुर्म्मदः ॥१५॥
प्रमत्तमुच्चैरिति कृत्य चिन्तया-
प्रवृद्धलोभं विषयेषु लालसम्।

विमोहितत्वमेव पुनः प्रपञ्चयति लब्ध्वेति। कथञ्चित् कुतश्चित पुण्याद्व्यङ्गं अविकलं असति विषये मतिर्यस्य अहमपि तथेति द्वाभ्यामाह ॥१०।५१।४६ (१३)

ममेति। उन्नद्ध उत्कटः मदोगर्वः मर्त्ये देहे आत्मबुद्धिर्यस्य। कोषोऽर्थसञ्चयः। चिन्तया आसज्जमानस्यासङ्गंप्राप्यमानस्य ॥ १०।५१।४७ (१४)

कलेवर इति। अहमिति नरदेव इति च निरूढाभिमानो गां भुवं पर्य्यटन् त्वा त्वां अगणयत् दुर्म्मदोस्मीत्यर्थः दुर्म्मदानाञ्च कामभयं द्वाभ्यामाह ॥१०।५१।४८ (१५)

त्वमप्रमत्त सहसाभिपद्यसे,
क्षुल्लेलिहानोऽहि रिवाखुमन्तकः ॥१६॥
पुरा रथैर्हेम परिष्कृतै श्चरन्,
मतङ्गजैर्वानरदेव संज्ञितः ।
सएव कालेन दुरत्ययेन ते,
कलेवरोविट् क्रमि भस्म संज्ञितः ॥१७॥
निर्ज्जित्य दिक्चक्रमभूतविग्रहा-
वरासनस्थः समराजवन्दितः ।
गृहेषु मैथुन्य सुखेषु योषिताम्
क्रीड़ामृगः पुरुष ईशानीयते ॥१८॥
करोति कर्म्माणि तपः सुनिष्ठितो-
निवृत्तभोगस्तदपेक्षयाददत् ।

प्रमत्तेति इदं कलेदं करिष्यामीति चिन्तया प्रमादिनं उच्चै-रत्यर्थं लालसं कामिनं सावधानस्त्वं सहसा वेगेन। क्षुधालेलिहानः सृक्कभागम् अभिपद्यसे प्राप्नोसि ॥ १०।५१।४८ (१६)

परिष्कृतैर्भूषितैः। मतङ्गजा हस्तिनः। त्वया कालेन श्वादि भक्षिते विट्संज्ञा दग्धे भस्म संज्ञा, संज्ञित इति "तारकादित्वा" दितच् वा ॥१०।५१।५० (१७)

मनुष्यत्वेऽपि स्त्रीप्रसङ्गः काम्यधर्म्मानुष्ठानं वा जुगुप्सितमित्याह निर्ज्जित्यदिगितिद्वाभ्याम्। मैथुन्यं मिथुनस्य कर्म्म। नीयते नितरां इयते प्राप्यत इत्यर्थः ॥१०।५१।५१ (१८)

पुनश्च भूयास महं स्वराडिति,
प्रवृद्धतर्षो न सुखाय कल्पते ॥१९॥

जरासन्धबद्धराजानः।

त एव कृष्णाद्य गभीर रंहसा,
दुरन्तवीर्य्येण विचालिताःश्रियः।
कालेनतन्वा भवतोऽनुकम्पया,
विनष्टदर्पा श्चरणौ स्मराम ते ॥२०॥
अथो न राज्यं मृगतृष्णिरूपितम्,
देहेन शश्वत् पतता रुजां भुवा।

करोतीति। तपः सुनिष्ठितो निष्ठां प्राप्त। तदपेक्षया विना भोगापेक्षया निवृत्तभोगोदरइ दानञ्च करोति। पुनर्जन्मान्तरे महान् स्वराट् भूयासम् भवेयमिति। प्रवृद्धाभिलाषो न सुखाय कल्पते। मुचुकुन्दः श्रीकृष्णम् ॥१०।५१।५२। (१९)

एवं वीभत्सरूपेण भक्तिरसमनुभवतो भगवत् स्मृतिरन्यास्मृतिश्च स्यादिति श्लोकाभ्यामाह। त एवेति। हे श्रीकृष्ण ! ये प्रागैश्वर्य्य मदान्धा अभूम त एव वयं अद्य ते चरणौ स्मरामः। यतो विनष्ट दर्पा स्त्वदेव कृतो यतस्तवतन्वा कालेन श्रियः सकाशाद् विचालिताः ॥१०।७३।१३ (२०)

अथ इति। अथ त्वच्चरणस्मरणानन्तरं मृगतृष्णा मरीचिकया निरूपितं व्याख्यातम्। तत्तुल्यमित्यर्थः। रुजां रोगाणां भुवा

उपासितव्यं स्पृहयामहे विभो !
क्रियाफलं प्रेत्य च कर्णरोचनम् ॥२१॥

इति श्रीवोपदेवकृते मुक्ताफले विष्णुभक्तानां बीभत्सरसो नाम षोड़शोऽध्यायः ॥

आश्रयेण अनेन भोज्यभोजकयोरप्यनित्यत्वमुक्तम्। उपासितव्यं न स्पृहयामहे। सेव्य बुद्ध्या न गृह्णीम इत्यर्थः। यच्च प्रेत्य परलोकं क्रियाया ज्योतिष्टोमादेः फलम् तदपि न स्पृहयामहे। यत स्तत्कर्णरोचनं केवलं श्रवणमात्रेण प्रीतिजनकं न तु भोगक्षमम्। अविशुद्धिः क्षयादिदोष (१) दुषितत्वादितिभावः राजानः श्रीकृष्णम् ॥१०।७२।१४ (२१)

इति हेमाद्रिविरचितायां कैवल्यदीपिकायां विष्णुभक्तानां बीभत्सरसो नाम षोड़शोऽध्यायः ॥

---

(१) "दृष्टवदानुश्रविकः सह्यविशुद्धि क्षयातिशययुक्तः" "स्यात्इति पञ्चशिखाचार्य्यैश्चरकणाः स्वल्पः सङ्कर: सपरिहारः सप्रत्यवमर्षः।" योगदर्शनम्, २—१३।—

सप्तदशोऽध्यायः।

शान्तरसे नारदः।

तत्रान्वहं कृष्णकथाः प्रगायता-
मनुग्रहेणाशृणवं मनोहराः।
ताः श्रद्धया मेऽनुपदं विशृण्वतः,
प्रियश्रवस्यङ्ग ममाभवद्रतिः॥१॥
तस्मिंस्तदा लब्धरुचेर्महामते!
प्रियश्रवस्यस्खलिता मतिर्मम।

अथ वैराग्य संसार भीरुता तत्त्वज्ञान वीतराग परिशीलन परमेश्व-रानुग्रह तपोवन विविक्त सेवादि विभावं यम नियमाध्यात्मशास्त्र चिन्तन सर्वभूत समत्व दर्शन परार्थकारित्वाद्यनुभावं धृति स्मृतिमति निर्व्वेद हर्षादि व्यभिचारिणं शमस्थायिभावं शान्तिरसमारभते। शान्तेति। तत्रेत्यादि। तत्र मुनि समीपे अशृणवं श्रुतवानहम् अनुपदं पदे पदे। पदार्थोऽपि न तिरोहित इत्यर्थः। प्रियश्रवसि श्रीकृष्णे रतिर्भक्तिः। अरुचयामिरतिर्ममेत्यकाचिमतार्थम्। अङ्ग-अहो व्यासः॥१।५।२६ (१)

ययाहमेतत् सदसत् स्वमायया,
पश्येमयि ब्रह्मणि कल्पितं परे ॥२॥
इत्थं शरत् प्रावृषिकावृतू हरे
र्विशृण्वतोमेऽनुसवं यशोऽमलम्।

ननु किंरत्येतिचेत्तत्राह। तस्मिन्निति। तस्मिन् श्रीकृष्णे प्रियश्रवसि अस्खलितामतिः निःसंशयं ज्ञानं यत्रैवरतिस्तत्रैव-मति रित्यर्थः। ययामत्या सदसत् स्थूल सूक्ष्मम् रूपद्वयं मयैव मायया मय्येव ब्रह्मरूपे कल्पितम् आरोपितम् रज्जुभुजङ्गवत् (१)। पश्ये अद्यापि पश्यामि। एतदिदमिति पदद्वयेन यथाऽन्यत्र सत्यो भुजङ्गो रज्ज्वामारोपितः न तथा अत्र सत्यं रूप (मिदं) द्वयं ब्रह्मण्यारोपितम्। किन्त्विदमिदमेव इत्युक्तम्। अनिर्वाच्य-मित्यर्थः ॥१।५।२७ (२)

महानुभाव प्रसङ्गादचिरेणैव तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते इत्याह इत्थमिति इत्थं अनुसवं प्रत्यहनिसारि किम्भूता भक्तिः आत्मनोऽन्तःकरणस्य रजस्तमसी अपहन्तीति। तथा शुद्ध सत्त्वात्मिकेत्यर्थः। सा ज्ञानस्यैव पराकाष्ठा। "यस्यामभ्युदितायां प्रत्युदितख्याति रेवं मन्यते प्राप्तं मे प्रापणीयं क्षीणाः क्षेतव्याः क्लेशा इति (२)। (छिन्नः श्लिष्टपर्वाभव-संक्रमो यस्याविच्छेदाज्जनित्वा म्रियते" मृत्वाच पुनर्जायत इति) अत्रच "ते मय्यपेताखिल चापल" (३) इति पूर्वश्लोकेन सङ्गत

(१) ब्रह्मातिरिक्त वस्तुनाऽभावाद्यर्थात् मायात् ब्रह्मण्येव। रज्जुरिति यथा रज्ज्वामदं सर्प इति ज्ञानं नायं सर्प इति ज्ञानेनोत्तर कालीनेन बाधकेन बाध्यत्व पूर्वज्ञान आरोपितत्वं तद्वत् इति।

(२) पातञ्जलदर्शन-भाष्यम् ।२।११।२२।१२ सूत्रम्।

(३) भागवतम् ।१।५।२४ श्लोकः।

संकीर्त्त्यमानं मुनिभिर्महात्मभि-
र्भक्तिः प्रवृत्तात्मरजस्तमोपहा ॥३॥

चापल त्यागादात्मा शमःस्थायी उक्तः। सुख (ल्लि) सङ्गः श्रुता कथा श्रवणञ्चेतुरुद्दीपन विभावाः भगवानालम्बनम्। सर्वेषामैक्य कथन मनुभावः। अस्खलिता मतिर्व्यभिचारी। एतैरेव विभावानुभाव-व्यभिचारिसम्प्रयोगाद्रसः शान्तो निष्पद्यते। न च शमस्य सर्व्व चित्तवृत्त्युपरमात्मकत्वेन रत्याद्यभावरूपत्वाद्भावत्वं विप्रतिषिद्ध-मिति शङ्क्यम् प्रशान्तवाहितारूपवृत्तिसद्भावेन भावत्वोपपत्तेः। प्रशान्तमेव हि चित्तं तत्तत्कारणवशाद्रति शोकादिपरिणाम मनु भवतीति रत्यादीनां मूलभूतत्वादस्य नानाभाव रूपत्वम् न हि शान्तं बहुन्। घटाभावो मृत्तिका पटाभावस्तन्त्व इति। निरतिशया-नन्दहेतुत्वेन चास्य रसेषु श्रेष्ठम्। यदाहुः "यच्चकाम सुखं लोके यच्च दिव्यं महत् सुखम्। तृष्णाक्षय सुखस्यैते नार्हतः षोड़शीं कलाम् (१) इति। (२) ननु "एतेह्यष्टौ रसाः प्रोक्ता द्रुहिणेन महात्मना" इति वदतोभरतस्य शृङ्गारादावष्टरसकेवलत्वमभिप्रेतम्। तत्खिलवसे तत्कथमुच्यते। सत्यं किन्तु नाट्यविषयेऽष्टानामेव रसत्वं नाट्य-स्येति तस्याभिप्रायः। अतएव (३) "अष्टौ नाट्यरसाःस्मृताः" इति तेनैवोक्तम्। सर्व्वस्यैव शान्तापलाप इति तु तद्व्याख्याने "तुष्यन्ति तद्वशाः कामे मोक्षेचापिविरागिणः (४)। धर्म्मार्थश्च प्रवृत्तानां कामः कामोपसेविनाम्" इत्यादि तस्यैव वचनं विरुध्येत।

---

(१) शब्दार्थ चिन्तामणिः।

(२) भरतमुनेर्नाट्य सूत्रम्।

(३) ,,

(४) नाट्यसूत्र व्याख्यानेऽभिनवगुप्त पादाचार्य्यकृते।

कपिलः ।

सतां प्रसङ्गान् मम वीर्य्य संविदो
भवन्ति हृत्कर्ण रसायनाः कथाः ।

अतएवाभिनवगुप्तपादैर्महतासंरम्भेण प्रतिष्टापितः। महाभारतादौ चास्यैव साम्राज्यम् । (१) ननु तथाप्यस्य विषय जुगुप्सा रूपत्वात् वीभत्सान्तर्भावोयुज्यते। इतिचेन्न। इह जुगुप्सायाः सञ्चारित्वेनावस्थापितत्वात्। पर्य्यन्तनिर्व्वाहे तस्य मूलतएव विच्छेदात्। यत्रतु वीभत्सो नो विरज्यते। तत्र वीभत्सएव यथा "लालं वक्त्रासवंवेत्ति मांसपिण्डोपयोधरौ। मांसास्थिपिण्डेजघने जनः कामग्रहातुरः।" तथा उत्तानोच्छून मण्डूक पाटितोदर सन्निभे। क्लेदिनि स्त्रीव्रणेसक्तिरक्रमेः कस्य जायत इति। नाप्यस्य धर्म्मवीरेऽन्तर्भावः। तस्याभिमानमयत्वेन व्यवस्थानात्। अस्य चाहङ्कार प्रशमैकरूपत्वात्। तथापितयोरैकत्वं परिकल्पने वीररौद्रयोरपि तथात्त्व प्रसङ्गः धर्म्मवीरादीनां चित्तवृत्ति विशेषानां सर्व्वाकाराणां अहङ्कार रहितत्वे शान्तरसभेदत्वमिति व्यवस्थाप्यमाने न कश्चिद्विरोधः। तस्माद्वीभत्सादिभ्यः पृथग्भूत शमस्थायिभाव उत्तम प्रकृतिरहङ्कार शैथिल्यात्मकोऽस्तु शान्तनामारस इत्यनिच्छताऽप्यवश्यमभ्युपेतव्यम्। नारदोव्यासम् ॥१।५।२८। (२)

सतामित्यादि। वीर्य्यं महिमानं सम्यग्वेदयन्तीति वीर्य्यसम्विदः "वाप्तिपर्णशुषोवाता" इति वदन्त्यर्भावितनिजवीर्य्योऽत्रविदि रसायना अमृतोभूताः। तज्जोषणात् कथाश्रवणात् अपवर्गस्य मोक्षस्य वर्त्मनि मार्गे मयिसाकारे प्रथमं श्रद्धा प्रसन्नचित्तम्। ततोरति-

(१) भरतमुनेर्नाट्य सूत्रव्याख्याता अभिनवगुप्तपादाचार्य्यः, तेन तद्भाष्ये।

केषाञ्चिन्मते नाट्यसूत्र प्रणेता दुष्मन्तराजतनय भरत इति।

नैव भरतमुनिरत्र।

तत्सोपमभूताद्राश्वपवर्ग वर्त्मनि
श्रद्धा रति र्भक्तिरनुक्रमिष्यति ॥४॥
भक्त्या पुमान् जात विराग ऐन्द्रियाद्
दृष्टश्रुतान्मद्रचनानुचिन्तया ।
चित्तस्य यत्तो ग्रहणे योगयुक्तो-
यतिष्यते ऋजुभिर्योग मार्गैः ॥५॥
पुंसां किलैकान्तधियां स्वकानां
या:सम्पदो दिविभूमौ रसायाम् ।
नराति यद्देश (ष) उद्देग आधि-
र्मदः कलिर्व्यसनं सम्प्रयास: ॥६॥

रासक्तिः । ततोभक्तिःपरमप्रेमात्मिका । यल्लाभेन ब्रह्मादिपदान्यपि तृणायमन्यत इत्यनुक्रमः ॥३।२५।२५ (४)

तदेवाह । भक्त्येत्यादि । ऐन्द्रियं इन्द्रियजन्यं सुखम् । दृष्टं ऐहिकं श्रुतंपारलौकिकं । ममरचनायाःसर्गविसर्गादेः अनुचिन्ता यस्यां भक्तौ । ऋजुभिर्योगमार्गैर्यमादिभिश्चित्तस्य वशीकरणे यत्तः सावधानः सन् यतिष्यते । ततो योगयुक्तः समाधिसम्पन्नोभवतीत्यर्थः । कपिलो देवहूतिम् ॥३।२५।२६ (५)

पुंसामित्यादि एकस्मिन्नीश्वरेअन्तोबन्धनं यस्याः साधीर्येषां ते तथा । (१) ऋतिबन्धने इतिभुवादौ । भगवन्निष्टानामित्यर्थः । रसाः पातालान्ताः तेषां नराति न ददाति । यत्र यासु सम्पत्सु स्मयोगर्वः कलिर्दैलैश्वर्य्यावलेपादन्येषामनादरः । उद्वेग-

---

(१) पाणिनीय धातुपाठः तान्तवर्गीय दृश्यः (ऋतीतिबन्धे)

त्रैवर्गिकायासविघातमस्मत्
पतिर्विधत्ते पुरुषस्य शक्र ।
ततोऽनुमेयो भगवत् प्रसादो
योदुर्लभोऽकिञ्चन गोचरोऽन्यैः ॥७॥
अहं हरे तव पादैकमूल-
दासानुदासो भवितास्मि भूयः ।
मनः स्मरेतासुपतेर्गुणानां
गृणीत वाक् कर्म करोतु कायः ॥८॥

चिन्ताऽनवस्थितिः। आधिश्चिन्ता (१) मदोऽहङ्कारः। कलिर्विरोधः। व्यसनं चित्तस्यतत्परत्वम् संप्रयासः सम्यक् क्लेशः ॥६। १।२२ (६)

तदेवाह। त्रैवर्गिकेति। त्रिवर्गः प्रयोजनं यस्यायासस्य। तस्य विघातं। अस्मत्पतिर्विष्णुः हे शक्र ततोविघातात्। अन्यैर्ध-नाद्यासक्तैः ॥६।११।२३। (७)

तस्मात्क्षयादिदुष्टत्वात् सम्पदस्त्यक्त्वा भगवद्दास्यमभ्यर्थय इत्याह अहमित्यादि। तवपादएकोमूलमाश्रयो येषां दासानामनुदासो भवितास्मि भविष्यामि। भूयः पुनः प्राक् एकवारं चित्रकेतुत्वेन भूतत्वात्। असुपतेः प्राणाधिष्ठातुः। कर्म तद्गृहमार्जनादि। आद्या कर्मणि षष्ठी। अन्या सम्बन्धे ॥६।११।२४ (८)

---

(१) 'आधिर्व्यसन'मिति मेदिनी आधिर्मानसी व्यथा इत्यमरः।

न नाकपृष्ठं नच पारमेष्ठ्यम्,
नसार्व्वभौमं न रसाधिपत्यम्।
न योगसिद्धिरपुनर्भवं वा,
समञ्जसत्वाविरहय्य काङ्क्षे ॥९॥

अजातपक्षा इव मातरं खगाः
स्तन्यं यथा वत्सतराः क्षुधार्त्ताः।
प्रियं प्रियेव व्युषितं विषण्णा-
मनोऽरविन्दाक्ष दिदृक्षते त्वाम् ॥१०॥

ननु किंमहाख्येन स्वाराज्यादिष्वन्यतमोऽनीयतामिति चेत्तत्राह। ननाकेति। नाकपृष्ठं ऐन्द्रं स्थानम्। सार्व्वभौमं सर्वस्याभूमेरीश्वरत्वं। पारमेष्ठ्यं ब्राह्मं पदम्। योगसिद्धिरणिमाद्याः। अपुनर्भवोमोक्षः। समञ्जसत्वमिति हेतुगर्भविशेषणम्। व्युत्क्रमनिर्द्देशोऽपि अर्थक्रमस्य बलीयस्त्वात् सार्व्वभौम-नाकपृष्ठ-पाताल परमैश्वर्य्य योगसिद्धि पारमेष्ठ्या पुनर्भवेषूत्तरोत्तर प्रकर्षो विवक्षितः। अत्र च नाकपृष्ठादीनां पञ्चानां कालकलितत्वेन मोक्षस्य च नित्यत्वेन निरतिशय सुखैकरूपत्वेन तदनुभवाभावात्। असमञ्जसतयाऽनाकाङ्क्षत्वम्। त्वां काङ्क्ष इत्युक्तम्॥ ६।११।२५ (९)

तदेव प्रपञ्चयति। अजातेति। व्युषितं दीर्घप्रवासिनम्। अजातपक्षादिभिस्त्रिभिरुपमानैर्यथोत्तरम् ज्ञानप्रकर्षात् सुषुप्ताद्यवस्थात्रयं क्रमाल्लक्षितम्। ततश्चावस्थात्रयेऽपि तां मनोदिदृक्षत इत्यर्थः। यद्वोपमात्रयेण क्रमादुत्कण्ठया मन्द-मध्य-मोत्तमरूपावस्थात्रयमुक्तम् ॥६।११।२६ (१०)

ममोत्तमःश्लोकजनेषु सौख्यं-
संसारचक्रे भ्रमतः स्वकर्मभिः ।
त्वन्माययात्मात्मज दारगेहे-
ष्वासक्तचित्तस्य न नाथ भूयात् ॥११॥

अक्रूरः ।

किं मया चरितं भद्रं किं तप्तं परमं तपः ।
किंवाथाप्यर्हते दत्तं यद्द्रक्ष्याम्यद्य केशवम् ॥१२॥
ममैतद् दुर्लभं मन्ये उत्तमः, श्लोक दर्शनम् ।
विषयात्मना यथा ब्रह्म कीर्त्तनं शूद्रजन्मनः ॥१३॥
मैवं ममाधमस्यापि स्यादेवाच्युत दर्शनम् ।
ह्रियमाणः कालनद्या क्वचित्तरति कश्चनः ॥१४॥
ममाद्यामङ्गलं नष्टं फलवांश्चैव मेभवः ।
यन्नमस्ये भगवतो योगिध्येयाङ्घ्रि, पङ्कजम्॥१५॥

ननु प्राचीनकर्मक्षपणार्थं त्वया तत्रैव स्थेयं कुतोमद्दर्शनमिति चेत् तथापि संसृतौ भ्रमता मयापि किञ्चिदभ्यर्थ्यमस्ति इत्याह । ममेति । हे उत्तमःश्लोक आत्मजादिष्वासक्तचित्तेषुजनेषु मे सख्यं न भूयात् । आत्मा देहः वचो हरिम् ॥६।११।२६ (११)

किमित्यादि । अर्हते सत्पात्राय ॥१०।३८।३ (१२)

ममेति । आत्मामनः । ब्रह्म वेदः १०।३८।४ (१३)

अथवा दुर्लभमिति मैवेति ॥१०।३८।५ (१४)

मेवम् । किन्तु सुलभम् ॥१०।३८।६ (१५)

कंसोवताद्याकृत मेऽत्यनुग्रहम्,
द्रक्ष्येऽङ्घ्रि, पद्मं प्रहितोऽमुनाहरेः।
कृतावतारस्य दुरत्ययं तमः,
पूर्व्वेऽतरन्यन्नखमण्डलत्विषा ॥१६॥
यदर्च्चितं ब्रह्मभवादिभिःसुरैः,
श्रियाच देव्या मुनिभिः स सात्वतैः।
गोचारणायानुचरैश्चरद्वने-
यद्गोपिकानां कुच कुङ्कुमाङ्कितम् ॥१७॥

ममेति कंस इति भयोजक्ष। वतेति विस्मये। अमुना कंसेन प्रहितः प्रस्थापितः। ननु किमङ्घ्रिपद्मे दृष्टेऽपि तत्राह। दुरत्ययमिति। पूर्व्वे सनन्दनादि योगिनः यस्याङ्घ्रि, पद्मस्य हृत्पद्म कर्णिकायामर्पितस्य त्विषा तमः पञ्चपर्व्वाविद्यां (१) अतरन् तीर्णवन्तः नचेदमङ्घ्रि, पद्मं मुक्तिमात्र फलम्। किन्तुचतुर्वर्गमपिप्रसूते इत्यभिप्रेत्याह ॥१०।२८।७ (१६)

यदिति। यदङ्घ्रि, पद्ममनुचरैर्गोपैःसह ब्रह्मादिभिरर्च्चितम्। नैजैश्वर्य्यनिर्व्वाहायेत्यर्थसिद्धिरुक्ता। श्रियेति। कामस्य मुनिभिरिति मुक्तेः सात्वतैरिति धर्म्मस्य सत्सत्त्वं विद्यते यस्मिन् ससत्त्वानुविष्णुः। सभक्तिभिर्भजनीयो येषान्ते तथा वैष्णवा इत्यर्थः। गोचारणायेति त्रिभिर्विशेषणैः पशुपामर (स्त्रिया) स्त्रग्रादिष्वपि सानुग्रहत्वात् सुप्रसन्नत्वमुक्तम् ॥१०।३८।८ (१७)

---

(१) "अविद्याऽस्मितारागद्वेषाऽभिनिवेशाः"। योगदर्शनं २।३ सूत्रम्।
यदाह भगवान् वार्षगण्यः—अविद्या पञ्चपर्व्वैषा प्रादुर्भूता महात्मनः।
इति भामती योगवार्त्तिकयोः।

द्रक्ष्यामि नूनं सुकपोल नासिकम्,
स्मितावलोकारुण कञ्जलोचनम् ।
मुखं मुकुन्दस्यगुडालकावृतम्,
प्रदक्षिणं मे प्रचरन्तिवैमृगाः ॥१८॥
अप्यद्य विष्णोर्मनुजत्वमीयुषो-
भारावताराय भुवोनिजेच्छया ।
लावण्य धाम्नो भवितोपलम्भनम्,
मह्यंननस्यात्फलमञ्जसादृशः ॥१९॥

द्रक्ष्यामीति। स्मित-युक्त अवलोको यस्मिन् तथा अरुणेकञ्जवत् पद्मवत्लोचने यस्मिन्। पश्चादनयोः कर्मधारयः। कञ्जं पद्मम्। गुडावक्रा अलकाश्चूर्णकेशाः तै वक्रकेशैरावृत मित्यर्थः। कुतोनूनं तद्रक्ष्यसि तत्राह। प्रदक्षिणमिति। वै यस्माद् मृगा इत्यत्र-विशेषोक्तावप्ययुग्मसंख्या गौराश्चेति ज्ञेयम्। तथाचोक्तम् शाकुन-तन्त्रे (१) "पुण्ये नगत्यागमयोरयुग्माः प्रदक्षिणं गौरमृगाः प्रयान्ति। समान शस्ता न च वाम याताः कृष्णै र्विमिश्रा न भवन्ति दुष्टाः" इति ॥१०।२८।९ (१८)

अप्यद्येति अपि अहो ईयुषः प्राप्तस्य भविता भविष्यति। उप-लम्भनं दर्शनम्। तेन च मह्यं मम दृशः दृष्टेः फलं नस्यादिति। न किन्तु द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सातिशयं गमयतः स्यादेवेत्यर्थः ॥१०।३८।१० (१९)

---

(१) शाकुन तन्त्रे यात्राकाले अङ्गस्पन्दनादौशुभाशुभ निर्णायक ग्रन्थः।
शाकुन दीपिका, वसन्तराजशाकुनम् पञ्चपचीत्यादि। अन्यशाकुनतन्त्रं, अन्यत्
हृत्संहितायां छान्दोग्य ६ ३।४। ५६।७२।७३ अः।

यईक्षिताहं रहितोऽप्यसत् सतोः-
स्वतेजसापास्त तमोभिदाभ्रमः।
स्वमाययात्मन् रचितैस्तदीक्षया,
प्राणाक्षधीभिः सदनेष्वभीयते ॥२०॥

कोऽसौ विष्णुरितिचेत्तत्राह य इति। यः सदनेषु देहेषु अभीयते चेतनतया प्रतीयते। किम्भूतेषु देहेषु प्राणाक्षधीभिर्विशिष्टे-ष्वित्यर्थः। प्रान्ति पुरयति सर्वमिति प्राणः। स्थूल सूक्ष्माणि दशभूतानि प्रातेर्णयादि लु प्रत्ययेरूपम्। अक्षाणि दशेन्द्रियाणि धियश्चत्वार्य्यन्तःकरणानि च चतुर्विंशतितत्त्वरूपेष्वित्यर्थः। तत् किं एतान्यथात्मन्नित्यानि ...... नेत्याह। आत्मनिति। अधिष्ठाने। रचितैः रचिताभिरित्यर्थः। नन्वद्वितीयत्वादसहायस्य कुतः कर्त्तृत्वं तत्राह स्वेति। स्वशक्ति मायाद्वारेण रचितैरित्यर्थः। तथापि मायायाजड़त्वान्नोकर्त्तृत्वमितिचेत्तत्राह। तदीक्षयेति "स (तद्) ऐक्षतबहुस्यां प्रजायेये" त्यादि श्रुतिप्रसिद्धेक्षादर्शनं यस्यां मायायां सा तथा। अयमर्थः। अचेतनापि माया चैतन्यच्छाया पतितमात्राद्व्यापिपर्त्ति। अयस्कान्तमणिसन्निधानादिवलोहम्। मायासम्बन्धानन्तरभावीदमुक्तम्। ततः प्राग्भाविरूपमाह। असत्-सतोः कार्य्यकारणयोः। ईक्षिता द्रष्टा। अहं रहितोऽपि इद-महं पश्यामीत्यभिमानहीनोऽपि अहंकाररहित्वे हेतुमाह। स्वतेज-सेति। स्वेन तेजसाचित् प्रकाशेन अपास्तं दूरीकृतं तमोऽज्ञानं भिदातत्कार्य्यं विपर्य्ययो वा भ्रमः। तत् संस्कारः संशयोवा येन सतया। अज्ञानादि संसर्गशून्य इत्यर्थः॥१०।३८।११ (२०)

यस्याखिलामीवहभिःसुमङ्गलैः,
वाचोविमिश्रा गुणकर्म्म जन्मभिः ।
प्राणन्ति शुम्भन्ति पुनन्ति वैजगत्,
यास्तद्विरक्ताः शवशोभना मताः ॥२१॥
सचावतीर्णःकिल सात्वतान्वये,
स्वसेतुपालामरवर्य्यशर्म्मकृत् ।
यशोवितन्वन् व्रज आस्तईश्वरो-
गायन्तिदेवा यदशेषमङ्गलम् ॥२२॥
तन्त्वद्यनूनं महतां गतिं गुरुम्,
त्रैलोक्यकान्तं दृशिमन्महोत्सवम् ।
रूपं दधानं श्रियमीप्सितास्पदम्,
द्रक्ष्ये ममासन्नुषसः सुदर्शनाः ॥२३॥

यस्येति । अमीवं पापं घ्नन्तीत्यमीवहानि तैः प्राणन्ति जीवयन्ति शुम्भन्ति शोभयन्ति । अन्तर्भावितणिजर्थात्तत्र प्राणि शुम्भती ... तद्विरक्ताः विष्णुगुणादिहीनाः । शवशोभनाः शवालङ्करणानि ॥१०।३८।१२ (२१)

स इति । स विष्णुः । सात्वतान्वये यदुवंशे किल प्रसिद्धौ यद् यशः अशेषाणि मङ्गलानि यस्मिन् यशसि ॥१०।३८।१३ (२२)

तमिति । गुरुमुपदेष्टारम् । गतिं प्राप्यम् । दृशिमतांविशाल-दृष्टीनाम् । महानुत्सवोयस्माद्रूपात् । उषसः प्रातःकालस्य सम्बन्धिनः सुप्रशस्तदर्शनाः दध्याज्यदूर्व्वादयः । उषसि मयैते दृष्टा इत्यर्थः ॥१०।३८।१४ (२३)

अथावरूढ़: सपदीशयोरथात्,
प्रधान पुंसोश्चरणं स्वलब्धये ।
धियाधृतं योगिभिरप्यहं भुवम्,
नमस्य आस्याञ्च सखीन् वनौकस: ॥२४॥
अप्यङ्घ्रिमूले पतितस्य मेविभु:,
शिरस्यधास्यन्निजहस्त पङ्कजम् ।
दत्ताभयं काल भुजङ्गरंहसा,
प्रोद्वेजितानां शरणैषिनां नृणाम् ॥२५॥
समर्हणं यत्र निधाय कौशिक-
स्तथाबलिश्चाप जगत्त्रयेन्द्रताम् ।
यद्वाविहारे व्रजयोषितांश्रमम्,
स्पर्शेनसौगन्धिक गन्धमपानुदत् ॥२६॥

अथेति। अथ दर्शनानन्तरम्। ईशो रामकृष्णौ, प्रधान पुंसो: प्रकृतिपुरुषयो: स्वलब्धये आत्मप्राप्तेय। अस्यामनयो: ॥ १०।३८।१५ (२४)

अपीति। अधास्यत् धास्यति। किमिति काकागच्छते ॥१०।३८। १६(२५)

समिति। यत्र हस्तपङ्कजे। कौशिक इन्द्र:। विहारेरास-क्रीड़ायां सौगन्धिकंकल्हारं तद्वद्गन्धोयस्य तत्तथा। अपानुदद् अपाचकार ॥१०।३८।१७ (२६)

न मय्युपैष्यत्यरिबुद्धिमच्युतः,
कंसस्य दूतः प्रहितोऽपि विश्वदृक् ।
योऽन्तर्बहिश्चेतस एतदीहितम्,
क्षेत्रज्ञ ईक्षत्यमलेन चक्षुषा ॥२७॥
अप्यङ्घ्रिमूलेऽवहितं कृताञ्जलिम्,
मामीक्षिता सस्मितमार्द्रया दृशा ।
सपद्यपध्वस्तसमस्तकिल्बिषो-
वोढा मुदं वीतविशङ्क ऊर्जिताम् ॥२८॥
सुहृत्तमं ज्ञातिमनन्यदैवतम्,
दोर्भ्यां बृहद्भ्यां परिरप्स्यतेऽथमाम् ।
आत्माहितीर्थीक्रियते तदैवमे-
बन्धश्च कर्म्मात्मक उच्छ्वसित्यतः ॥२९॥

नमयीति। उपैष्यत्। उपैष्यति। यद्यपि कंसस्यदूतः प्रहितस्त तेनैवाहम्। यतोविश्वदृक्। तदेवाह योऽन्तरिति एतस्य जनस्येहितं चेष्टाम्। अमलेन चक्षुषा प्रज्ञानदृष्ट्या ॥१०।३८।१८ (२७)

अपीति। अवहितं अङ्घ्रिमूलं विषयीकृतावधानं ईक्षिष्यते। वोढाहं भविष्यामि। वहे स्तोणिरूपम्। नतुलुटि वोढाऽस्मीति हितन स्यात् ॥१०।३८।१९ (२८)

सुहृत्तममिति। सुहृत्तममतिमित्रम्। ज्ञातिं सम्बन्धिनम्। अनन्यदैवतं भक्तम्। परिरप्स्यते। आलिङ्गिष्यति। आत्माशरीरम्। तीर्थीक्रियते सर्व्वपावनार्थत्वात्। कर्म्मात्मकोबन्धः पुण्य पापग्रन्थि उच्छ्वसिति शिथिलोभवति। अतः परिरम्भात् ॥१०।३८।२० (२९)

लब्धाङ्ग सङ्गं प्रणतं कृताञ्जलिं
मां वक्ष्यतेऽक्रूर ततेत्युरुश्रवाः।
तदावयं जन्मभृतोमहीयसा
नैवाहृतो यो धिगमुष्यजन्मतत् ॥३०॥
न तस्य कश्चिद्दयितः सुहृत्तमो
न चा प्रियोद्वेष्य उपेक्ष्य एव वा।
तथापि भक्तान् भजते यथा तथा
सुरद्रुमो यद्वदुपाश्रितोऽर्थदः ॥३१॥
किन्त्वाग्रजोमावनतंयदुत्तमः
स्मयन् परिष्वज्य गृहीत मञ्जलौ।

लब्धाङ्गेति। हे अक्रूर! हे तात! सद्युरुश्रवाः स्फीतकीर्त्तिः ततस्तत्कर्त्तृकं सम्भाषणमपेक्षतेत्यर्थः। जन्मभृतः श्लाघ्यजन्मानः। योहि महीयसा नाहृतः। तस्यतत्तथाविध मपि जन्म धिक्निन्दित मित्यर्थान्तरन्यासः ॥१०।३८।२१ (३०)

नन्वस्य कुतोमहीयस्त्वम्? मित्रामित्र विकल्पवत्त्वात्। अतआह। न तस्येति। दयितोनिरुपाधिः स्नेहस्यास्पदं सुहृत्तमः सोपाधिकस्याप्रिय अरुचिमात्रस्य द्वेष्यः। अपकारस्यापि उपेक्ष्यः औदासीन्यस्यापि। कथन्तर्हिभक्तेषु वत्सलत्वम् तत्राह। तथेति। यथायथावत् यद्वत्। सुरद्रुम उपाश्रित एवार्थदः। तथातेन प्रकारेणायमित्यर्थः। सेवाकृतं वैषम्यं नतु। सम्यक्कृतम् इति प्रागुक्तम् ॥१०।३८।२२ (३१)

गृहं प्रवेश्याप्त समस्त सत्कृतं

सम्प्रच्यते कंसकृतं खबन्धुषु ॥३२॥

पदानि तस्याखिल लोकपाल-

किरीटजुष्टामलपादरेणोः ।

ददर्श गोष्ठे क्षिति कौतुकानि-

विलक्षितान्यब्जयवाङ्कुशाद्यैः ॥३३॥

तद्दर्शनाह्लाद विवृद्धसंभ्रमः

प्रेम्णोर्द्ध्वरोमाश्रुकलाकुलेक्षणः ।

रथादवस्कन्द्य सतेष्वचेष्टत

प्रभोरमून्यङ्घ्रि रजांस्यहो इति ॥३४॥

देहं भृतामियानर्थोहित्वादम्भं भियं शुचम् ।

सन्देशाद् योहरेर्लिङ्ग दर्शन श्रवणादिभिः ॥३५॥

किञ्चेति। अग्रजो बलभद्रः। आप्तं समस्तं सत्कृतं सत्कारो येन तथा (मया) तम् ॥१०।३८।२३ (३२)

एवं मनोरथान् कुर्व्वन् व्रजं प्राप्त इत्याह। पदानीति। तस्य विष्णोः लता लताकारा रेखा ॥१०।३८।२५ (३३)

तदिति। तेषां पदानां दर्शनादाह्लादः। अवस्कन्द्य अवतीर्य्य। सः अक्रूरः तेषु पदेषु ॥१०।३८।२६ (३४)

देहमिति। देहं भृतां देहिनाम्। सन्देसाद् वार्त्ताहरादपि हरिलिङ्गदर्शनश्रवणादिभिरियान् एतावानेवार्थः फलं यत्तेपाद पूतेरजसि विलुण्ठनमित्यर्थः। शुकः ॥१०।३८।२७ (३५)

सिद्धाः।

अयं त्वत् कथामृष्ट पीयूष नद्यां
मनो वारणः क्लेशदावाग्नि दग्धः।
तृषार्त्तोऽवगाढोनसस्मार दावं
न निष्क्रामति ब्रह्म सम्पन्नवन्नः ॥३६॥

मुचुकुन्दः।

भवापवर्गौ भ्रमतो यदा भवे-
ज्जनस्यतर्ह्यच्युत सत् समागमः।
सत् सङ्गमोयर्हि तदैव सद्गतौ-
परावरेशे त्वयिजायते मतिः ॥३७॥
मन्ये ममानुग्रह ईश ते कृतो-
राज्यानुबन्धापगमो यदृच्छया।

सिद्धाः। अयमिति। मृष्टं निर्म्मलं मन एव वारणोगजः। क्लेशाः अविद्यादयः पञ्च अवगाढ़ोमग्नः। दावं प्रागजातम्। ब्रह्म सम्पन्नवत् समाधिस्थवत्। सिद्धा भगवन्तम् ॥४।७।३५ (३६)॥

मुचुकुन्दः। एवं शान्तरसरूपेण भक्तिरसमनुभवतः सर्व्वामर्थं निवृत्तिरर्थप्राप्तिश्च स्यादित्याशयवानभ्यर्हितत्वादर्थप्राप्तिन्तावदाह। भवेति। भवापवर्गः संसारनिवृत्तिः। तर्हितदा यर्हियदा परे ब्रह्माद्याः। अपरे जीवाः ॥१०।५१।५३ (३७)

अनर्थनिवृत्तिमाह। मन्य इति। ते त्वया अनुबन्धः सम्बन्धः।

यः प्रार्थ्यते साधुभिरेकचर्य्यया
वनं विविक्षद्भि रखण्ड भूमिपैः ॥३८॥

इति श्रीवोपदेव कृते मुक्ताफले विष्णुभक्तानां
शान्तरसो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥

यदृच्छया अकस्मात्। विविक्षद्भि वेष्टुमिच्छद्भिः। अखण्डभूमिपैः सार्व्वभौमैः। एकचर्य्यया एकाकित्वेन। मुचुकुन्दः श्रीकृष्णम् ॥१०।५१।५४ (३८)

इति हेमाद्रिविरचितायां कैवल्यदीपिकायां विष्णुभक्तानां
शान्तरसो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

अद्भुतरसे श्रीदामा ।

नूनं बतैतन्मम दुर्भगस्य
शश्वद्दरिद्रस्य समृद्धि हेतुः ।
महाविभुतेरवलोकतोऽन्यो
नैवोपपद्येत यदुत्तमस्य ॥१॥
नन्वब्रुवाणोदिशते समक्षं
याचिष्णवे भूर्य्यपि भूरिभोजः ।

अथ दिव्यदर्शनेप्सित मनोरथावाप्त्युपवन देवकुलादिगमनसभा-विमान माहेन्द्रजालातिशायि शिल्पकर्म्मादि विभावं नयन विस्तारा निमेषेक्षण रोमाञ्चाश्रु स्वेद साधुवाद दान हाहाकरण वेलाङ्गुलि भ्रमणाद्यनुभावं हर्षावेग जड़तादि सञ्चारिणम् चित्तविस्तारात्म-विस्मय-स्थायिभावं अद्भुतरसं प्रस्तौति । अद्भुतेति । श्रीदामेति । नाममूलेऽप्रयुक्तमपि (१) "श्रीदामारङ्कभक्तार्थं भूम्यांनीतेन्द्र वैभवम्" इति पद्मपुराणस्य सहस्रनाम्नि दृष्टे ह्यप्रयुक्तम् । नून मित्यादि । बतेति विस्मयद्योतकोनिपातः । एतन्नूनं एतत् (किं) यद् यदुत्तमस्याव लोकादन्यो मम समृद्धे र्हेतुर्नोपपद्येत न घटेतैव । विभूतिरैश्वर्य्यम् । अन्यस्य समृद्धि-हेतुत्वाभावे कारणमाह । दुर्भगस्येति । भग्गो-भाग्यम् अतएव दरिद्रः ॥१०।८०।३३ (१)

नन्वे वम्भूतश्चेदस्यावलोकस्तर्हिं किमिति विद्याभ्याससमये,

(१) पद्मपुराणे श्रीविष्णोः सहस्रनाम्नि ।

पर्ज्जन्य वत्तत्स्वयमीक्षमाणो-
दाशार्हकाणा ऋषभः सखा मे ॥२॥
किञ्चित्करोत्युर्व्वपि यत् स्वदत्तं
सुहृत् कृतं फल्ग्वपि भूरिकारी ।
मयोपनीतं पृथुकैकमुष्टिं
प्रत्यग्रहीत् प्रीतियुतो महात्मा ॥३॥
तस्यैवमे सौहृदसौख्य मैत्री-
दास्यं पुनर्ज्जन्मनि जन्मनि स्यात् ।

तत्र सम्पन्नाभूत् इत्यत् आह। नन्विति। भोजवंश्यत्वाद्भोजः (१) श्रीकृष्णः। अभूरि अल्पमपि याचिष्णवे याचमानाय। समक्षं-ददामीत्यब्रुवाणोऽर्थात् परोक्षं भूरि प्रभुर्दिशते ददाति। यथा पर्ज्जन्यः स्तोकमप्यर्थितोमहाशयतया भूर्य्येव प्रयच्छति। तथाऽयं यत् याचनं स्वयमेव याचकं प्रतीक्षमाण इत्यर्थः। दाशार्हकाः क्षत्रिय विशेषाः ऋषभः श्रीकृष्णम् ॥१०।८०।२४ (२)

दृष्टान्तव्यंजितां महाशयतां एव पुनराह किञ्चिदिति। उरु बह्वपि स्वदत्तं किञ्चित्तुच्छं करोति। सुहृद्भक्त स्तत्कृतं फल्ग्वपि भूरिकारी भूरिकरिष्यामीत्येवं शीलः। यतो मयोपनीत मानीतं पृथुकानां चिपिटकानां एकमुष्टिं स्वीकृतवान् ॥१०।८०।२५ (३)

यस्मादयमेवंभूतस्तस्मादिदमस्तीत्याह। तस्येति। सौहृदादीनां द्वन्द्वैक्यम्। सौहृदं शरीरसम्बन्धः। सख्यं सहवासः।

---

(१) भागवतम् १०।२।१९ इत्यस्मिन् श्लोके भोजेन्द्र पदेन कंस एवोद्दिष्टः। तस्यैव स्वदेशाधिपतित्वं भोजवंश्यत्वमनुमीयते। अतएव भगवतोऽपि भोजवंश्यत्वं। वृष्णिवंशस्य शाखाभूतोभोजवंशः। वृष्णि सात्वत भोज यदुरिति पर्य्यायः।

महानुभावेन गुणालयेन
विषज्जतस्तत् पुरुषप्रसङ्गः ॥४॥
भक्ताय चित्रा भगवान् हि सम्पदो
राज्यं विभूतीर्नसमर्थयत्यजः।
अदीर्घ बोधाय विचक्षणः स्वयं
पश्यन् निपातं धनिनां मदोद्भवम् ॥५॥

शुकः।

इत्थं सतां ब्रह्म सुखानुभूत्या
दास्यं गतानां परदैवतेन।

मैत्री परस्परोपकार कर्त्तृत्वम्। गुणालयः प्रधानम्। महानुभावो महदादिकार्य्यरूपः प्रभावोयस्यतेन। विषज्जतः उच्चावच योनिर्गच्छतः। प्रकृतिवशात् संसरत इत्यर्थः। तत्पुरुषा वैष्णवाः ॥१०।८०।३६ (४)

ननु भक्तवत्सलश्चेदयं तर्हिस्वयमेव सम्पदः किंभक्तेभ्यो न वितरतीत्यत आह भक्तायेति। सम्पदोगजतुरगादयः। राज्यं राज्ञः कर्म्म निग्रहादि। पाटवं विभूतिमणिमाद्यैश्वर्य्याणि। न सम्वर्द्धयति। अदीर्घबोधायापक्वज्ञानाय भक्ताय। पक्वज्ञानस्य तु इच्छैव नास्ति। यदृच्छया चागताः सम्पद स्तंनाभिभवितु' क्षमन्ते। स्वयं विचक्षणः प्राज्ञः। सम्पत्सङ्गाद्देवतत्त्वविमुखो माभूदिति विमर्शवत्त्वात् विचक्षणत्वम्। अत्र (अतएव) वर्तेति द्योतितोविस्मयः। स्थायी मनोषिताऽवाप्तिविभावः। साधुवादोऽनुभावः। सञ्चारिण उह्या एव मन्यत ॥१०।८०।३७। (५)

मायाश्रितानां नरदारकेण

साकं विजह्रुः कृत पुण्यपुञ्जाः ॥६॥

यत् पादपांशुर्बहुजन्म कृच्छ्रतो-

धृतात्मभिर्योगिभिरप्यगम्यः ।

स एव यद्दृग् विषयः स्वयं स्थितः

किं वर्ण्यते दिष्टमतो व्रजौकसाम् ॥७॥

नैतद्विचित्रं मनुजार्भमायिनः

परावराणां परमस्य वेधसः ।

अघोऽपि यत् स्पर्शनधौत पातकः

प्रापात्मसाम्यं त्वसतां सुदुर्लभम् ॥८॥

सकृद्यदङ्गप्रतिमान्तराहिता

मनोमयी भागवतीं ददौगतिम् ।

इत्थमिति। गोपाः श्रीकृष्णेण साढ़ं विजह्रुः। इत्थं अङ्ग-स्पर्शनादिभिः। सतां ब्रह्मविदाम्। ब्रह्मसुखानुभूत्या ब्रह्माख्य-सुखानुभवरूपेण। नरदारको नन्दनन्दनः॥१०।१२।११ (६)

यदिति। बहुषु जन्मसु यत्कृच्छ्रन्तपः प्रभृतिः तेन धृतात्मभिः जितेन्द्रियैः। यत्पादपांशु यत्पादरजः स एव यद्दृग्विजयः। न तु पांशुःदिष्टं (अदृष्टम्) दैवं। अहो आश्चर्य्यं॥१०।१२।१२ (७)

नैतदिति। एतद्गोपैः सहक्रीड़नम्। मनुजार्भमायिनः मनुष्यबालरूपाः मायाः स्वीकृतवन्तः। परावराणां कारण कार्य्याणां। वेधसः कर्त्तुः। परमस्य कर्त्रन्तररहितस्य। अघो अघासुरः साम्यमित्येवोक्तं सारूप्यंस्यादत उक्तं आत्मेति॥१०।१२।३८ (८)

स एव नित्यात्म सुखानुभूत्यभि-
व्युदस्तमायोऽन्तर्गतो हि किंपुनः ॥९॥

ब्रह्मा।

तदस्तु मे नाथ स भूरिभागो
भवेऽत्र वान्यत्र तु वा तिरश्चाम्।
येनाहमेकोऽपि भवज्जनानां
भूत्वा निषेवे तव पादपल्लवम् ॥१०॥
अहोऽतिधन्या व्रजगोरमण्यः
स्तन्यामृतं पीतमतीव ते मुदा।

सकृदिति। यदङ्ग प्रतिमा यत् स्वरूप प्रकृतिः। भागवतीं-स्थितिं ददाति। स एव साक्षात् दृष्टो ददातीति किंपुनः अन्त-र्हृदये आहिता निक्षिप्ता। मनोमय्यपि मनः परिणाम रूपापि। नित्यस्यात्मसुखस्यानुभूत्या अभितो व्युदस्ता यथा पुनर्नोदिति। तथा हिंसिता माया येन स तथा। अत्र च गोपानामलौकिकेन भगवता-सह विहारेणाद्यासुरस्य भगवत्सायुज्येन विभावेन जातविस्मयः। शुकेनानुभूतस्तत् साधुवाद स्थाल्यनुभावः। शुकः ॥१०।१२।३९ (९)

तदिति। तत् तस्मात् यस्माद्भक्त्या सुलभत्वं (स्त्वम्) भूरिभागो बहुभाग्यः भवोजन्म। अत्र गोकुले येन भवेन तिरश्चां तिर्य्यग् जातीयानां भवज्जनानां मध्ये अहमप्येकोभूत्वा तव पाद-पल्लवम् निषेवे ॥१०।१४।३० (१०)

अहोइति। रमण्यो गोप्यः। गवां वत्सरूपेण रमणीनामात्म-रूपेण यस्य तव तृप्तये अध्वरा अद्यापिनालं समर्थाः ॥१०।१४।३१(११)

यासां विभो वत्सतरात्मजात्मना
यत्तृप्तयेऽद्यापि न चालमध्वराः ॥११॥
अहो भाग्यमहो भाग्यं नन्दगोपव्रजौकसाम् ।
यन्मित्रं परमानन्दं पूर्णं ब्रह्म सनातनम् ॥१२॥
एषान्तु भाग्यमहिमाच्युत तावदास्ता
मेकादशैव हि वयं वत भूरिभागाः ।
एतद्धृषीकचषकै रसकृत्पिबामः
शर्वादयोऽङ्घ्र्युदजमध्वमृतासवं ते ॥१३॥
तद्भूरिभाग्यमिह जन्म किमप्यटव्यां
यद्गोकुलेऽपि कतमाङ्घ्रिरजोऽभिषेकं ।

अहो इत्यादि वीप्सा आदरार्थः। यत् येषां पूर्णं व्यापकम् ॥ १०।१४।३२ (१२)

एषामिति। एषां व्रजौकसां। महिमा महत्त्वम्। शर्वादयो वयम्। वत आश्चर्यं। भूरिभागाः बहुभाग्याः। शर्वो रुद्रः। कुतो भूरिभागाः। हि यस्मात् वयं एकादश साहङ्कारेन्द्रिय देवताः। ताश्च "दिग्वातार्क प्रचेतोऽश्वि वह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः"। अहङ्कारो रुद्रः। एतद्धृषीकचषकैः एषामिन्द्रियैरेवपानपात्रैः। असकृत्सदा अङ्घ्र्युदजं मधु, अङ्घ्रिकमलं मकरन्दएवामृतं निर्वृतिहेतुत्वात्। आसवोमद्यं अवस्थान्तरजनकत्वात् ॥१०।१४।३३ (१३)

तदिति। इहाटव्यां यत्किमपि तर्व्वादिरूपेण जन्म तद् भूरिभाग्यम्। किम्भूतं यत्कतमस्य किंजातीयस्य कस्यापि गोकुलवासिनः। अङ्घ्रिरजसोऽभिषेको यस्मिन् तर्व्वादिजन्मनि। किम्भूतः

यज्जीवितन्तु निखिलं भगवान् मुकुन्द-
स्त्वद्यापि यत् पदरजः श्रुतिमृग्यमेव ॥१४॥
एषां घोषनिवासिनामुतभवान् किन्देव रातेति नः,
चेतो विश्वफलात् फलं तदपरं कुत्राप्ययं मुह्यति।
सद्वेषादिव पुतनापि सकुलात्वामेव देवापिता,
यद्धामार्थसुहृत्प्रियात्मतनयप्राणाशयास्त्वत्कृते ॥१५॥

कतमः यस्य जीवितं मुकुन्दः। जीवितवन्मुकुन्दोयस्य प्रियतमः इत्यर्थः। किम्भूतोमुकुन्दः यस्य पादरजः श्रुतिभिर्वेदैर्मृग्यमेव। अत्रैवशब्दोहि सन्दिग्धार्थवाचि एव शब्दान्न तु कदाम्रगितमित्यर्थः॥ १०।१४।३४ (१४)

एषामिति। उत अहो। देवघोषे गोकुले। किं फलं एतद्दास्यत्यस्मिन्नर्थे। अस्माकं चेतोमुह्यति। यतोविश्वस्य फलभूतात् त्वदुभवतः सकाशादपरं फलम् अयत् (न) गत्यर्थानां धातूनां ज्ञानार्थत्वादजानदित्यर्थः। इनः शतरिरूपम्। आत्मानमेवदास्यामीति चेत्तत्राह। सदिति। सतः प्रशस्तात् सम्पूर्णात् द्वेषात् विरोधादिति यावत्। एवशब्दोऽप्यर्थे। पूतनात्वामेवापिता प्राप्ता अपिः चुरादौ (दिः)। भादौपठ्यमानोहिसेट् (धातुः) किं एकाकिन्येव प्राप्ता नेत्याह। अपि सकुलेति। कुलंवकोऽघासुरश्च येषां घोषनिवासिनाम्। धामाद्यास्त्वत्कृते त्वदर्थम्। धामगृहम् अर्थः पश्वादि। ततः सुहृत् पिताऽनेन माताऽप्युपलक्षिता। आत्माजीवः प्राणा इन्द्रियाणि प्रान्तीतिव्युत्पत्त्या। आशया अन्तः-करणानि। य एवात्मादिपञ्चको दीयते स एवानुरक्तेभ्यो दीयत इत्यनुचितमित्यर्थः ॥१०।१४।३५ (१५)

तावद्रागादयःस्तेना स्तावत् कारागृहं गृहम्।
तावन्मोहोऽङ्घ्रिनिगड़ो यावत् कृष्ण न ते जनाः ॥१६॥

उद्धवः।

एताः परं तनुभृतो भुवि गोपवध्वो,
गोविन्द एव निखिलात्मनि रूढ़भावाः।
वाञ्छन्ति यत् भवभियो मुनयो वयञ्च
किं ब्रह्मजन्मभिरनन्तकथारसस्य ॥१७॥
क्वेमाः स्त्रियो वनचरीर्व्यभिचारदुष्टाः
कृष्णे क्व चैष परमात्मनि रूढ़भावः।

तावदिति। रागादीनां स्तेनत्वादिकं तावदेव। यावत् त्वत्-कथा नास्ति प्रवृत्तायां कथायान्तु तन्नास्तीत्यर्थं कारागृहं बन्धन स्थानम्। अङ्घ्रि मोक्षणम्। अवाङ्गतहेतुः गावत् ॥१०।१४।३६ (१६)

एता इति। परं केवलं भुवि एतास्तनुभृतो नान्ये शरीरधारणमासामेव सफलमित्यर्थं यतो गोविन्द एव रूढ़भावाः। मुनयोवाचं यमत्वादिगुणयुक्ताः। वाञ्छन्ति परं न सहसा प्राप्नुवन्ति। भवभियः संसारभीरवः। वयञ्चमुनयोऽपि दास्यमात्रनिष्ठाः। ननु मुनीनां ब्राह्मणत्वादिना युज्यते रूढ़भावो नतु तद्रहितस्य तव गोपीनां चेत्यत आह किमिति। ब्रह्मजन्मभिर्ब्राह्मणजातिभिः। बहुवचनेन वेदा (ध्य.)ध्ययनादि ब्राह्मण गुणैरपि किमित्युक्तम्। नाग्नि-होत्रादिवद्भक्तौ विप्रादिरेवाधिकारी किन्तु सर्व्वोऽपीति भावः अत-एवोक्तम् "नालं द्विजत्वं देवत्व" मित्यादि ॥१०।४७।५८ (१७)

तदेवाह क्वेमा इति। नन्वहो अनुवृत्त्या भजत अविदुषोऽपि

नन्वीश्वरोऽनुभजतोऽविदुषोऽपि साक्षात्
श्रेयस्तनोत्यगदराज इवोपयुक्तः ॥१८॥
नायं श्रियोऽङ्ग उ नितान्तरतेः प्रसादः
स्वर्योषितां नलिनगन्धरुचां कुतोऽन्याः ।
रासोत्सवेऽस्य भुजदण्डगृहीतकण्ठ-
लब्धाशिषां य उदगाद् व्रजवल्लवीनाम् ॥१९॥
आसामहो चरणरेणुजुषामहं स्यां
वृन्दावने किमपि गुल्मलतौषधीनाम् ।
यादुस्त्यजं स्वजनमार्यपथञ्च हित्वा
भेजुर्मुकुन्दपदवीं श्रुतिभिर्विमृग्याम् ॥२०॥

प्रभावमजानतोऽपि गतानुगतिकया सेवमानस्यापि साक्षाच्छ्रेयः कैवल्यम् । यथाह्यगदराजो रस रसायनादिरुपयुक्तो गृहीतः सद्य-विदुषोऽपि श्रेयः पुष्ट्यारोग्यादि तनोति । तथैवायं वस्तुशक्तिरेवेहशीतिभावः ॥१०।४७।५८ (१८)

नायमिति । उ इति नितान्तमत्यर्थम् । रतिः रमणं यस्याः । श्रियः व्यतय स्मरणात् संहिताः । नलिनवद्गन्धः परिमलो रुचिः कान्तिश्च यासां पद्मिनीनामित्यर्थः । रासोत्सवे रासक्रीड़ायाम् (इत्यर्थः) अस्य श्रीकृष्णस्य यः प्रसादो व्रजवल्लवीनां गोपीनामुदगादुदितः । भुजदण्डैर्गृहीता आश्लिष्टाः कण्ठायासां अतएव लब्धाशिषः प्राप्त मनोरथ फलाः ॥१०।४७।६० (१९)

आत्मनो गोपीतुल्यत्वं दुर्लभं मत्वा तत्पादरजः सम्यक् मप्या-शास्ते । आसामिति । गुल्मादीनां मध्ये किमपिस्यां भवेयमिति

याबै श्रियार्च्चितमजादिभिराप्तकामै-
र्योगेश्वरैरपि यदात्मनि रासगोष्ठ्याम् ।
कृष्णस्य तद्भगवतश्चरणारविन्दं
न्यस्तं स्तनेषु विजहुः परिरभ्य तापम् ॥२१॥
वन्दे नन्दव्रजस्त्रीणां पादरेणुमभीक्ष्णशः ।
यासां हरिकथोद्गीतं पुनाति भुवनत्रयम् ॥२२॥

प्रह्लादः ।

नेमं विरिञ्चो लभते प्रसादं
नश्रीर्नशर्व्वः किमुता परेऽन्ये ।
यन्नोऽसुराणामसि दुर्गपालो
विश्वाभिवन्द्यै रभिवन्दिताङ्घ्रिः ॥२३॥

प्रार्थनायांलिङ्। गुल्मादयो हि गोपीनां चरणरेणून्जुषन्ते। अह-मपि तथा भविष्यामीत्यर्थः। गुल्मः स्तम्बः। याः गोप्यः। आर्य्य-पथं साधुमार्गम् ॥ १०।४७।६१ (२०)

अजो ब्रह्मा। आत्मनिबुद्धितत्वे योगेश्वरैरर्च्चितं ध्यातमित्यर्थः। चरणारविन्दस्य कामार्थमोक्षदातृत्वमस्तीति क्रमात् श्रियादिभि स्त्रिभिस्तृतीयान्तैरुक्तम्। आप्तकामा अपि प्राप्तैश्वर्य्यस्य निर्व्वाहार्थं भजन्ते। तत्तथाविधं स्तनेषु न्यस्तं संलग्नं यथास्यात्तथा परिरभ्य गाढ़मालिङ्ग्येत्यर्थः ॥१०।४७।६२ (२१)

किं बहुनेद मत्र युक्तमित्याह वन्द इति। अभीक्ष्णशः वारंवारम्। उद्गीतं (थं) उद्गानम् ॥ १०।४७।६३ (२२)

नेममिति। ते तव प्रसादं अपर इन्द्रादयः। विरिञ्च्यादिभि-

यत् पादपद्ममकरन्द निषेवणेन
ब्रह्मादयः शरणदाश्नुवते विभूतीः ।
कस्माद्वयं कुसृतयः खलयोनयस्ते
दाक्षिण्य दृष्टि पदवीं भवतः प्रणीताः ॥२४॥
चित्रंतवेहित मिहोऽमित योगमाया-
लीलाविसृष्ट भुवनस्य विशारदस्य ।
सर्व्वात्मनः समदृशो विषमः स्वभावो
भक्तप्रियोयदसि कल्पतरुस्वभावः ॥२५॥

स्त्विभिः प्रथमान्तैः पुत्र मित्र कलत्रेषु अपि तेनैवंविधं प्रसाद इत्युक्तम् ॥ ८।२३।६ (२३)

विस्मापि (ति) वन्मतामिवाह यत्पादेति । हे शरणद । अश्नुवते प्राप्नुवन्ति । वभुतीरैश्वर्य्याणि । खलयोनयः कुजन्मानः । कुसृतयो दुराचाराः । एवं भूता अपि वयं ते त्वया ॥ ८।२३।७ (२४)

चित्रमिति । अहोदेव एतत्तवेहितं वेष्टितं चित्रं यत् समदृशोऽपि तव विषमः स्वभावः । कुतः समदृक्त्वम् यतः सर्वात्मा । तदेव कुतः यतोऽऽमितत्वत्त्वत्तो भेदादिभिरणिकृत्ता यायोगमाया तया लीलार्थम् क्रीड़ार्थं विसृष्टं भुवनं एव येन सतथा । तव मायया-ऽभिभूतत्वात् वैषम्य माचरसि (जीवा यथाभिभूता आचरन्ति तथा नच मायया) यतो विशारदः अविप्लुत (लुप्त) ज्ञानः । किन्तु वैषम्यम् ? यत् सर्व्वमयत्वेऽपि भक्तेषु प्रीतिर्न चैतद्दोषाय यतः कल्प-

अक्रूर:।

अद्येश नो वसतय: खलु भूरिभागा:
य: सर्व्वदेव पितृभूत नृदेवमूर्त्ति:।
यत् पादशौच सलिलं त्रिजगत् पुनाति
स त्वं जगद्गुरुरधोक्षज या: प्रविष्ट: ॥२६॥
क: पण्डितस्त्वदपरं शरणं समीयाद्
भक्तप्रियादृतगिर: सुहृद: कृतज्ञात्।
सर्व्वान् ददाति सुहृदो भजतोऽभिकामा-
नात्मानमप्युपचयापचयौ न यस्य ॥२७॥

तत्स्वभाव: त्वं सहि सेवकस्येव (कस्येव) फलं ददानोऽपि न विषम:। प्रह्लादो भगवन्तम् ॥८।२३।८ (२५)

अद्येति। हे ईश! अद्य नो वसतयो गृहा:। खलु निश्चितं न स्तुतिमात्रम्। नरो मनुष्य:। तव प्रवेशात् पञ्च महायज्ञ निर्वापश्रेयोऽस्माभिर्लब्धं। इति वेदादिभि: पञ्चभिरुक्तम्। त्रिजगत्त्रिभुवनम्। जगतोगुरु: पिता। या वसती: ॥१०।४८।२५ (२६)

क इति। त्वत्त: (त्वद्) भगवत: सकाशात् अपरं पुरुषं शरणं रक्षकं पण्डितोभूत्वा क: समीयात् गच्छेत् न कोऽपीत्यर्थ:। त्वं हि भक्तप्रिय: सेवकवत्सल: न तथान्य: न च स्नेहलोऽपिभूत्वा सेवातारतम्यं नवेत्सि। यत: कृतज्ञ:। न च कृतज्ञोऽपि प्रतिश्रुतं न प्रयच्छति। यत ऋतगी: सत्यवाक्। न च कलुषितेन मनसा ददासि। यत: सुहृत्। नचासमृद्ध: यतो भवान् सुहृद: शुद्धहृदयस्य भजत: सर्व्वान् कामान् ददाति (स्वा) आत्मानञ्च यस्यात्मन: उपचयापचयौ वृद्धिनाशौ नस्त: तं कूटस्थमित्यर्थ: ॥१०।४८।२६ (२७)

दिष्ट्या जनार्द्दन भवानिह नः प्रतीतो
योगेश्वरैरपि दुरापगतिः सुरेशैः।
छिन्ध्याशु नः सुत कलत्र धनाप्तगेह-
देहादिमोहरशनां भवदीय मायाम् ॥२८॥

शुकः।

नैवम्विधः पुरुषकार उरुक्रमस्य
पुंसां तदङ्घ्रिरजसाजितषड्गुणानाम्।
चित्रं विदूर विगतः सकृदाददीत
यन्नामधेयमधुना सजहाति बन्धम् ॥२९॥

इति श्रीवोपदेवकृते मुक्ताफले विष्णुभक्तानां
अद्भुतरसोनामाष्टादशोध्यायः॥

दिष्ट्येति दिष्ट्यादैवेन इह जन्मिनः। अस्मान् प्रति इतः आगतः प्रकटीभूत इत्यर्थः। कुतोदिष्ट्या यतो योगेश्वरैरपि सुरेशैरपि दूरापगतिः। समाधि सम्पन्नै देवैरपि दुर्व्विज्ञातः कावार्त्ताऽन्येषाम् आशु शीघ्रं। जन्मान्तरे सुतादि मोह एव रसनारज्जुः। तां साहि भवदीया माया त्वदायत्ता। त्वञ्च जनार्द्दनः। जनमुत्पत्तिं आर्द्दयसि मोचयसि मोचक इत्यर्थः। जनेऽर्थश्च "जनिवध्योश्चे त्यद्वृद्धिः ॥१०।४८।२७ (२८)

अक्रूरः भगवन्तम्।

एवम्भूतरसेन भजतो वैराग्यादिगुणा भवन्तीत्याह। नैवमिति।

उरुक्रमस्य सम्बन्धिनां पुंसाम्। प्रियव्रतादिनामिवम्बिधीरजन्यां अपि दिनत्वकरणादिः पुरुषकारः सामर्थ्यं न चित्रं जिताः ग्रस्ता-मिन्द्रियाणां गुणाः विषयाः शब्दादयो यैस्ते तथा। कुतो न चित्रम्। यतो यस्य उरुक्रमस्य नामधेयम्। यः सकृदाददीत। स विदूर विगतो जात्यपकर्षं प्राप्तः। अन्त्यजोऽपि स्वस्यान्येषां बन्धं (वान्धवम्) अधुना कलिकालेऽपि किंपुनः कृतादौ जहातीत्यस्य चित्रतमत्वात् न पूर्व्वस्य चित्रत्वमिति भावः। शुकः ॥५।१।३५ (२९)

इति हेमाद्रिकृतायां कैवल्यदीपिकायां विष्णुभक्तानाम्
अद्भुतरसोनामाष्टदशोऽध्यायः।

ऊनविंशोऽध्यायः ।

वीररसे बलिः ।

मनस्विनः कारुणिकस्य शोभनं
यदर्थि कामोपनयेन दुर्गतिः ।
कुतः पुनर्ब्रह्मविदां भवादृशां
ततो वटोरस्य ददामि वाञ्छितम् ॥१॥

एवं हास्यादि भक्ति भिन्न भक्तिरसानुभवावच्छेदादष्टौ भक्तान् अभिधाय सम्प्रति नवमं भक्तमभिधातु मुत्साहस्थायिनं प्रति नायक-वर्त्तिनयविनया सम्मोहाध्यवसाय बलशक्ति प्रताप-प्रभाव विक्रमा-धिक्षेपादि विभावं स्थैर्य्य धैर्य्य-शौर्य्य-गाम्भीर्य्य त्याग वैशारद्याद्यनुभावं धृति स्मृत्यौग्रगर्व्वामर्षमत्यावेग-हर्षादि सञ्चारिणं महेन्द्र दैवतं गौरदेहं सत्त्व प्रधानं वीररसमारभते। वीरेति। नरादि लक्षणं तु अभिनव गुप्तापादौ (१)। स च वीरस्त्रेधा युद्ध-दान-धर्म्म-भेदात्। तत्र युद्धवीरोयथा "एतां पश्यपुरस्थलो मिहक्लिल क्रीड़ा-किरातो हरः, कोदण्डेण किरीटिना सरभसं चूड़ान्तरे ताड़ितः। इत्याकर्ण्य कथाद्भुतं हिमनिधावद्रौ सुभद्रायते। मन्दं मन्द मकारि येन निजयोर्द्दोर्दण्डयोर्मण्डनम्।" दानवीरोद्वेधा। यत्र स्थिता एव सकल सम्पदः कीर्त्त्याद्यनुसन्धानेन स्वयमर्थिसात्क्रियन्ते। स एकः। यथा "दधिक्षीर घृताम्भोधि व्यञ्जने स्पृहनीयया। महा-

(१) भरतमुनेर्नाट्य शास्त्रीयव्याख्यातेऽभिनवगुप्तपादाः।

दानोत्सवे यस्य हन्तकारायितं भुवा"। य एतु परितुष्टे र्दिवादिभि र्दीयमाना: साम्राज्यादि विभूतय:। सत्व प्रकर्षात् परिक्रियन्ते स छप (रि) स्थित परिहार नामा द्वितीय:। यथा सन्तुष्टेतिसृणां पुरामपिरिपौ कण्डूलदोर्मण्डलम्। क्रीड़ाक्रान्त: पुन: प्ररूढ़शिरसो वीरस्य लिप्सोर्व्वरान्। याच्चादैन्यपरान्वित यस्य कलहायन्ते मिथस्त्वंवृणु। त्वं वृणिव्त्यभितोमुखानि सदृश ग्रीव: कथंवर्ण्यते।" धर्म्मवीरोऽपिधर्म्मस्य सकाम निष्काम भेदात् द्वेधा। यथा "अजित्वा सार्णवामुर्व्वी मनिष्ट्वा विविधैर्मखै:। अदत्वाचार्थमर्थिभ्योभवेयं पार्थिव: कथम्। इत्यत्नमखैरनिष्ठे ति। यत्तु राज्ञा वीरस्य दया-वीराख्यमपरं भेदं ब्रुवता (१) "सत्वं मदीयेन शरीरवृत्तिं, देहेन निर्व्वर्त्तयितुं प्रसीद। दिनावसानोत्सुकवालवत्सा, विमुच्यतां धेनुरियं महर्षे" इत्युदाहृतम्। तत्तु न सम्यक् तत्र हि वस्त्वन्तर-वद्देहस्यापि देयत्वेन प्रसज्जनाद्दा नवीर एवायं। अतएवायं प्रकारो दानवीर एवान्यैरुपदर्शित:। यथा "कर्णस्त्वङ्क' शिविर्मांसं जीवं जीमूतवाहन:। ददौदधोच्चिरस्थीनि किमदेयं महात्मना" मिति। दयाया: कृपात्वे न करुणात्वात्। करुण प्रभेद एवाय मित्येके। तस्मादस्योक्तं भेद त्रयं एवरम्यम्। अतएवेदं सावधारणमुक्तं भरतेन। "दानवीरं धर्म्मवीरं युद्धवीरं तथैवच। रसवीरमपि प्राह ब्रह्मा त्रिविध मेवहीति (२) युद्धवीरे ("आपत्पङ्कनिमग्नानां खल्प सन्तोष मिथ्या ज्ञानं च यस्य।" य (स) स्तत्त्वनिश्चयरूपोऽसंमोहा-ध्यवसाय: स एव प्रधानतयोत्साह हेतु:। रौद्रे तु ममता प्राधान्या दशास्त्रान्वितानुचितयुद्धाद्यपीति मोहविस्मय (प्राधान्य) मिति तयोर्व्विविक्त: पन्था:। मनस्विन इति। तदेवम्भूतान् वीर प्रभेदान्

---

(१) रघुवंशे द्वितीय सर्गे ४५ श्लोक:।

(२) विश्वनाथीय दर्पणे वीराणां लक्षणानि सन्ति ३।२३४।

यजन्ति यज्ञं क्रतुभिर्यमादृता
भवन्त आम्नाय विधान कोविदा:।
स एव विष्णुर्वरदोस्तु वा परो
दास्याम्यमुष्मै क्षितिमीप्सितां मुने! ॥२॥

मनसिकृत्वा तत्र युद्धवीररूपेण भक्तिरसानुभवमशक्यं मन्य-मानो दानवीरं दर्शयन् तस्य प्रथमभेदे वलिं भक्तमाह। वलिरिति। अर्थिनां कुयाचकानां कामोऽभिलाष:। तस्योपनयेन पूरणेन या दुर्गति: दारिद्र्यम् तदपि शोभनं श्लाघ्यं। अर्थीति कुत्सायामिनि: यदाहु: "भूमनिन्दा प्रशंसायां नित्ययोगेऽतिशायने। संसर्गेऽस्ति विवक्षायां भवन्तिमतुवादय:" इति। कारुणिकस्य परदु:खेन व्यथितस्य। मनस्विन: धीरस्य। महान्तमर्थराशिं दत्वाप्यनुशय-हीनस्येत्यर्थ:। यदर्थिमात्रस्यापि कामपूरणेन दुर्गति: श्लाघ्यते तदा किमु वेदविदामित्याह। कुत: पुनरिति। भवादृशामित्यनेन त्वत्तुल्योयंवटुरिति उक्तम्। ततोदारिद्र्यस्य श्लाघ्यत्वादस्य वटो-र्वामनस्य वाञ्छितं पदत्रयम्॥ ८।२०।१०। (१)

नायमर्थी किन्तु वटुवेषच्छन्नो विष्णुरिति चेत्तत्राह। यजन्तीति। क्रतव: प्रसिद्धा: ज्योतिष्टोमादय:। ससोमा यज्ञा: पाकयज्ञादय: प्रसिद्धा:। नि:सोमाइतिहि (१) क्रतुयज्ञेभ्यश्चेति सूत्रवृत्तिकारादिभि र्विवृतम्। भवन्तो भवादृशा:। आम्नायस्यविधाने इतिकर्त्तव्य-तायां। कोविदा: वरं श्रेष्ठं ददातीति वरद उपकर्त्ताऽपरोऽपकर्त्ता हे मुने शुक्र! अत्रवलेर्ददामीत्यसंमोहाध्यवसायौ ब्रह्मविदा मित्यु-पलक्षिता:। पात्रगुणाश्चमनस्वितया सूचितास्यात्साऽस्य विभावा: दुर्गतावति श्लाघ्यत्वबुद्धि रित्युपलक्षिता:। धैर्य्यादयोऽनुभावा:। एव-मिति हर्षादिका: सञ्चारिणो ज्ञेया:। वलि: शुक्रम्॥८।२०।११ (२)

(१) पाणिनि: ४।३।६८ सूत्रम्।

पृथुः ।

वरान् विभो त्वद्वरदेश्वराद्बुधः
कथं वृणीते गुण विक्रियात्मनाम् ।
ये नारकानामपि सन्ति देहिनां
तानीश कैवल्यपते वृणे नच ॥३॥
न कामये नाथ तदप्यहं क्वचित्
न यत्र युष्मच्चरणाम्बुजासवः ।
महत्तमान्तर्हृदयान्मुखच्युतो
विधत्स्व कर्णायुतमेष मेवरः ॥४॥

वरानिति द्वितीयेऽस्मिन् दानवीर प्रभेदे पृथुर्भक्तः इत्यभिप्रेत्याह पृथुरिति। (१) "वरञ्च मत्कञ्चन मानवेन्द्र) वृणीष्वतेहं गुणशील यन्त्रित" इति भगवदुक्तिं निशम्याह वरानिति। गुणविक्रियात्मनां गुणविकाररूपाणां ब्रह्मादीनां वरान् वरदेश्वरतयात्वत्तः कथं वृणीते। ब्रह्मपदादीनां विषय सुखात्मकत्वात्। विषय सुखानि च नारकानां नरक निवासिनामपि सन्ति। अतस्तान् ब्रह्मपदादिरूपान् वरान् नैव वृणेऽहम् यत स्त्वमीशः समर्थः। कैवल्यपतिस्त्वं कैवल्यञ्च-तवाधीनम्। तर्हि कैवल्य मेवहृणीष्वेति चेत्तत्राह ॥४।२०।२३ (२)

न कामये इति। तदपि न कामये यत्र कैवल्ये युष्मच्चरणाम्बुजस्यासवो मकरन्दः। क्वचिदेकदेशेऽपि नास्ति भक्ति सुखं नास्तीत्यर्थः। सद्भिमहत्तमानां अन्तर्हृदय अतति सततं गच्छतीति महत्तमान्तर्हृदयात्। अत क्वौरूपम्। तद्हृदयान्तवर्त्ती

---

(१) श्रीमद्भागवत ४।२०।१६ श्लोकः।

स उत्तमःश्लोक महन्मुखच्युतो
भवत्पदाम्भोज सुधाकणानिलः।
स्मृतिं पुनर्विस्मृततत्त्ववर्त्मनां
कुयोगिनां नो वितरत्यलं वरैः ॥५॥
यशः शिव सुश्रव आर्य्यसङ्गमे
यदृच्छया चोपशृणोति ते सकृत्।
कथं गुणज्ञो विरमेद्विना पशुं
श्रीर्यत् प्रवव्रे गुणसङ्ग्रहेच्छया ॥६॥

तन्मुखच्युतं षास्वाद्यन्तेऽन्यैः अतो बहुभ्योयुगपत् तदाकर्णनार्थं करणायुत मेव मेमह्यं विधत्स्व एष एव वरः ॥४।२०।२४ (४)

मुक्ति सुखे भक्तिसुखाभावात् भक्ति सुखे मुक्तिसुखाभावो नास्तीत्याह। स उत्तमेति। सुधाकणानां अमृतविन्दुनामनिलो दूरादपि श्रवणमित्यर्थः। विस्मृतं तत्त्ववर्त्म यैः तेषां कुयोगिनामस्माकं तत्स्मृतिं वितरति स्वरूपानुभवसुखरूपां मुक्तिन्ददातीत्यर्थः। विषय सङ्गेऽपि मोक्षकामत्वात् कुयोगित्वम्। मुक्ति सुखेन सह भक्तिसुखं स्वभक्तानामस्तीत्यर्थः ॥४।२०।२५ (५)

श्रवणस्य दुःसंपादकत्वात् सुसंपादकत्वेपि परिणति विरसत्वात् भक्तिसुखं दुर्लभमिति चेत्तत्राह यश इति। हे सुश्रवः सुकीर्त्ते। यदृच्छया गुरु शिष्यभावं विनापि उपशृणोति। उपश्रातृतयाप्यव-धारयति। (अवध्यायति)। किम्पुनः श्रोतृतयाऽसकृदारभ्यारम् च शब्दस्येदर्थे पशुं विनाऽन्यः कथं विरमेत् यतो गुणज्ञः। मुक्ति सुखेऽपि गुणाः सन्तीति चेत्तत्राह। श्रीरिति। श्रीः भूतिः (भक्ति) सुख स्वामिनो यद्भक्ति सुखं प्रकर्षेण वव्रे। भक्तिगुणान् संग्रह्य

अथाभजेत्वाखिलपुरुषोत्तमं
गुणालयं पद्मकरेव लालसः ।
अप्यावयो रेक पतिस्पृधोः कलि-
र्नस्यात् कृतत्वच्चरणैकतानयोः ॥७॥
जगज्जनन्यां जगदीशवैशसं
स्यादेव यत् कर्म्मणि नः समीहितम् ।

मुक्तिगुणेष्वाधातुमिच्छया। अत्र यशसः शिवत्वात् निर्विघ्नत्वम्। सुश्रव इति निर्द्देशस्य सम्बोधनपरत्वेऽपि विशेषणप्रधानत्वात् शोभनत्वेन सुखग्राह्यत्वं। आर्य्यसङ्गमहेतुत्वात् सुलभत्वमुक्तम् ॥ ४।२०।२६ (६)

शतक्रतुत्वे शक्रस्य स्पर्द्धावत् विष्णुभक्तत्वे लक्ष्मीस्पर्द्धादोषोऽस्तित्याह अथेति। अथशब्दः प्रश्ने। अथ कलिर्न्स्यात्। अभजमिति। भजनारम्भभूतत्वाल्लट्प्रयोगः। लालस उत्कण्ठावान्। पद्मकरेति विशेषणप्रधानो निर्द्देशः भगवदुपायनार्थं लीलाकमलधारिणीत्यर्थः। सा यथा अभजत्। त्वं हि प्रकृत्या सर्व्वपुरुषेषु उत्तमः गुणाश्च गुणाः सौन्दर्य्यादयः। अपि अहो। अहञ्च सा चावामिति विरूपत्वेऽपि त्यदादेर्मिथोद्वन्द्वे यद् यत् परं तत् स्वस्य इति वार्त्तिकादस्मच्छब्दः शिष्यते। यतः आवामेकस्मिन् वस्तौ सस्पृहौ एकपति स्पृहत्वेऽपि स्पृहायाः भिन्नप्रदेशविषयत्वेन नविरोध इति चेत् तदपि नास्तीत्याह ॥ कृतेति एकतानत्वमनन्यवृत्तित्वम्। एवं कलिविषये संशय्य स्वयमेव निश्चिनोति ॥ ४।२०।२७ (७)

जगदित्यादि। जगतो जनन्यां मातरि लक्ष्म्याम्। वैशसं चित्तव्यथा विशसनतुल्यत्वात्। यस्याः कर्म्मणि चरणसेवायां समीहितम्। सम्यग्वाञ्छा। ननु स्वस्याल्पकत्वं मत्वा बलवद्विरोधात् बिभेषि-

करोषि फल्गु व्युरुदीनवत्सलः
स एव धिष्णोऽभिरतस्य किन्तया ॥८॥
भजन्त्यथ त्वामतएव साधवो
व्युदस्त माया गुणविभ्रमोदयम्।
भवत् पदानुस्मरणादृते सतां
निमित्तमन्यत् भगवन् न विद्महे ॥९॥
मन्ये गिरं ते जगतां विमोहिनीं
वरं वृणीष्वेति भजन्त मात्थयत्।

चेत्तर्हि विरम्यतां अस्मादिति चेत्तत्राह। करोषीति। त्वं हि दीनेषु पक्षपातित्वात् प्रगल्भमपि सेवकं स्व संसर्गात् (स्वसर्गात्) पृथक् करोषि। श्रीरेवात्रनिदर्शनमिति भावः। तथापि तस्याः प्रेममात्रत्वे नात्यन्तं सुखसाधनत्वात्। तव च (नच) भृत्यमात्रत्वेन वहिरङ्गत्वादयुक्तः। तया सह विरोध इति चेत्तत्राह। स एवेति। स्त्रीप्रमाणिष्वन्यपुरुषेष्वेषा वार्त्ता। न तु नित्यनिरतिशयानन्दघन-ब्रह्मस्वरूपसुखसन्तुष्टे त्वयीति भावः। धिष्ण्यं पदम् ॥ ४।२०। २८ (८)

अतएव देवतान्तरं हित्वा महान्तं स्त्वामेव सेवन्त इत्याह। भजन्तीति भज्याभज्य निर्द्धारणानन्तरम्। अतएवेति दीन-वत्सलत्वात् स्वरूपसुखसन्तुष्टत्वाच्च तदेवाह। व्युदस्तेति। व्युदस्तो दूरीकृतो माया गुणानां रजःप्रभृतीनां विभ्रमो विलासो हि। कार्य्यं रागद्वेषादि। तस्योदयोह्याविर्भावो येन तम्। किमर्थं भजन्तीति चेत्तत्राह। भवत्पदेति। भवत्पदानुस्मरणमेव सतां निमित्तम् नान्यत् किञ्चित्। नित्य निरतिशयानन्दानुभवरूपत्वात् तस्येति भावः ॥ ४।२०।२९ (९)

वाचानुतन्त्या यदि ते जनोऽसितः
कथं पुनः कर्म करोति मोहितः ॥१०॥
त्वन्माययाऽद्धा जन ईश खण्डितो
यदन्यदाशास्त ऋतात्मनोऽबुधः ।
यथाचरेद् बालहितं पिता स्वयं
तथा त्वमेवार्हसि नः समीहितुम् ॥११॥

सनकः ।

नात्यन्तिकं विगणयन्त्यपि ते प्रसादं
किम्वन्यदर्पित भयं भ्रुव उन्नयैस्ते ।

एवं प्रसक्तोऽनुप्रसक्तया निरूप्य प्रकृतमनुसन्धत्ते । मन्ये गिरमिति । भजन्तं भजनादेवलब्धसर्व्वोत्कर्षम् । नू अहो ते तव वाचां तन्त्या पशुबन्धनोतुल्यया जनो यद्यसितः अबद्धः स्यात् । तर्हि कथं पुनः पुनः कर्मकरोति ? दृष्ट विपदो हि तद्भजनम् विहाय ॥ ४।२०।३० (१०)

यत एवं दृष्टवाग् विलासो भवान् अतो भवता भक्तान् प्रत्येवं न वाच्यं किन्तु पितृवद्धितमेव वाच्यमित्याह । त्वन्माययेति । अद्धा तत्त्वतः । खण्डितः पृथक्कृतः । ऋतात्मनः सन् पदात्मरूपादबुधः देहेऽहं बुद्धिः सन्नान्यद्विषयसुखमाशास्ते वाञ्छति । अतः स्वहितं न वेत्ति । अतः स्वयमेव समीहितुं स्वहिते चेष्टयितुं भवानर्हति । सोऽयं प्रसन्नेन भगवतादीयमाने स्वर्गापवर्गादावपि उर्ज्जस्वलत्वादनभिरुचेः पृथोरुत्साहस्थायिभावः प्रकरणेनावगम्यते । न हि क्लीवचेतसा तथाविधा वराः परिहर्त्तुं शक्याः । पृथुभंगबन्तम् । ४।२०।३१ (११)

येऽङ्गत्वदङ्घ्रि शरणा भवतः कथायाः
कीर्त्तन्य तीर्थयशसः कुशला रसज्ञाः ॥१२॥
कामं भवः स्ववृजिनैर्निरयेषु नस्ता
च्चेतोऽलिवद् यदि नु ते पदयोरमेत।
वाचश्च न स्तुलसि वद् यदि तेऽङ्घ्रि शोभाः
पूर्य्येत ते गुणगुणैर्यदि कर्णरन्ध्रः ॥१३॥
नोत्तमःश्लोकवार्त्तानां जूषतां त्वत् कथामृतम्।

नत्यन्ति केति। ये भवतः कथायां रसज्ञाः ते आत्यन्तिकमपि तव प्रसादं मोक्षाख्यं न गणयन्ति। किन्तु किमुतान्यद् ब्रह्मादि स्थानम् यतो (ते) भ्रूवउन्नटेर्भ्रूक्षेपैः कालाख्यै रर्पितभयं जनित भयं। कीर्त्यन्यं कीर्त्तनीयम्। रम्यत्वात् कृतार्थैं कृत्यार्थे तवैकेन केन्य त्वनः इति कृत्यप्रत्ययः। तीर्थं पावनत्वाद्यशोयस्य। अतएव कथा श्रवणे परिणामे च सुखदा। तदङ्घ्रि शरणत्वान्नकालभयम्॥ कुशलत्वान्नासारग्रहणम् ॥३।१५।४८ (१२)

काममिति। कामं यथेष्टं निरयेषु भवस्त्वात्। अवस्थानस्तु स्ववृजिनैरस्मत् पापे यदि ते पद्मवत् पदयोरलिवत् चेतोरमेत यदि तुलसीवद्वाचः तदङ्घ्रि सङ्गजनित शोभाः। यदि च कर्णरन्ध्रं तव गुणगणैः पूर्य्येत एवं सतिनरकोऽपि सुखदः। अन्यथा स्वर्गोऽपि दुःखद इत्यर्थः। काममित्यनेन कापिशूरता गम्यते। कुमारा भगवन्तं ॥३।१५।४९ (१३)

नोत्तम इति। उत्तमः श्लोको वार्त्तास्तियेषां ते तथा। अतएव तत् कथामृत सेवनेनैवाजरामरत्वम्। अतएवान्तकालेऽपि नोसभ्र मः

स्यात् सम्भ्रमोऽन्तकालेऽपि स्मरतां त्वत्पदाम्बुजम् ॥१४

ध्रुवः ।

भक्तिं मुहुः प्रवहतां त्वयि मे प्रसङ्गो
भूयादनन्त महतामलाशयानाम् ।
येनाञ्जसोल्बण मुरुव्यसनं भवाब्धिं
नेष्ये भवद्गुणकथामृतपानमत्तः ॥१५॥

मैत्रेयः ।

तस्मिन् प्रसन्ने सकलाशिषां प्रभौ
किं दुर्लभं ताभिरलं लवात्मभिः ।

न व्याकुलत्वं देहस्यानात्मत्वात् कुत्सित देहान्तर लाभ इति । चेत्तत्र स्मरतां तत् पदाम्बुजम् । तत् स्मरणस्यान्तकालेऽपि स्वलोपात् । तदुक्तं गीतासु (२) "यं यंवापीति" सूत: ॥१।१८।४ (१४)

भक्तिमिति । प्रकृष्ट: सङ्ग: प्रसङ्ग: । भक्तत्वाद्विष्णु कथाश्रावक (श्रोतृ) त्वं महत्त्वादाश्रित वत्सलत्वं अमलाशयत्वाद्बोधकत्वम् । नेष्ये अतिक्रमिष्यामि ॥४।९।११ (१५)

तस्मिन्निति । तस्मिन्विष्णौ ताभिराशीभि: क्षणिकाभि: यद्यपि भक्तस्याशिष: सुलभा: तथापितानकर्त्तव्या इत्यर्थ: । यतो-भजनादन्यत्र फलकामनायां दृष्टिं विहाय भजतां स्वयमप्रार्थित एव स्वगतिं स्वपदप्राप्तिं विधत्ते सा च परा सर्व्वेभ्य: फलेभ्य: । सद्विपर: सर्वेभ्य: फलप्रदेभ्य: । न च शुद्धां अशुद्धां वा भक्तिं न जानाति

अनन्यवृत्त्या भजतां गुहाशयं
स्वयं विधत्ते स्वगतिं परः पराम् ॥१६॥
नवैमुकुन्दस्य पदारविन्दयो
रजो जुषः तात भवादृशा जनाः ।
वाञ्छन्ति तद्दास्य मृतेऽर्थमात्मनो
यदृच्छया लब्धमनः समृद्धयः ॥१७॥
भक्तिं हरौ भगवतिप्रवहन्नजस्र-
मानन्दवाष्पकलया मुहुरर्द्यमानः ।
विक्लिद्यमानहृदयः पुलकाचिताङ्गो
नात्मानमस्मरदसाविति मुक्तलिङ्गः ॥१८॥

कविः ।

शृण्वन् शुभद्राणि रथाङ्गपाणे

यतोगुहाशयः । सर्व्वान्तःकरणस्थ । मैत्रेयो विदुरम् ॥३।१३।४८ (१६)

नवैइति । रजोरेणुः भवादृशा विदुरादयः । आत्मनोऽर्थे आत्मनः सुख साधनं ते दास्यन्ति विष्णुदास्यं मनः समृद्धीनां मनसः सुख साधनानां यदृच्छयालब्धत्वात् तान् (न) वाञ्छन्ति । निर्व्वन-स्थात्मभोग्यं हि निर्विषयं सुखं । तच्च विष्णुदास्यादेव ॥४।८।२६ (१७)

भक्तिमिति । असावहमित्यात्मानं नास्मरत् । यतोमुक्तलिङ्गः तत्रक्तलिङ्ग शरीराभिमानः ॥४।१२।१८ (१८)

जन्मानि कर्म्माणि च यानि लोके ।
गीतानि नामानि तदर्थकानि
गायन्विलज्जो विचरेदसङ्गः ॥१८
एवं व्रतः स्वप्रियनामकीर्त्त्या
जातानुरागो द्रुतचित्त उच्चैः ।
हसत्यथो रोदिति रौति गाय:

शृण्वन्निति । एवं दानवीरं दर्शयित्वा (१) क्रमप्राप्तं धर्म्मवीरं दर्शयन्नभ्यर्हितत्वात् निष्कामधर्म्मवीरमेव पञ्चदशभिःपद्यै रुदाहरति। कविरित्यादिभिः। कविः। ऋषभ पुत्रे योगी हरिश्च रथाङ्गं-चक्रम् सरथाङ्गपाणि रथो वाच्यो येषां गीतानां नाम्नाञ्च तानि तथा। नाम्नां गानं कीर्त्तनं विचरेद्विचरति। सम्भावलेलिङ् असङ्गो विलज्ज इत्याभ्यां लोकापगणनया चित्तगतं किमप्यौदार्य्यमुक्तम्। तेनचास्मै यात्मकउत्साहोऽवगम्यते। अयमेवास्य शान्ताद्भेदः। शान्तेहिमात्यन्तं लज्जादेस्तिरस्कारः। धर्म्मस्तुभगवज्जन्माद्यनुसन्धान रूपः ॥११।२।३९ (१८)

आविर्भूत धर्म्मवीरस्यानुभावानाह। एवमिति। स्वप्रियो विष्णुः। द्रुतं भक्तिरसेनक्लिन्नम्। निरीहस्य जगज्जननायघटमान मिव पश्यन् हसति रोदित्वानन्दाश्रूणि मुञ्चन्ति। रौतीति भगवन्तं पुरःस्थितमिव मन्यमानो गोष्ठीं कुरुते। भक्त्यावेशाद् गायति उत्तीर्णोऽस्मिभवाम्बुधिमिति नृत्यति। तत् किंनटवत्ख्यापनाय नेत्याह उन्माद वदिति। (उन्माद इत्यर्थः)। उन्माद इत्यर्थ-

त्युन्मादवन् नृत्यति लोकवाह्यः ॥२०॥

खं वायुमग्निं सलिलं महीञ्च
ज्योतींषि सत्त्वानि दिशो द्रुमादीन्।
सरित् समुद्रांश्च हरेः शरीरं
यत्किञ्चभूतं प्रणमेदनन्यः ॥२१॥

शुकः।

योदुस्त्यजान् क्षितिसुतं स्वजनार्थदारान्
प्रार्थ्यां श्रियं सुरवरैः सदयावलोकान्।
नैच्छन्नृपस्तदुचितं महतां मधुद्विट्
सेवानुरक्तमनसामभवोऽपि फल्गुः ॥२२॥

यज्ञाय यज्ञपतये विधिनैपुणाय
योगाय सांख्यशिरसे प्रकृतीश्वराय।

भावश्च प्रत्ययः (१)। लोकवाह्य इत्यनेनासङ्गादित्वमुक्तम् ॥११।२-४० (२०)

खमिति। ज्योतींषि नक्षत्राणि। सत्त्वाणि गवाश्वप्रभृतीणि। हरेः शरीरमिति बुध्या यत्किञ्चभूतं प्रणमति अनन्य सर्व्वत्र हरि दृष्टया कविः निमिम् ॥११।२।४१ (२१)

य इति। या श्रीः सुरवरैः सदयावलोकं प्रार्थ्यते तां यो भरतः नैच्छत् तदुचितं यतोविष्णुभक्तानां मोक्षोऽपि फल्गुः श्रीशुकः ॥५।१४।४४ (२२)

यज्ञायेति। यज्ञ भरतो मृगत्वं हास्यन् त्यजन् इति समुदाजहार उच्चारितवान्। कर्म्मज्ञान—भक्तिभेदात् नमस्कारः। तत्र

नारायणाय हरये नम इत्युदारं
हास्यन् मृगत्वमपि यः समुदाजहार: ॥२३॥

गजेन्द्रः।

एकान्तिनो यस्य न कञ्चनार्थं
वाञ्छन्ति ये वै भगवत् प्रपन्नाः।

कर्म्मयोगे यज्ञाय उपासनारूपाय धर्म्मपतये उपास्यरूपाय विधौ नैपुण्यं यस्य तस्मै उपासकरूपाय. प्रकृतीश्वराय उपास्यरूपाय (सांख्य शिरसि यस्यादरेण गृहीतत्वात् तस्मै उपासकरूपाय-) भक्तियोगे। नारं नमरसूहः अयनं यस्य तस्मै। उपास्यरूपाय नररूपेनोपासकरूपाय नामोच्चारणे उपासनारूपाय हरये हृदये इति सर्व्वत्र विशेष्यम्। अपरः प्रकारः यज्ञाय श्रुत्यर्थरूपाय। धर्म्मपतये स्मृत्यर्थरूपाय। विधिनैपुणाय सदाचाररूपाय। एभिस्त्रिभिः त्रयीमार्गः उक्तः। योगाय योगेन समाधिना प्राप्याय क्लेशादि चतुष्टयाय परामृष्टाय पुरुषाय। योगाय इति साध्यसाधनयोरभेदोपचारादुक्तम्। सांख्येषु पुरुषप्रकृत्यादितत्त्वेषु शिरशे शिरोवत् प्रधानभूताय पुरुषाख्य तत्त्वरूपायेत्यर्थः। प्रकृत्या स्वभावेन न तूपाधिना ईश्वराय नियन्त्रे नितैश्वर्य्याय। पशुपति सदाशिवादि शब्दवाच्यायेत्यर्थः। नारायणाय पञ्चरात्रादितन्त्रेषु निरूप्याय तदेवमार्गं पञ्चकेन प्राप्याय नम इत्यर्थः। शुकः ॥५।१४।४५ (२३)

एकान्तिन इति। यस्यैकान्तिनः अव्यभिचारिणः सेवकाः (यस्य) यस्मात्। कञ्चनमर्थं न वाञ्छन्ति। ये भगवद्भक्ताः (सर्व्वात्मना प्रयत्नेन भगवद्भक्ताः) अत्यद्भुतं तस्य विष्णोश्चरितं

अत्यद्भुतं तच्चरितं सुमङ्गलं
गायन्त आनन्दसमुद्रमग्नाः ॥२४॥

मुचुकुन्दः।

न कामयेऽन्यं तवपादसेवना-
दकिञ्चन प्रार्थ्यतमाद्वरं विभो।
आराध्य कस्त्वां ह्यपवर्गदं हरे
वृणीत आर्य्यो वरमात्मवन्धनम् ॥२५॥
तस्माद्विसृज्याशिष ईश सर्वतो
रजस्तमः सत्त्वगुणानुवन्धनाः।
निरञ्जनं निर्गुणमद्वयं परं
त्वां ज्ञप्तिमात्रं पुरुषं व्रजाम्यहम् ॥२६॥

विश्वसृष्ट्यादिकरणं एकत्वस्थिता गायन्ते। गानफलमाह। आनन्द समुद्रमग्ना इति। गजेन्द्रः भगवन्तम् ॥८।३।२० (२४)

नेति। क आर्य्यः ज्ञात्वा (नो) त्मनो बन्धनं वरं वृणीतेनकोऽपीतग्रर्थः। सर्व्वत्रचैतेषु स्रोकेषु अन्यान (न्या) पेक्षया भजन धर्म्मासक्त्या कोऽप्युत्साहः पुष्यतीति मन्तव्यम् ॥१०।५१।५५ (२५)

तस्मादिति। तदेवं सप्रभेदं वीररसं निरूप्य तद्भङ्ग्या भक्तिरसानुभवितुः फलसम्बन्धं दर्शयन् उपसंहरति। तस्मादिति। तस्माद्वराणामनर्थरूपत्वात्। आशिषः आशास्यमानानि फलानि सर्व्वशः लोकत्रयवर्त्तिनोरपि। निर्गुणं त्वां व्रजामि। निर्गुणः कुतः यतो निरञ्जनः। अञ्जनं प्रकाशावरणं मायाख्यम्। सगुणोहि

नारदः ।

नामान्यनन्तस्य गतत्रपः पठन्
गुह्यानि भद्राणि कृतानि च स्मरन् ।
गां पर्य्यटन् तुष्टमना गतस्पृहः
कालं प्रतीक्षन् मदो विमत्सरः ॥२७॥

कुन्ती ।

शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्त्यभीक्ष्णशः
स्मरन्ति नन्दन्ति तवेहितं जनाः ।

मायासम्बन्धात्त्वंचाद्वयः। माया सम्बन्धे हि सद्वितीयत्वंस्यात् कुतोऽद्वयः। यतोऽक्षिमात्रः। (मायायाः) सत्ता सत्ताभ्याममनिर्व्वाच्यत्वादित्यर्थः (१) भक्तमहिमातुभक्तिमहिम्नैवोक्त इति अत्रनोक्तः। मुचुकुन्दः श्रीकृष्णम् ॥१०।५१।५६ (२६)

नामानीति। ईदृशस्य च कृतकृत्यतया प्रियातिथिवत् मृत्युं प्रतीक्षकत्वात् न किञ्चिद्वै (कृतत्रं) कल्पमस्ति इत्याह। नामानीति। त्रपा लज्जा। कृतानि कर्म्माणि। कालं मृत्युम्। अपदः अस्वीकृत स्थानविशेषः। इत आरभ्य नारदः कुन्त्यादि शब्दौ वक्तृ निर्द्देशमात्र विवक्षया न तु भक्ति विवक्षयेति ज्ञेयं विष्णु ग्रहणस्य ज्ञापकत्वात् ॥१।५।११ (२७)

शृण्वन्तीति। एवं भक्तस्य मुख्यत्वाद् ब्रह्मसायुज्यमुक्ता तस्यैव भगवत् सामीप्यादि मुक्तिलिप्सोः स्ताः प्रदर्शयितुकामस्त्वाह। कुन्तीति। अभीक्ष्णशः पुनःपुनः। नन्दन्ति प्रशंसन्ति। ईहितं

---

(१) सांख्य भाष्य-धृतम् १।२६। "नामरूपानसद्रूपामायानैवोभयात्मिका। सदसद्भ्यामनिर्व्वाच्या मिथ्या भूता सनातनी।

तएवपश्यन्त्यचिरेण तावकं
भवप्रवाहोपरमं पदाम्बुजम् ॥२८॥

ब्रह्मा।

यच्च व्रजन्त्यनिमिषा मृषभानुवृत्त्या
दूरे यमाह्युपरिनः स्पृहणीयशीला।
भर्त्तुर्मिथः सुयशसः कथनानुरागः
वैक्लव्यवास्पकलया पुलकीकृताङ्गाः ॥२९॥

कर्द्दमः।

लोकांश्च लोकानुगतान् पशूंश्च
हित्वा श्रितास्ते चरणातपत्रम्।

कर्म्मत एव ये श्रवणादिरताः नान्ये। भवः सञ्चारः। सएव प्रवाहः। जलप्रवाहवत् पतितं नमुञ्चन्ति। उच्चावचेषु स्थानेषु पातयतीति प्रवाहः। तस्योपरमोविनाशो यत्र पदाम्बुजेतत्तथा। एतेन सामीप्यरूपा मुक्तिरुक्ता। कुन्ती श्रीभगवन्तम् ॥१।८।३६ (२८)

सालोक्यरूपामाह। यच्चेति। यद्वैकुण्ठं व्रजन्ति दूरेहमः (यमाः) दूरीकृताहङ्काराः। अनिमिषां देवानां ऋषभोविष्णुः। तस्यानुवृत्त्यानो अस्माकं उपरता एतास्ततसो यथापूर्व्वं मन्तरङ्गाः। एवं सार्ष्टि सारूप्ये ऽपिज्ञेये ॥३।१५।२५ (२९)

किञ्च सिद्धं पुरुषं भगवत्सालोक्यादि मुक्ति मासादयन्तं विभ्रं-शयिषवः सर्व्वाश्रिय एवमुपमन्त्रयन्ते। तथाहि "अहो अहोथ्यतां स्वर्गे एते ते कस्य पादपाः। इमा अप्सरसः श्लाघ्याः सेवस्वेति पुनः पुन"रित्यादि। ततचैवमस्तीति चेतसा सङ्गोनकार्य्यः। नाप्यहं

परस्परं त्वद्गुणवादशीधु-
पीयूषनिर्यापितदेहधर्म्माः ॥३०॥

कविः ।

गृहीत्वापीन्द्रियैरर्थान् यो न द्वेष्टि न हृष्यति ।
विष्णोर्मायामिदं पश्यन् स वै भागवतोत्तमः ॥३१॥

देहेन्द्रियप्राणमनोधियां यो
जन्माप्ययक्षुद्भयतर्षकृच्छ्रैः ।
संसारधर्मैरविमुह्यमानः

योग्य इति गर्व्वः । पुनर्दुःख प्रसङ्गात् । तथाच सूत्रम् "स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गस्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गात्" (१) इति । तदेतदभिप्रेत्याह । लोकानिति । लोका इन्द्रभवनादयः । लोकानुगतास्तद्वासिनः । तेषां पशुवदाहार मैथुनमात्र वेदित्वात् पशुतुल्यत्वम् । तान् हित्वा अर्थात् प्रार्थयमानानिति ये श्रिताः तवगुणवाद एव वासनान्तरोत्पादकत्वात् । शीधुर्मद्यम् । रुचिप्रदत्वात् पीयूषं । तेन निर्व्वापितो निष्कासितो देह धर्म्मौ विषय वासनारूपोऽसन्तोषरूपश्च यैः ते तथा । मुख्यं य एवं प्राप्नुवन्तः श्रिता इत्यादि (२) तदुक्तं गीतासु "मच्चित्ता" इत्यादि (ये एवं श्रितास्ते प्राप्नुवते इत्यादि योज्यम्) कर्द्दमः कपिलम् ॥३।२१।१७ (३०)

गृहीत्वेति । एवं वैभजमानस्य विदेह कैवल्यमुक्त्वा सम्प्रत्यारब्ध कर्म्मवशात् देहेसत्यपि विष्णुपद प्राप्ति लक्षणां जीवन्मुक्तिं दर्शयितु मुत्तरग्रन्थ मारभते । कविः ॥११।२।४८ (३१)

स्पष्टं देहेति । इदं जगत् देहस्य जन्माप्ययौ इन्द्रियाणांतर्षौ

---

(१) योगदर्शनैम ३।५० सूत्रम् ।
(१) श्रीमद्भगवद्गीता १०।९ श्लोकः ।

स्मृत्या हरेर्भागवतप्रधानः ॥३२॥
नकामकर्म्मवीजानां यस्य चेतसि सम्भवः।
वासुदेवैकनिलयः सवैभागवतोत्तमः ॥३३॥
न यस्य जन्मकर्म्मभ्यां न वर्णाश्रम जातिभिः।
सज्जतेऽस्मिन्नहम्भावो देहे वैसहरेः प्रियः ॥३४॥
न यस्य स्वः पर इति वित्तेष्वात्मनि वा भिदा।
सर्व्वभूतसमः शान्तः सवैभागवतोत्तमः ॥३५॥
त्रिभुवनविभववेहतवेऽप्यकुण्ठ
स्मृतिरजितात्मसुरादिभिर्विमृग्यात्।
न चलति भगवत्पदारविन्दात्
लवनिमिषार्द्धमपि यः स वैष्णवाग्रः ॥३६॥

विषयलिप्सारूपः प्राणस्य क्षुत्मनसो भयं धियः कृच्छ्रम् खिन्नत्वम् विवेचनाशक्तिरित्यर्थः ॥११।२।४९ (३२)

न कामेति। कामा एव कर्म्म वीजानि। अथवा वीजं अविद्यादि (१) नित्यनिरतिशय सुखात्मकस्वरूपस्यान्यथा ग्रहणमिति यावत्। ततो वाह्य सुखाभिलाषः कामः। तत् सिद्धये व्यापारः कर्म्म ॥११।२।५० (३३)

नेति। जन्मनाकुलं लक्ष्यते। अहंभावो गर्व्वः ॥११।२।५१ (३४)

नेति। आत्मनि शरीरे स्वः अहं परः नाहमिति भिदा जातावेकवचनम्। स्वः मम परो नममेति ॥११।२।५२ (३५)

त्रिभुवनेति। त्रिभुवन विभुर्ब्रह्मा। तद्धेतवे ब्रह्म पदार्थ

---

(१) "अतस्मिन् तद्बुद्धिरविद्या" आदिपदेन अस्मितादेर्ग्रहणम्। सा त्रिधा, पारमार्थिकी व्यवहारिकी, प्रातिभासिकी चेति।

भगवत उरुविक्रमाङ्घ्रिशाखा
नखमणिचन्द्रिकया निरस्ततापे ।
हृदि कथमुपसीदतां पुनः स
प्रभवति चन्द्र इवोदितेऽर्कतापः ॥३७॥

विसृजति हृदयं न यस्य साक्षात्
हरिरवशाभिहितोऽप्यघौघनाशः ।
प्रणयरशनया धृताङ्घ्रिपद्मः
स भवति भागवतप्रधान उक्तः ॥३८॥

श्रीविष्णुः

निष्किञ्चना मय्यनुरक्तचेतसः
शान्ता महान्तोऽखिललोकवत्सलाः ।
कामैरनालब्धधियो भजन्ति ते
यन्नैरपेक्ष्यं न विदुः सुखं मम ॥३९॥

मपि न चलति। यतो भगवत्पदं ब्रह्मपदादपि अधिकं तदाह। अजितेति। अजिते विष्णौ आत्मा मनो येषां तैः ॥११।२।५३ (३६)

भगवत इति। सन्तप्तस्य चलनं स्यादिति चेत्तत्राह। भगवत इति। उरुर्विक्रमो यस्याङ्घ्रेः तस्य शाखाः अङ्गुलयः तासां तस्यां नखा एव उज्ज्वलत्वाद्वृत्तत्वाद्दामणयः तेषां चन्द्रिका प्रभा उपसीदतां भजतां ससन्तापः ॥११।२।५४ (३७)

विसृजतीति। यस्य हृदयं साक्षादनाच्छन्नरूपो हरि र्न विसृजति यतः प्रणय रसनया प्रेमगुणेन धृताङ्घ्रिपद्मः। कविः निमिम् ॥११।२।५५ (३८)

वाग् गद्गदाद्रवते यस्य चित्तं
रुदत्यभीक्ष्णं हसति क्वचित् क्वचित्।
विलज्ज उद्गायति नृत्यते च
मद्भक्तियुक्तो भुवनं पुनाति ॥४०॥

राजा।

पुनश्च भूयाद् भगवत्यनन्ते
रतिः प्रसङ्गश्च तदाश्रयेषु।
महत्सु यां यामुपयामिसृष्टिं
मैत्र्यस्तु सर्वत्र नमो द्विजेभ्यः ॥४१॥

ध्रुवः।

यानिर्वृतिस्तनुभृतां तव पादपद्म-
ध्यानाद्भवज्जनकथाश्रवणेन वा स्यात्।

निष्किञ्चना इति। अनालब्धाः अस्पृष्टाः नैरपेक्ष्यं निरपेक्षैर्लभ्यम्। श्रीकृष्णः उद्धवम् ॥११।१४।१७ (३८)

वागिति। गद्गदास्खलिताक्षराः ॥११।१४।२४ (४०)

पुनश्चेति। एवं जीवन्मुक्तं लक्षयित्वा तन्माहात्म्यं ब्रुवाणः तत्सङ्गिनः पुरुषान् स्तौति। पुनश्चेति। पुनर्जन्मान्तरे तदाश्रयेषु भगवदाश्रयेषु। प्रकृष्टसङ्गोयां यां सृष्टिं मुपयामि तत्र तत्र महत्सङ्गी भूयात्। तज्जन्मविशेषं प्रार्थयन् नमो द्विजेभ्य इति पुरःस्थिताऋषीन् राजानमपि। परीक्षित ऋषीन् प्रति ॥१।१९।१६ (४१)

येति। भगवज्जना जीवन्मुक्ताः। स्वमहिमन्यपि स्वाधीन

सा ब्रह्मणि स्व महिम्नयपि नाथ माभूत्
किं वान्तकासिलुलितात् पततांविमानात् ॥४२॥
ते न स्मरन्त्यतितरां प्रियमीशमर्त्त्यं
येचान्वदः सुतसुहृद्गृहवित्तदाराः ।
येत्वब्जनाभ भवदीय-पदारविन्द
सौगन्ध्यलुब्धहृदयेषु कृतप्रसङ्गाः ॥४३॥

सूतः ।

तदोपसंहृत्यगिरः सहस्रणो-
र्विमुक्तसङ्गं मन आदिपुरुषे ।
कृष्णे लसत्पीतपटे चतुर्भुजे
पुरःस्थितेऽमीलितदृग्व्यधारयत् ॥४४॥

माहात्म्येऽपि किन्तु किंपुनः। अन्तकस्यासिनालु (तु) लिता विमानात् पततां पराधीन माहात्म्यानामित्यर्थः ॥४।९।१० (४२)

तेनेति। मर्त्त्यं शरीरं प्रियमपि नस्मरन्ति। ये च अदो मर्त्त्यं अनु अमुना देहेन सहस्थिताः। तत्सम्बन्धात् सम्बन्धिनः सुतादयः तानपि नस्मरन्ति। के ये भगवद्भक्तेषु कृत प्रसङ्गः ध्रुवो भगवन्तम् ॥४।९।१२ (४३)

एवं जीवन्मुक्तं लक्षयित्वा स्तुत्वा चेदानीं अवसिताधिकारस्य तस्य शरीर पातमाह। तदेति। तदा तस्यां दशायां सहस्रणीः (स्राणि) सहस्रेण व्यापाराणां लब्धबलाः गिरः उपसंहृत्येतेन सर्व्वेन्द्रियोपरतिरुपलक्षिता। अतएव विमुक्त सङ्गं मीलितादृग्बुद्धी-

विशुद्धया धारणया हताशुभ-
स्तदीक्षयैवाशुगतायुधव्यथः।
निवृत्तसर्वेन्द्रियवृत्तिविभ्रम
स्तुष्टावजन्यं विसृजन् जनार्द्दनम् ॥४५॥

रुद्रः।

प्रत्युद्गमप्रश्रयणाभिवादनं
विधीयते साधुमिथः सुमध्यमे

न्द्रियवृत्तिः यस्मिन् मनसि निधाय मनः क्षणे व्यधारयदित्यर्थः। अनेन प्रत्याहार पूर्व्वा धारणोक्ता (१) ॥१।१८।३० (४४)

विशुद्धा निष्कामाः अशुभं पूर्व्वमघं तस्य श्रीकृष्णस्य ईक्षया साक्षात्कारेण गतानि आयुधव्यथानि यस्य सतथा। आयुधवत् व्यथयन्ति इत्यायुधव्यथानि उत्तर पापानि। तथाचोक्तम् तदधिगम उत्तरपूर्व्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् (२)। श्रुतिश्च यथेषीका तूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयते एवंहास्य सर्व्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते (३) इति। विभ्रमो विविधं भ्रमणं। तच्च तत्रासन्तोषात्। तस्य-निर्वृतिरपूर्व्व कृष्णाख्य विषयलाभात् जन्यं शरीरं विसृजन् त्यजन्। जनार्द्दनं कैवल्यदातारं पुरुषमित्युचित पदप्रयोगः। सूतः शौनकम्। स्तुतिरिह मनसा भगवद्‌गतसाधुत्वानुसन्धानम्। वाचिकस्तु व्यवहारदशा विषयत्वात्तदेवाह ॥१।१८।३१ (४५)

प्रत्युद्गमेति। प्रश्रयणं विनयः। प्रत्युद्गमादिकं सत्कारोपलक्षणम्। हे सुमध्यमे दाक्षायणि। तत्सर्व्वं प्राज्ञैः प्रज्ञाऽत-

---

(१) योगदर्शनम् "देशबन्धश्चित्तस्य धारणा" ३।१ सूत्रम्।
(२) वेदान्तदर्शनम् ।४।१।१३ सूत्रम्।
(३) छन्दोग्योपनिषत् ५।२४।३

प्राज्ञैः परस्मै पुरुषाय चेतसा
गुहाशयायैव न देहमानिने ॥४६॥
सत्त्वं विशुद्धं वसुदेवशब्दितं
यदीयते तत्र पुमानपावृतः ।
सत्वे च तस्मिन् भगवान् वासुदेवो
ह्यधोक्षजो मे नमसा विधीयते ॥४७॥

शुकः ।

उरुगायतोनामरविन्दलोचनं

ऋतम्भराख्या सास्ति येषां तैः। परस्मै तुरीयाय। चेतसैव विधीयते। अर्थादन्यैस्त्वन्यथेत्यर्थः। ऋतम्भरालक्षणन्तु (१) "वुद्ध्यभिव्यक्तं पुरुषं वुद्धिसङ्गविवर्ज्जितम्, यादर्शयति वोधार्कंसा-मोक्षैस्याद्दृतम्भरा" इति। एवमियता प्रवन्धेन विष्ण्वादि प्रकरण चतुष्टयीं साङ्गां सकलां च निरूप्याथग्रन्थकृत् प्रकरण प्रतिपाद्या-भिष्ट देवतां प्रणमति। सत्त्वमित्यादि। मे मया भगवानधोक्षजो वासुदेवो हि (च) मनसाविधीयते। नमस्क्रियते। अधःकृतमक्ष-जमिन्द्रियजं ज्ञानं येन सतथा। निराकार इत्यर्थः। कथन्तर्हि वासुदेव स्तत्राह। सत्त्वे चेति। तस्मिन् वासुदेवाख्ये उपाधौ अ (य) स्यसत्त्वे सद्भावे अधिष्ठाने स (इ) ति। अथ वासुदेवशब्दस्य कोऽर्थं स्तत्राह ॥४।३।२२ (४६)

सत्त्वमिति। यद् यस्मात्तत्र विशुद्धे सत्त्वे पुमान् विष्णुरपावृत ईयते। प्रत्यक्षः प्रतीयते। अनेन वसत्यस्मिन् रमणीयत्वादिति वसु। दीव्यतिद्योततेऽस्मिन् प्रकाशकत्वादिति देव इति शुद्धसत्त्वे

(१) पातञ्जलि समाधिपादे ४७।४८ सूत्रे ऋतम्भरातत्र प्रज्ञा।

व्रजाङ्गनानां दिवमस्पृशद्ध्वनिः।
दध्नश्च निर्मन्थनशब्दमिश्रितो
निरस्यते येन दिशाममङ्गलम् ॥४८॥
स्वस्त्यस्तु विश्वस्य खलः प्रसीदतां
ध्यायन्तु भूतानि शिवं मिथो धिया।
मनश्च भद्रं भजतादधोक्षजे
आविश्यतां नो मतिरप्यहैतुकी ॥४९॥

इति श्रीवोपदेवविरचिते मुक्ताफले विष्णुभक्तानां
वीररसो नामैकोनविंशोऽध्यायः।

वसुदेवशब्दस्य प्रवृत्तौ हेतुरुक्तः। तदेवं साकार निराकारे भगवतोद्वे रूपे नमस्कृते भवतः। रुद्रः उमाम् ॥४।३।२३ (४७)

अथास्य ग्रन्थस्यप्रचय परिपन्थि विघ्न विघाताय भगवद्गुणमाहात्म्य परं पद्यमुदाहरति। उद्गायतीनामिति। दध्नश्चध्वनिः। निर्मथ्यतेऽनेनेति निर्मन्थनं कुठरादि। कूट (ठ) रोमग्य विष्कम्भे तस्य शब्देनमिश्रितः। येन ध्वनिना निरस्यतेतिरस्क्रियते। अमङ्गल मित्येतन्निर्व्विघ्नत्वे द्योतकं शुकः ॥१०।४६।४६ (४८)

स्वस्तीति एवं जगदपवर्गहेतुं ग्रन्थं प्रणीय तज्जनित सुकृतवासनासनाथ। तत्र तत्र भगवानाचार्य्यो विश्वस्य स्वस्य च समीहितमाशास्ते। स्वस्त्यस्तु इति। स्वस्तीति क्षेमवाचकमव्ययम्। ननु खलेषु सत्सु कुतः स्वस्ति तत्राह। खल इति। खलो दुर्ज्जनः। प्रसादः स्वच्छत्वम्। विश्वस्य स्वस्तिप्रतिज्ञाभङ्गभयात् खलस्य प्रसादमात्रमुक्तम् न तु विनाशः। एवं योग्यतामुक्त्वा परस्परोपकारे प्रवृत्तिमाह

ध्यायन्तीति। शिवं मङ्गलम् स्वागतमाशास्ते मनस्वेति। नः अस्माकं च मनो भद्रं सात्त्विकं वस्तु भजतात्। अपि शब्दः समुच्चये। अधोक्षजे नो मतिरावेश्यताम्। आविशं प्राप्नोति आवेशयतीति। "प्रातिपदिकात्वात् धात्वर्थे बहुलमिष्टवच्चेति" णिच्। अहैतुकी-निष्कामा। प्रह्लादः नृसिंहम् ॥ ५।१८।९ (४९)

इति हेमाद्रि विरचितायां कैवल्यदीपिकायां विष्णुभक्तानां

वीररसोनामैकोनविंशोध्यायः।

चतुरेण चतुर्व्वर्गं चिन्तामणि बणिज्यया ।
हेमाद्रिणार्ज्जितं मुक्ताफलं पश्यत कौतुकात् ॥५०॥
निर्मंथ्यपयसांराशिं मन्दरः कौस्तुभं न्यधात् ।
हेमाद्रिर्वचसां मुक्ताफलं रत्नं हृदि प्रभोः ॥५१॥

ग्रन्थोपसंहार वार्त्तादीनाम् । इहच स्वकर्त्तृकेऽपि यदुराज महा-मन्त्रिणा हेमाद्रिणाऽभ्यर्थित आचार्य्य स्तत्कर्त्तृकत्वं ख्यापितवानिति प्रागुक्तम् । तदेतत्पर्य्यन्तं तत्कीर्त्तिं ख्यापयन्नाह चतुरेणेति चतुवर्गं चिन्तामण्याख्य ग्रन्थमहोदधेर्वणिज्यतया चतुरेण विदित ग्रन्थरचना-रीतिविशेषेण । यथाहि बणिज्यायां तत्तद्देशेभ्यस्तानि तानि प्रियवस्त्वन्याहृत्यपुमान् तत्तद्विषये चतुरोभवति । तथैतेन तत्तत्-स्मृतीतिहास पुराणादिभ्य स्तानि निःशेष व्रत-दान-तीर्थ-मोक्षादि-प्रतिपादन पराणि वाक्यान्याहृत्य ग्रन्थरचनायां कौशलमासादितम् । तत स्तस्यैवरेखया भागवतस्य तत्तत्स्कन्धेभ्य स्तानितानि विष्ण्वादि वस्तुचतुष्टय प्रतिपादन पराणि पद्यान्युद्धृत्य (आहृत्य) मुक्ताफलाख्यं प्रकरणं कृतम् । तदेतत् कौतुकात्पश्यत हे कुतूहलिनः इतिशेषः । अस्मिन् विलोकिते सकल कौतुकमवाप्स्यथेतिभावः । अन्यत्र चतुर्णाम्वर्गाः देशच्छायाः समूहास्तेषां चिन्तापरीक्षा तयोपलक्षिताः मणयो रत्नानि तेषां वणिज्या क्रय विक्रय स्थितिः । तया चतुरेण निपुणेन हेमाद्रिणा बहुसुवर्णेन वणिजा अर्ज्जितं मुक्ताफलम् मौक्ति-कानि । जातावेकवचनम् । पश्यतेत्यर्थः । मुक्ताफलशब्दः पक्ष-द्वयेऽपि प्राग्व्याख्यातः ॥५०॥

एवं तस्य वणिग्रूपेण कुशलतांव्यज्य सुमेरुसाम्येन स्थैर्य्यादि-गुणान्व्यनक्ति । निर्म्मथ्येति । पयसांराशिम् क्षीरोदंमन्दरोमहाचलः

हेमाद्रि माद्रियत एव गुणेन येन
तेनैव पूरित सुखेन सुबद्ध मेतत् ।
मुक्ताफलं प्रतिफलज्जगदीशरूपं
यत्कर्णकण्ठ कुहरे सुषमास्य काचित् ॥५२॥
द्वे एव चित्रे रामस्य सिन्धुर्ब्बद्धः पुराधुना ।
हेमाद्रिः स्वमुपानीतः सुर्य्यावर्त्तं प्रदक्षिणः ॥५३॥

न्यधान्निक्षिप्तवान् । हेमाद्रिर्म्मेरुः कामदेवात्मजस्य वचसा राशिं भागवताख्यं निर्म्मथ्य मुक्ताफलाख्यं रत्नं ग्रन्थस्य प्रभोः श्रीकृष्णस्य हृदिन्यधादित्यर्थः। विष्णोरयमलङ्कार इतिभावः ॥५१॥

हेमाद्रि मित्यादि। येन सकल कथा कौशलरूपेण गुणेन हेमाद्रिंजन आद्रियते सत्कुरुते तेनैव गुणेन पूरितं तत्साधन सम्पादनादर्थिनां सुखं येन गुणेन। अर्थिजनेषु कल्पतरवोचितस्य गुणाः। एतत्प्रकरणं सुबद्धं सुघटितं प्रतिफलन् बुद्धिदर्पणे प्रतिविम्बोभवत् जगदीशस्य विष्णोः रूपं येन यस्मिन् ग्रन्थेन तत्तथा। तुल्याधिकरणाद्बहुव्रीहेः प्रशंसायां रूपप्रत्ययो वा सर्व्वथा राजालङ्करणमित्यर्थः। तदेतत् यस्य कर्णे श्रवणे कण्ठे घोषेण हृदये तदर्थचिन्तनेनास्तु तस्य पुंसः काचित् स्वसम्वेद्याख्या सुषमा परमात्म प्रकाशरूपा परमशोभा भवतीत्यर्थः अन्यत्तु येन गुणेन सूत्रेण हेमाद्रेः सुमेरोर्म्मौलिस्थोः शोभा आद्रियते। मेरुविकारस्य सुवर्णस्य निकटस्थतया स्वीक्रियते तेनपूरितं भृतं (स्मृतं) स्वप्रवेशेन सुखं मौक्तिकवेध्यस्थानं येन गुणेन तेनैव एतद्ग्रन्थरत्नं सुबद्धं सुयन्त्रितं प्रतिफलत् निर्म्मलतया प्रतिविम्बो भवत् जगदेव ईशस्यरूपं यस्मिन् मौक्तिके। यद्वाप्रतिफलन् जगदीशस्य राज्ञोरूपं यस्मिन् तत्तथा ॥५२॥

विद्वद्धनेश-शिष्येण भिषक् केशव सूनुना ।
हेमाद्रिर्व्वोपदेवेन मुक्ताफल मचीकरत् ॥५४॥
स्वर्गे गीर्व्वाणिनाथैः सुरपतिमभितः शाब्दिकानां वरेण्यः
पाताले नागराजः फणिपतिसदृशो यस्यगायन्तिकीर्त्तिम् ।
यस्तीर्णः शास्त्रपाथोनिधिमखिल मथो ग्रन्थरत्नं सुवृत्तम्,
चक्रे शिष्यैर्धनेशः कविकुलतिलकः केशविर्वोपदेवः ॥५५॥

द्वे एवेति । रामोदाशरथिर्देवगिरीश्वरश्च । तस्य पुरा त्रेतायां चरित्रेषु मध्ये द्वे एव चरित्रे यत् सिन्धुः स्वसुद्रोबद्धः । यच्च हेमाद्रिः मेरुः स्वमुपानीतः स्वस्य निकटीकृतः । किम्भूतः सूर्य्यस्यरवेः आवृता व्यावृत्तिंगता प्रदक्षिणा परिभ्रमणा (णा) यस्मिन् मेरौ सतथा व्यधिकरण बहुव्रीहीतु प्रागुक्तम् । कार्य्यकारणयोरभेदोपचारेण ताटस्थ्य (तच्छब्द) विवक्षया हेमाद्रिशब्देन तज्जं सुवर्णं लक्ष्यते । अर्थिभ्यः प्रदातुं भूयान् सुवर्णराशिरानीत इत्यर्थः । अन्यत्रैवतस्य तु रामस्य अधुना यदुकुलेऽवतीर्णस्य द्वेएवचित्रे यत् सिन्धुर्गजमदोबद्धः । अत्र सिन्धुशब्देन तद्दन्तीगजालक्ष्यन्ते । सिन्धुरिति जातावेकवचनम् । प्रत्यर्थिनोराज्ञः परास्मूय तत्सिन्धुराः स्वगृहे बद्धा इत्यर्थः । यच्च हेमाद्रिर्द्विजविशेषः । स्वमुपानीतः स्वसाम्राज्यस्य महामात्यस्य पदेऽधिकर्त्तुमित्यर्थः । कीदृशः सूरिषु पद वाक्यप्रमाणादि प्रवीणेषु आवृताः शतशः क्रियमाणत्वादावृत्तिंगता । प्रकृष्टादक्षिणा दानं यस्य सतथा । कोहि नाम वृहस्पतिमपि प्रज्ञया प्रहसत स्तादृशस्यमन्त्रिशिरोमणे र्निजनिकटीकरणान्न चित्रीयते ॥५३॥

विद्वद्धनेश शिष्येणेति अतिरोहितार्थम् ॥५४॥

सकल विबुधमानः श्रीनिकेतं वदान्यः,
समद विबुध सिंहः श्रीनिवासाङ्घ्रि, से(स्ने)हः ।
जयति विनयसिन्धु र्वामनेशः सुबन्धु,ः
प्रणत-सकल भूपः कृष्णवंशैकदीपः ॥५६॥

इति श्रीवोपदेव विरचितं मुक्ताफलं

समाप्तम् ॥

इति ग्रन्थोपसंहारः ।

सकलान् विबुधान् मानयतीति तथा श्रीनिकेतं ऐश्वर्य्याधारं वदान्यः दानशौण्डः। समदा ये विबुधा स्तेषां सिंहः कवि-केशरी। भगवच्चरणारविन्दे स्नेहो भक्तिः तद्युक्तःवामनः ईशोयस्य श्रेष्ठावन्धवः (सुशोभना वन्धवः वान्धवाः) सभासदो यस्य एतादृशो देवगिरीश्वरो रामो यतिः ॥५५॥५६॥

योनित्य शुद्ध सुखवोध वपुर्निंतान्तं,
जागर्त्ति चोमिति पदं र्यमिहापवर्ग्यम् ।
यो योगिनां हृदि चकास्ति विधूत पङ्के,
सोऽस्माकमस्तु शरणं पुरुषः पुराणः ॥१॥
यत्किञ्चिदत्र भवतः खलु वोपदेव,
सूरेः कृतिर्निजधिया परिचर्य्यते मे ।
उद्दिश्य कोविदजनोपकृतिं तदारात्,
आराधनं भगवतः परमेश्वरस्य ॥२॥
छायावती मसृतदामपिनैकचित्राम्,
पुष्पप्रयामिव भुवि प्रथितां तदीयाम् ।

टीकां प्रियां परमहंस जनस्य दृष्ट्वा,
ग्रन्थ: कृतोऽत्र कृतिनां हृदुपैतु (ति) तोषम् ॥३॥
अतत्वे तत्वधीर्य्येषां तत्वेचातत्त्व धीर्नृणाम् ।
नतानानन्दयन्त्ये ता वोपदेवस्य सूक्तय: ॥४॥
यस्य व्याकरणे वरेण्य घटना स्फीता: प्रबन्धादश,
प्रख्यातानव वैद्यकेऽथतिथि निर्णारार्थं मेकोद्भुत: ।
साहित्येत्रय एव भागवत तत्त्वोक्तिरेक स्तथा,
भव्याद्वाणी शिरोमणेरिहगुणा: केके नलोकोत्तरा: ॥५॥
टीकामुक्ताफलस्येमां नाम्ना कैवल्यदीपिकाम् ।
हेमाद्रि: करुते चक्रेरा (का) मराजस्य वेश्मनि ॥६॥

इति श्रीमत् प्रौढ़ प्रतापचक्रवर्त्ति—महाराजाधिराज
सोमयदुवंशोद्भव रामराज-मन्त्रिवर्य्य हेमाद्रि
विरचिता मुक्ताफलटीका समाप्ता ॥

—※—